

RK

ISSN 0235—0771

AKADEEMIA

15. AASTAKÄIK

2003

NUMBER 1

Kuidas suhtuda elu väärtuse teesi?	Küllli Keerus
Objektiivsed ettekirjutused	Richard M. Hare
Riskid, riskiturg ja sotsiaalne mobiilsus	Jaanus Raim
Frithiof ja Ingeborg	Esaias Tegnér
Suletud utoopia?	Israel Shahak
Tiibet 20. sajandi alul	Maret Kark
Kommunism ja soome-ugri rahvaste saatus	Heno Sarv
Maailm, kust tulen	Harald Keres
Genoom	Matt Ridley
Arvustused: Vello Paatsi, Riho Saard, Uno Veismann, Toomas Raudam	

<i>Arvustus: Vanade kaartide võlus ja võimuses. Tõnu Raid. Tabulae Livoniae. Tallinn, 2002.</i>	
	<i>Vello Paatsi</i> 160
Kas need luud võivad ellu ärgata, kivid kõneleda? Jaan Tamm. <i>Eesti keskaegsed kloostrid. Medieval Monasteries of Estonia.</i> Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2002.	
	<i>Riho Saard.</i> 166
Kaks raamatut elu otsingutest kosmosest. <i>SETI: Maa-välise elu otsingud.</i> Soome keelest tõlkinud Kai Nurmik. Tallinn: Valgus, 2001.	
Jean Heidmann, Alfred Vidal-Madjar, Nicolas Prantzoz, Hubert Reeves. <i>Kas me oleme ÜKSI universumis?</i> Prantsuse keelest tõlkinud Hillar Tali. Tallinn: Olion, 2001.	
	<i>Uno Veismann</i> 170
Teadmatuse teadev prohvet. Hannes Varblane. <i>Ilmavalas.</i> Tartu: Ilmamaa, 2002.	
	<i>Toomas Raudam</i> 175
Abstracts	 183
Genoom: Ühe liigi autobiograafia kahekümne kolmes peatükis. X	
	<i>Matt Ridley</i> 193
	<i>Tõlkinud Kalle Hein</i>

Akadeemia honorar Eesti Kultuurkapitalilt.

Lk 48, 73, 100, 138: Aarne Vahtra tušijoonistused (2001)

*Tärniga märgitud artikkel on eelretsenseeritud.

KUIDAS SUHTUDA ELU VÄÄRTUSE TEESI?

Küllli Keerus

Tuntud moraalifilosoof Peter Singer on oma raamatus *Practical Ethics* kirjutanud:

Et elu on püha, seda lausuvad inimesed sageli. Ent peaaegu kunagi ei mõtle inimesed selle lausega seda, mida nad lausuvad. Nad ei mõtle — nagu näikse nende sõnadest järelduvat —, et *elu ise* on püha. Sest nii mõteldes oleks sea tapmine või kapsa väljatõmbamine nende jaoks niisama kohutav kui inimolendi mõrv. Õeldes, et elu on püha, peavad inimesed silmas inimelu. (Singer 1990: 72.)

Väidetes, et elu on püha või et iga inimese elu on väärtuslik, väljendubki elu väärtuse tees. Mida sellega mõeldakse ja millistel tingimustel seda kasutatakse, see on käesoleva artikli arutlustema. Esineb olukordi, kus ei ole teada, kas elu väärtuse teesist ikka tuleb kinni pidada, samuti olukordi, kus sellest ei saa kinni pidada. Abordi, eutanaasia, enesetapu ja muude seda laadi küsimuste lahendamiseks on pakutud erinevaid võimalusi. Käesolevas kirjatükis heidan kriitilise pilgu arutlustele selle kohta, keda pidada vaieldamatute moraalsete õiguste kandjaks, s.o persooniks ehk isikuks, ja vaatleme, kuidas on tegelikult langetatud otsuseid inimese surmamise kohta. Siis keskendun tuntud moraalifilosoofi Richard M. Hare'i moraalikonfliktide lahendamise analüüsile teoreetiliselt ja praktiliselt ning seejärel selgub, mil viisil tuleks elu väärtuse teesi suhtuda.

Artikkel on kirjutatud Tartu Ülikooli praktilise filosoofia õppetooli juures ETF uurimistoetuse nr 4618 abil. Artikli aluseks on minu samateemaline bakalaureusetöö (2000). Täna abi eest dotsent Valdar Parvet ja professor Margit Sutropit.

Väärtuste liigitus on väga kirju. Elu väärtuse asjus on laias laastus olulisim instrumentaalse väärtuse (ingl. k *instrumental, extrinsic value*) ja seesmise väärtuse ehk iseväärtuse (ingl. k *intrinsic, vahel ka inherent value*) eristamine. Näiteks rahal ei ole väärtust iseenesest, vaid selle väärtus on instrumentaalne: ta on vahendiks teiste väärtuste soetamisel. Kui raha eest ei saa soetada hüvesid, siis on tegemist vaid kasutute paberilehtedega. Kellegi elu võib olla vahend kellegi teise jaoks. Võib ka väita, et elu on vahend, milleta ei saa nautida eneseteostust, päikeseloojangut ega häid sööke — kui see on meil parajasti eesmärgiks. Kui elus puuduvad seda väärtuslikuks tegevad hüved, siis võib see olla tühi nagu katteta raha. Olulisel määral leidub neidki, kes väidavad, et elul on väärtus iseenesest, et sel on seesmine või tingimatu väärtus või et see on püha.

Et elu seesmise väärtuse teesi alusel keelataks eelkõige inimeste tapmine, välja arvatud mõnel erandjuhul (näiteks hädakaitse seisundis), siis kerkib küsimus elu väärtuse subjekti kohta: kelle elul on seesmine väärtus? Peab leiduma mingeid põhjusi eristamiseks kapsapäid inimpeadest. Neiks võiksid olla mingid subjekti omadused. Nii saab tingimatust seesmisest väärtusest kõnelda ainult selles mõttes, et mingil moel kirjeldatavate olendite kohta kehtib tingimatu tapmiskeeld.

Moraali seisukohalt ei tohiks olendi elu eelistada üksnes seetõttu, et ta kuulub meie liiki. Selline seisukoht tähendaks spetsiesismi¹ ning asetaks meid ühele pulgale rassistidega (Singer 1990: 76). Seetõttu on valitsev moraaliteadvus² püüdnud kas laiendada või kitsendada keeldu teist inimest tappa või vigastada. Elu väärtuse teesi laiendamist eeskätt kõrgematele loomadele nõuavad näiteks loomakaitsjad-vegetariaanid.³ Elu väärtuse teesi kitsendamisel tühistatakse inimese tapmise keeld mõnel piir-

¹Ingl. k *speciesism*. R. M. Hare peab paremaks kasutada sõna *specism* (Hare 1993a: 231–232) — ühe või mõne bioloogilise liigi diskrimineerimine inimese poolt.

²Selle all mõeldakse inglise keeles terminiga *common sense* tähistatut.

³Keskonnaaetika plahvatusliku arengu ajajärgus ei omistata seesmist väärtust mitte ainult kõigele elavale bakterite ja viirusteni välja, see antakse näiteks ka elu- ehk ökosüsteemidele ja Maale kui oletatavalt ainsale elu kandjale.

juhul — kõne all on inimloode embrüo- ja feetusestaadiumis, püsivalt vegetatiivses seisundis olev inimene jne. Kaugeltki kõik arutlejad ei nõustu selliste laienduste või kitsendustega.

Nimetatud teesi kitsendamine tuleb kõne alla juhul, kui see toimub kellegi huvides või kui ei ole selge, mismoodi on õige toimida. Näiteks ei ole abordivaidlusel mõtet, kui ema ja isa soovivad last. Kuj aga tekib konflikt toimumisprintsipiide vahel, siis ollakse nõutu. Printsipiidevahelise konflikti näiteks võiks tuua situatsiooni, kus keegi leiab, et valudes vaevlev terminaalses seisundis inimene tuleks kannatusest vabastada — aga kui iga elu peetakse väärtuslikuks, satub ta segadusse. Kas sellest on väljapääsu? Arvan, et elul on väärtus, kuid mitte tingimata seesmine.

“ISIKU” MÄÄRATLEMINE

Kaasajal räägitakse religioosse “elu pühaduse” idee asemel pigem 17. sajandil kuju saanud loomuõiguste (*natural rights*) või inimõiguste (*human rights*) argumendist. See tähendab, et igal isikul on õigus elada lihtsalt seetõttu, et ta on sündinud inimeseks. Toona peeti seda õigust loomulikuks, universaalseks ja võõrandamatuks ja see ei vajanud muud põhjendust. (Bedau 1986: 176–177.)

Nagu juba öeldud, ühe bioloogilise liigi — *Homo sapiens*’i — eelistamine ei ole põhjendatud. Kui oleme jõudnud arusaamisele, et must nahavärv ei tee inimest vähem inimeseks, siis miks mitte nõustuda, et inimõigused peaksid kehtima ka meie liiki mittekooluvate mõistuslike, tundlike või muul viisil meiega sarnanevate humanoidide kohta? Samas jällegi ei peeta meie kultuuriruumis sügoodi (viljastatud munaraku) hävitamist nn järgmise-päevapillidega moraalset arutelu väärivaks teemaks, ehkki on teada, et loote areng viljastamisest sünnini on pidev ühtlane protsess.⁴

Küsimusele, mis sunnib mõnede olendite elu teiste omale vaieldamatult eelistama, on püütud vastata nende olendite kirjeldamise abil. Eluõiguse subjekti kohta kasutatakse mõistet *isik*

⁴ Isiku defineerimisest ning sellest, kuhu võidakse tõmmata piir arengu algusjärgus oleva inimolendi tapmise lubatavuse ja lubamatuse vahele, on eesti keeles kirjutanud Valdar Parve (Parve 1995).

ehk *persoon*. Kas arenev loode on isik? Kas pöördumatus koomas olev inimene on isik? Kas psühhopaat on isik? Kes on isik? Isiku defineerimise küsimust on kõige enam kajastatud abordivaidluse kontekstis — võib-olla seetõttu, et erinevad isikutloovad omadused on ajas kulgeva tekkeprotsessi käigus kõige hõlpsamini vaadeldavad.

Valutundmisvõime on üks arusaadavamaid põhjusi mitmesuguste keeldude seadmiseks. Igaüks teab, et teisele ei tohi haiget teha. Kuid mida arvata hambaarstidest? Või kui surmataks valutult? Kui lisada valutundmisvõimele veel mõned omadused, näiteks mõtlemis- ja kommunikatsioonivõime, teadvuse ja enesemõiste olemasolu ning enesepõhine aktiivsus (*self-motivated activity*), kas siis need oleksid tarvilikud ja piisavad tingimused tapmisekeelu jõustamiseks? Kui mingi olend vastab kasvõi ühele loetletud kriteeriumidest, siis teda tappa ei tohi, sest et siis kuulub ta nn moraalikogukonda — sel seisukohal on Mary Anne Warren (Warren 1985: 250–251).

Michael Tooley aga läheneb isikuküsimusele järgmiselt. Et üldse oleks mõtet rääkida kellegi õigustest, peab õiguste subjektiks olema niisugune olend, kes konkreetse õiguse aluseks olevast propositsioonist aru saab ja seda teadlikult soovib. Õigus elada tähendab õigust jätkata eksisteerimist kogemuste ja teiste mentaalseisundite subjektina. Niisuguse eksistentsi jätkamise teadlik soovimine omakorda eeldab, et ollakse juba selline subjekt. Loode seda aga ei ole. (Tooley 1985: 245–246.)

M. A. Warreni seisukohti kritiseerides võib öelda, et moraalikogukonda määravate omaduste valikut ei põhjenda mitte miski, seni kui mõne olendi kuulumine sellesse on kahtluse all (Tooley juures ilmneb see probleem varjatumalt). Warreni nimetatud omaduste valik tuleneb lihtsalt asjaolust, et hea meelega välditaks täielike ja võrdsete moraalsete õiguste omistamist loomadele, küll aga antaks need mõistusega humanoididele (vrd Warren 1985: 250). Sellisel tundel pole aga muud alust kui määraja suva.

Tuleb selgelt eristada kahte küsimust: milliste olendite elu üldse väärtuslikuks peetakse ja miks peetakse väärtuslikuks inimeselu. Ühekorraga ei ole võimalik neile küsimustele vastata. Me kas peame enne teadma, milliste olendite elu me tõepoolest väärtuslikuks hindame; alles seejärel saab uurida, millised omadu-

sed niisugust hinnangut põhjustavad, või siis peame enne teadma hinnangu aluseks olevaid omadusi ja seejärel kindlaks tegema, millistel olenditel on need omadused olemas. Kui me mõnede olendite kohta — antud juhul on selleks inimloode — veel ei tea, kas nad kuuluvad väärtusliku eluga olendite hulka, siis me ei saa ka teada, kas väärtuslikuks tegevate omaduste loetelu on täielik. Samas jällegi — niikaua, kui me ei tea, millised omadused tagavad olendi kuulumise moraalkogukonda, ei saa me ka teada, kas loode sellesse kuulub. Seega osutub isiku defineerimine moraalsete väärtuste kehtestamisel ummikteeks. (Vt ka Hare 1993a: 169–170.⁵)

Vaadates, kuidas M. Tooley analüüsib õiguse mõistet, ilmneb selgelt selliste isikumääratluste teinegi puudus. Kui kellelegi tõepoolest omistatakse õigus elada, ei ole sellega veel öeldud, et sellest õigusest ei tohiks mõnel juhul mööda vaadata, või kui kellelegi tõesti ei omistata õigust elada, ei tähenda see veel, et teistel oleks automaatselt luba tema eksistents lõpetada.⁶ Tooley näitab küll, et õiguse mõistest lähtudes ei tohi surmata teadlike soovidega subjekti, kuid sellest ei selgu, kas tohib või ei tohi tappa loodet. Ometi pole seegi väga kindel, et teadlike soovidega subjekti tappa ei tohi. Kui ka kellelgi on kindlasti mingi õigus, siis on teistel vaid esmapilgul kohustus käituda vastavalt õigust omava subjekti soovile. Võib-olla leidub veelgi asjaosalisi, kelle suhtes meil on samuti kohustusi? Loote eluõigusest rääkides tulevad kõne alla eelkõige ema õigused, mis võivad loote omadega vastuolus olla. Ka isa õigused puutuvad asjasse. Nende teiste osapoolte õiguste arvestamine niisuguses küsimuses võib aga omakorda kahjustada ühiskondlikku moraali, näidates kätte libenõlvse tee ka teistel elu ja surma otsustamise juhtudel, näiteks tahtluseta eutanaasia korral (*non-voluntary euthanasia*). Kellegi elu võib osutada väärtuslikuks või väärtusetuks kellegi teise silmis või kellelgi võib olla peale teadlike huvide ka nn objektiivseid

⁵Allpool näeme ka, mida Hare persooni defineerimise ummiktee põhjuseks peab.

⁶“Õiguse” mõiste on mitmetine. Väljendi “olendil on õigus elada” vastandiks ei ole väljend “olendil ei ole õigust elada”. Tavalises kõnepruugis assotsieerub viimasega automaatselt, et “olend ei tohi elada”. Õige oleks: “olend ei pea tingimata elama”.

hüvesid, s.t hüvesid, mis tagavad organismi kestmise. Erisugused väärtused, hüved ja huvid võivad eri moodi põhjendada õigusi ja vastavalt sellele õigustada olendi hävitamise lubamist või takistamist.

KAS ISIKU ELU ON ALATI PUUTUMATU?

Küsimus elu väärtusest ei pruugi olla küsimus üksnes sellest, kes on või kust algab isik. Küsigem hoopis, kas võib juhtuda, et mõnel isikul siiski ei ole eluõigust või mõne isiku elu lihtsalt ei ole väärtuslik. Persooni defineerimise püüded on teatud mõttes võrreldavad elu pühaduse nõude kehtestamisega. Kui elu pühaduse nõude kehtestamist nõudvad äärmuslased laiendavad selle analoogia põhjal kõigile mitmekülgetele bioloogilise elu vormidele, siis "isikut" defineerida püüdvad filosoofid teevad põhimõtteliselt sama, kuigi kitsamas spektris: olles eelnevalt sätestanud eluõiguse määratletud olendite klassile (ehk väites, et nimetatud olendite elu on puutumatu ehk püha), vaatlevad nad, kas selle klassi piirjuhud sinna mahuvad või mitte.

Kirjeldamaks praktikas valitsevat olukorda elu pühaduse hindamisel, refereerin Peter Singeri artiklit (Singer 1995)⁷, milles ta näitab, et elu pühaduse eetika on kaotsi läinud. Singer analüüsib muutusi surma defineerimisel (ning isegi surma konstateerimisel!) viimaste kümnendite jooksul.

1968. aastal hakati surma määratlema aju kõigi funktsioonide pöördumatu lakkamisena. Enne seda muudatust hinnati surma saabumist vereringe ning hingamise lakkamise jms kriteeriumite alusel. Ajusurma definitsiooni tulekule aitas kaasa asjaolu, et tehniliselt oli muutunud võimalikuks säilitada vana definitsiooni järgi eluaval dustena määravaks liigitatud hingamist ja vereringet, ehkki oli selge, et patsient ei tule enam iial teadvusele.

Teisest küljest avaldas uue definitsiooni tulekule mõju ka elundisiirdamise areng. Elu toetavate aparaatide küljes olevaid

---

⁷Nimetatud artikli kirjutamise ajal oli P. Singer Rahvusvahelise Bioeetika Assotsiatsiooni president. Seda ja teisi elu ja surma piiri puudutavaid juhtumeid on ta kirjeldanud ka oma raamatus *Rethinking Life and Death*, 1995.

inimesi ei tohtinud kehtiva, s.t elu pühaks pidava moraali surve kasutada elundidoonoritena, ja ka kalleid intensiivravikohti ei saanud vabastada enne patsiendi südametegevuse iseeneslikku lakkamist (milleni vegetatiivse seisundi korral võis kuluda aastaid). Kui aga leevendati surma määratlust, siis oli võimalik lõpetada koormavalt kallis ravi ning ühtlasi päästa palju teisi elusid. Moraalinõue mitte tappa jäi samal ajal puutumatuks.

Singeri arvates tõestab meditsiini ja seda reguleeriva õigusnormistiku edasine arengukäik,⁸ et ilma suurema kärata ollakse valmis hülgama kaks tuhat aastat kehtinud moraalseisukohta. Tagatipuks võimaldab see tagasi pöörduda vana surmamääratluse juurde, mida inimesed tegelikult endiselt kasutavad. Nimelt: kuigi ühiskondlik arvamus aktsepteeris, et ajusurmas olevat inimest ei ole mõtet aparaatide küljes hoida, ei nimetatud seda seisundit ometi päris *surmaks*. Seda mitte ainult tavainimeste ja pressi väljenduses, vaid ka meditsiinipersonali enda seas.

Et elu pühaks pidav eetika on kadumas, seda näitab Singeri arvates ilmekalt Anthony Blandi juhtum,⁹ mille lahendamisel otsustas Briti parlament lubada püsivas vegetatiivses seisundis oleva patsiendi kunstliku toitmise lõpetamist. See tähendab surma põhjustamist otseselt ja tahtlikult (ehkki mitte aktiivse teoga, vaid loobudes kohtlemast patsienti tema elu säilitavalt).

Singer toob näiteid Briti parlamendis esitatud argumentatsioonist. Nii lausus üks parlamendiliige järgmist:

On ehk siiski lubatav öelda, et ilma mingite kognitiivsete võimeteta indiviidile, kel ei ole ka mingit väljavaadet neid võimeid selles maailmas kunagi taastada, peaks olema täiesti ükskõik, kas ta elab või sureb.

Üks teine parlamendiliige leidis, et vaadates asja mitte enese, vaid Anthony Blandi silmade läbi, ei kujuta ta ette, mis kasu võiks olla A. Blandil oma eksistentsi jätkumisest. Seega ei esitanud Briti parlament mitte küsimust, mida soovib patsient (sest et seda ei olnud võimalik enam teada saada), vaid hoopis: mis oleks kõige rohkem tema huvides.

⁸ Selle kohta on Singeril toodud kolm näidet (Singer 1995: 327–328).

⁹ Juhtumi kirjeldus: Singer 1995: 337.

Nõnda hülgas Briti parlament idee, et inimese elu on väärtuslik iseenesest, sõltumata selle karakteristikutest ja kvaliteedist. P. Singeri arvates on nüüd võimalik valutult naasta surma varasema definitsiooni juurde, sest kui elu pühaduse eetika on kadunud, siis ei ole vaja veel elavat patsienti ilmingimata elus hoida. Seega — ei ole tähtis, kas tegemist on isikuga või mitte: kui tal ei ole oma elust põrmugi kasu, siis võib teda surmata.

RICHARD M. HARE'I UNIVERSAALNE PRESKRIPTIVISM

R. M. Hare'i kahetasemeline moraaliprintsiipide süsteem, mida järgnevalt vaatlen, annab võimaluse kõnealuseid probleeme ratsionaalselt lahendada. Hare'i teooria pakub lahendust juhuks, kui ühiskonna moraalistandardid omavahel ei sobi. A. Blandi juhtumi puhul oli näha, et ühest küljest nimetavad keelekasutajad surmaks ainult vereringe lakkamist ja selle alusel teadvuse kustumist, teisalt ei pea nad koomas oleva (s.t veel elava) patsiendi küljes olevate aparaatide väljalülitamist ei tapmiseks ega mõrvaks.¹⁰ Inimeste moraaliteadvuses, mis pidas elu vaieldamatult pühaks, on toimunud muutus.

Moraali või eetika sihiks on anda hea (ja õige) elu saavutamise juhised. Inimeste vaateid selle kohta, mida nad heaks eluks peavad, tuleb arvestada. Seetõttu võidakse "teooriatest" tuletatud printsiipe lugeda ebamoraalseks ja neid mitte omaks võtta. Moraaliotsustusi võib teha ja tehaksegi intuiitiivselt (nagu Singeri näites¹¹). Kuid et oma otsustustes kindel olla, tuleb uurida, millele selline intuitsioon tugineb. Ainult sel juhul saab langetada moraaliootsuseid ratsionaalselt, õpetada lastele moraaliprintsiipe, lahendada konflikte paindlikult ja vaielda argumenteeritult. Seega tuleb luua moraaliga kirjeldavaid ja seletavaid teooriaid.

Hare'i kahetasemeline eetikateooria — universaalne preskriptivism — seletab, kuidas saavad võimalikuks muutused inimeste moraaliteadvuses, andes ühtlasi võimaluse lahendada keerukaid

---

¹⁰Need kaks on erineva tugevusega negatiivset väärtusmõistet tähistavad sõnad.

¹¹Briti parlamendi otsus Anthony Blandi juhtumi kohta kajastab *common sense*'i vaadet (vrd Singer 1995: 336).

olukordi (mis nõuavad keerukaid otsuseid) nii, et kogu meie elu ei hakkaks nõudma keerukaid printsiipe, vaid jätaks alles ka praktiliselt kasutatavad, üldised ja lihtsad printsiibid. Singeri kirjeldatud juhul ei paista inimeste kaks erinevat veendumust vastukäivana, kui loobuda teooriast, et elu on iseenesest püha. Visandan alljärgnevalt need Hare'i teooria aspektid, mis võimaldavad lahendada elu väärtuse küsimusega seonduvaid konflikte. Teen seda eelkõige ühe Hare'i peateose, 1981. aastal ilmunud *Moral Thinking: Its Levels, Method and Point* (Hare 1981) põhjal.

HARE'I TEOORIA PEAJOONED

Hare peab oluliseks, et moraaliprintsiibid oleksid *üldkehtivad* ehk universaalsed, s.t kõikides sarnastes olukordades ühtviisi rakendatavad; *preskriptiivsed*, s.t käitumist juhtivad; *objektiivsed*, s.t sellised, et ükski ratsionaalne inimene, kes teab fakte, ei saaks nendega nõustumata jätta; ja et nende abil oleks võimalik arukalt *diskuteerida ja lapsi õpetada* (Hare 1981, 1993b).

Hare lähtub oma moraalisüsteemi põhjendamisel keelelisest intuitsioonist. Nii loodab ta moraalile anda neutraalse, sisulisest moraaliastest veendumustest puutumata ratsionaalse aluse. Keelt tundes võib öelda, millisel juhul on kõneleja keelereeglite vastu eksinud, või vähemalt, millisel juhul ta on lausunud midagi loogiliselt vastuolulist. Nõnda saab keeleline intuitsioon olla moraalile toeks. (Hare 1981: 11–12.) Hare keskendub üldiste moraalisonade, eelkõige sõna “peaks” (*ought*) uurimisele. Keelelise intuitsiooni põhjal saab öelda järgmist: moraalisonade üheks omaduseks on, et neid saab ja tuleb universaliseerida ehk üldkehtivaks kuulutada. Kui moraaliootsustusi ei universaliseerita, satutakse loogilisse vastuollu. Kui samaaegselt öeldakse “Tehtagu teistele x !” ja “Ärgu tehtagu mulle x !”, siis on tegemist loogiliselt vasturääkivate ettekirjutustega. (Hare 1981: 107–109.)

Hare eristab moraalimõtlemises kahte taset: kriitilist ja intuiitiivset. Nende abil leitakse kriitilised ja esmapilgulised (*prima facie*) printsiibid, mis väljendavad vastavaid kohustusi. Nii kriitilisel kui ka intuiitiivsel mõtlemisel leitud printsiibid on universaalsed ettekirjutused. Kriitiline mõtlemine on aga spetsiifiline, samas kui intuiitiivne on lihtne, selge ja üldine.

Intuitiivse taseme printsiibid ehk esmapilguprintsiibid omandab inimene kasvatuses käigus. Lapsele ei ole võimalik õpetada keerukaid printsiipe lõpmatult paljude erinevate olukordade tarbeks. Küll aga saab õpetada lihtsaid printsiipe sellistes olukordades rakendamiseks, mis oma oluliste omaduste poolest üksteisega sarnanevad. Seejuures ei loeta oluliseks omaduseks osapoolte individuaalseid karakteristikuid (see tähendab, et ei ole tähtis, millist rolli keegi antud olukorras täidab) ega seda, kas olukord on hüpoteetiline või tegelik või millal ta aset leiab. Samuti on esmapilguprintsiipidele hea tugineda siis, kui pikaks kaalutluseks pole olukorra sunnil mahti või kui seda takistab pingeseisund. Viimasel juhul võib inimene kippuda printsiipe enese kasuks sepitsema. (Hare 1981: 35–42.)

Ent võib juhtuda, et kasvatus ei ole just parim; et uued olukorrad erinevad vanadest tunduvalt või et samal olukorral on omadusi, millest üks sunnib kasutama üht, teine aga teist õpitud printsiipi, mida ühtaegu rakendada on võimatu. Teisisõnu — tekib moraalikonflikt. Lihtsamatel juhtudel saab moraalikonflikte lahendada intuitiivselt, kaaludes situatsiooni omaduste olulisust ja lastes ühtedel esmapilguprintsiipidel teisi ületada. Alati aga ei ole niisugune kaalumine võimalik. (Hare 1981: 40–41.)

Hare'i arvates inimestele vaid tundub, et võib olla vastandlike kohustusi ning et mõnda moraalikonflikti ei olegi võimalik lahendada. *Tõeline* kohustus leitakse alles kriitilise mõtlemise käigus. Konflikti tekkimine annab tunnistust, et tegemist ei ole õigete printsiipidega või et on tegemist erandliku olukorraga, millele ei saagi reegliti rakendada. Hare'i arvates tekitab kohustuste omavahelise vastuolu tunde heast kasvatuses tingitud süümepiin. See tähendab, et inimesse on sügavalt juurdunud esmapilguprintsiibid, mille vastu eksinuna ta tunneb süümepiina ja selle ajal ta ütleb endale: "Seda ma küll poleks tohtinud teha." Hare'i meelest oleks antud juhul õigem tekkinud tunnet lihtsalt kahetsuseks nimetada: "Kahju, et ei olnud võimalik täita mõlemat printsiipi." (Hare 1981: 28.)

Selleks et intuitiivse mõtlemise tasandil tekkinud konflikte lahendada, tuleb Hare'i arvates kasutada kriitilist mõtlemist. **Kriitiline mõtlemine** tähendab, et printsiip valitakse moraalimõistete loogiliste omaduste ja moraaliväliste faktide sunnil. Ehkki kriiti-

line printsiip on esmapilguprintsiibist spetsiifilisem, on ta samuti universaalne — ka seda tuleb rakendada kõigis sarnastes (nii tegelikes kui hüpoteetilistes) olukordades. (Hare 1981: 40–41.)

Et esitada kriitilist moraaliootsustust, tuleb empiirilisel uurida, missugused on inimeste eelistused. Kui keegi eelistab midagi, siis ta aktsepteerib sellele vastavat ettekirjutust. Näiteks eelistab inimene sattuda olukorda *y*, aga mitte olukorda *z*. Kui on selge, et teo *x* tagajärjel satuks ta olukorda *y*, selle teo tegematajätmisel aga olukorda *z*, siis soovitud tulemuse *y* saavutab ta järgides ettekirjutust: “*tee x!*” Valdav osa inimestest püüab oma eelistusi rahuldada. Kui inimesel on eelistusi, mida ta ühekorraga rahuldada ei saa, siis kaalub ta kõiki fakte ja valib selle eelistuse, mis talle suuremat rahuldust annab või rohkem kasu toob. Moraaliprintsiipe tuleb aga universaliseerida, s.t need peavad olema rakendatavad kõigis sarnastes olukordades, mis tahes rolli otsustaja selles ka täidaks — tegija või retsiipiendi oma. Seega on õige teha seda, mida võimalikult rohkem asjaosalisi võimalikult rohkem tahab — kriitilise otsustuse lähtepunktiks on eelistus-utilitarism. Lühidalt:

- 1) kui otsustamisel on ainult inimest ennast puudutavad küsimused, siis tegutseb ta iseenda suurimat hüve silmas pidades;
- 2) käitumine või otsustus on kõlbeline siis, kui ollakse valmis selle aluseks olevaid printsiipe universaliseerima, ehk siis, kui inimene teeb teistele seda, mida ta ise teeks, juhul kui küsimuse all oleksid temasse endasse puutuvad otsustused. (Hare 1981: 109–110.)

Teades, mida inimesed rohkem eelistavad, saab formuleerida kriitilisi moraaliprintsiipe. Inimeste eelistuste kohta saame teada, püüdes end teise inimese olukorda asetada. Selleks tuleb täpselt tunda situatsiooni ja teada seda, kuidas käitumine eelistuste rahuldamist mõjutab. (Hare 1981: 91.) Otsustamisel peab inimene arvestama ka asjaolude, põhjuslike seoste jms esinemise *tõenäosust*, võttes suurt tõenäosust kindla faktina (Hare 1981: 177). Muud võimalust moraalikonflikti võimalikult kriitiliselt lahendada ebatäiuslikul inimesel lihtsalt ei ole.

Intuiitiivne ja kriitiline mõtlemine võivad sujuvalt teineteiseks üle minna. Tegelikkuuses äärmusi ei ole. Hare nimetab üksnes intuiitiivset mõtlemist kasutatavat olendit George Orwelli romaani

1984 järgi **proleks**. Selline olend saab esmapilguprintsiibid ainult teistelt ja ise ta konfliktilahendusi ei leia. Täiesti kriitiliselt suudab mõelda üksnes **peaingliks** nimetatav täiuslik olend. Peaingel on ideaalne vaatleja, kes suudab hinnata kõiki situatsiooni olulisi nüansse ja on võimeline ühe hetkega formuleerima universaalse otsustuse, jäädes seejuures täiesti erapooletuks. Et käituda ingelikult, peaks inimesel olema omadusi, mida ühelgi meist tegelikult pole. Ent samas ei saa kõik inimesed kogu aeg käituda nagu proled, sest vähemalt algselt peab keegi esmapilguprintsiipideni jõudma ja nende leidmiseks tuleb mõelda kriitiliselt. (Hare 1981: 44–45.)

Et inimene ei ole ingel, ei pruugi ta suuta hinnata olukorda puudutavaid fakte ega seda, millised ja kui tugevad on asjaosaliste eelistused. Seetõttu ongi tegelikus elus tarvis inimesele varasemast tuttavaid esmapilguprintsiipe. Oma omaduste ja funktsioonide tõttu saab esmapilguprintsiipe rakendada küll ainult tavaolukordades, kuid ebatavalisi olukordi tuleb ette harva ja nende pärast ei maksa printsiipe keeruliseks ajada, arvab Hare. Esmapilguprintsiipide valikul erandjuhte ei arvestata või loetakse nad väikesekaaluliseks. (Hare 1981: 48–49.) Paradoksaalsel kombel on esmapilguprintsiipide arvestamine kriitiliselt hinnates kasulik, sest küsimuseks on siin: mil viisil pean käituma, kui mu kriitilise mõtlemise võime on halvatud ja konkreetse juhtumi üksikasjad ei ole täpselt teada.

Osutan aga kohe ka olulisele raskusele Hare'i teooria rakendamisel. Millal kasutada kriitilist ja millal intuiitivset mõtlemist? Kuna intuiitivne ja kriitiline mõtlemine lähevad teineteiseks sujuvalt üle ja inimeste seas ei ole ei prolesid ega peaingleid, siis kerkib epistemoloogiline probleem: kust ma tean, millist tüüpi mõtlemist parajasti rakendada peaks ja kuivõrd *kriitiliselt* võin ma mõelda? Kas ma ikka tean kõiki antud olukorras tähtsaid asjaolusid ja kas minu mõtlemine on ikka piisavalt "kaine"? Hare'i järgi on olemas metodoloogiline esmapilguprintsiip, mis ütleb, kas tuleb järgida kriitilist mõtlemist või alluda intuitsioonile (Hare 1981: 52). Milline see metodoloogiline printsiip täpsemalt on, seda Hare lähemalt ei kirjelda. Ta ütleb küll, et see sõltub sellest, kuivõrd inimene ühe või teise karakteriga sarnaneb. Tuleb tunda iseennast, et teada, kui palju end usaldada. Ent see ei ole Hare'i arvates üldsegi filosoofiline küsimus ja ta jätab selle kõrvale. (Hare 1981: 45–46.)

Utilitaristlikult võiks kriitilise ja intuiitiivse mõtlemise vahekorra küsimust ilmselt järgmisel moel käsitleda. Tuleb kõrvutada hinnanguid inimese printsiibloomise või konfliktilahendamise võimekusele ning väära teo sooritamise riskile. Mida “prolelikum” on inimene, seda tõenäolisem on, et ta hindab olukorda valesti, mistõttu teo tagajärjed võivad olla katastroofilised. Esmapilguprintsiip ei vii kunagi nii katastroofiliste tagajärgedeni. Ent “ingellikuma” inimese puhul kaalub olukorra eritingimuste arvestamisest tulenev kasu ehk isegi üles ohu saata korda halb tegu untsuläinud kriitilise mõtlemise tagajärjel. Inimese võimekusest sõltub seega, kas on suurem oht käituda eriti halvasti või oht jätta arvestamata erilised asjaolud. See on aga üksnes hinnangu küsimus. Võiks öelda, et Hare’i teooria on samm edasi “tavaliste” moraalkonfliktide¹² ratsionaalselt argumenteeritud lahendamisel, kuid küsitav on, kas selle piires on võimalik üheselt toime tulla tõeliselt keeruliste juhtumitega, mis ju pakuvadki ainest rakenduseetikutele. Positiivsest küljest võib Hare’i teooriat käsitada lihtsalt kui võimalust kirjeldada ratsionaalsete moraaliotsustuste tegemise viisi (vrd Parve 1995: 136–137).

Hare’i käsitlusega kaasnevad teadmise probleemid erinevad nendest, mis tekivad isiku defineerimise puhul. Küsimus olendi isik-olemisest nõuab juba ise moraaliast otsustust. Hare’i teooriast juhtuvad küsimused on aga põhimõtteliselt empiirilisel kontrollitavad. Küsimus on ainult suutlikkuses seda teha.

KAS HARE ON UTILITARIST VÕI KANTIAAN?

Hare’i kahetasemelise süsteemi võiks ehk kokku võtta sõnadega: utilitaristlikult kaalutledes on hea, kui inimesed käituvad nii, nagu juhatas Kant. Hare märgib oma teostes (Hare 1981, 1993b, 1997), et utilitaristlikult väljendatut võiks sama hästi ka kantilikult väljendada ja vastupidi. Tema arvates ei olekski Kantil utilitarismi vastu midagi olnud. Siiski peab Hare oma teooriat eelistus-utilitarismiks.

---

¹²Määratletagu see näiteks nõnda: “tavalise” moraalkonflikti korral ei too eksimus kaasa katastroofilisi tagajärgi.

Väidetavalt lubaksid utilitaristid üksikisikute suhtes koletuid asju toime panna, kui see vaid tooks kasu paljudele teistele. Näiteks lubaks utilitarist tappa ühe tundmatu koomas inimese, et päästa kahte teist inimest tema neerude ja südame abil. Hare'i arvates võib siiski ka utilitarist nõustuda, et tegemist oleks mõrvaga ja see oleks intuiitiivsel tasandil lubamatu. Sest nagu öeldud, on utilitaarsetel kaalutlustel igati kasulik, et inimestel on tapmise kohta selliseid intuitsioone. Ent kriitilisel tasemel on selline tegu õige, *juhul kui tõepoolest ei leidu muid võimalusi*. Hare'i meelest ei saa utilitaarseid lahendusi keerulistele olukordadele tagasi lükata pelgalt sellepärast, et need näivad intuitsioonivastased ja kohutavad. Kuna eksimise tagajärjed oleksid antud juhul katastroofilised, siis peavad kriitiliselt mõtlevad arstid veendunud olema, et muud võimalused on tõepoolest väga suure tõenäosusega välistatud. Meil ei tarvitseks aga niisuguste koledate juhtumite pärast liigselt muretseda, sest olukordi, kus üksnes kellegi tapmine saaks päästa mõned teised, ei tule igapäevaelus kuigi sageli ette. Ja kui niisugune lahendus olekski õige, jätkab Hare, ei pruugi utilitarist, niivõrd kui ta on hea ja hästikasvatatud inimene, suuta seda õiget tegu teha. (Hare 1981: 132–135.)

Hare'i arvates on väljapakutud utilitarismitüübiga võrreldav just Kanti formaalne teooria. Mitmel pool kõrvutab Hare Benthami lipukirja "Igaüks loeb ühe, mitte keegi rohkem kui ühe eest" Kanti kategoorilise imperatiiviga "Käitu vaid selle maksiimi järgi, mida sa võid samal ajal tahta saada universaalseks seaduseks" ja keeluga kohelda teisi pelgalt kui vahendeid. (Hare 1981: 4; 1997: 153.)

... kui me püüame oma maksiime universaliseerida, siis me püüame edendada teiste inimeste huvisid võrdsel alusel enda omadega, võttes neid nii, nagu need oleksid meie enda eesmärgid. Kant ütleb seda peaaegu samade sõnadega (*Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, 430). Kuid omada eesmärki tähendab omada meeldumust selles laias mõttes. Selles mõttes oleme juhul, kui me saame seda, mis meile meeldib, ja väldime seda, mis meile ei meeldi, õnnelikud, ja seda Kant nimetabki "ülimaks eesmärgiks". (Hare 1993b: 14; vt ka Hare 1997: 151.)

Kanti sisulised moraaliaalsed vaated ja neist johtuvad näited ei ole Hare'i sõnul alati sobilikud. Nii näiteks peab Kant suit-

siidi taunitavaks, sest see tähendaks inimsuse kasutamist vahendina, et saavutada talutavat olukorda oma elu lõpuni. Hare ei näe aga, kuidas võiks iseenda kohtlemine iseenda kasutuses olevana ajada nurja iseenda eesmärgid. Hare oletab, et niisugused näited tulenevad Kanti kasvatuses (inimene on loodud täitma jumala määratud eesmärki) ning need lähevad koguni vastuollu Kanti autonoomia printsiibiga (Hare 1997: 148–153). Niisugune tõlgendus võimaldab väita, et oma isikut (elu) kui väärtust ei tule vaadelda eraldi sellest “talutavast olukorrast”, mida sellelt elult oodatakse. See tähendab, et elu võib käsitada vahendina õnne¹³ saavutamiseks ja et elul ei ole seesmist väärtust.

KUIDAS HARE SELJATAB ABORDIPROBLEEMI

Hare'i arvates on “isiku” defineerimine abordivaidluses ummiktee, millele satutakse väga kindlaks kujunenud printsiipide pärast mõrva ja vabaduse kohta. Inimest ei tohi tappa, ent teisest küljest on tähtis ema vabadus oma elu ise kujundada. Abordiküsimuses satuvad need printsiibid konflikti. Selle vältimiseks püüavad inimesed leida printsiipidele niisugust vormi, et konflikti ei tekiks. Kui pidada lubatavaks mittepersooni surmamist ja kui õnnestuks näidata, et loode ei ole persoon, siis tekiks võimalus järgida just vabaduse printsiipi. Hare'i sõnul aga on “persoon” häguste piirjoontega mõiste, pealegi kiputakse seda käsitama mitte-deskriptiivsena. Ei ole teada, kas loode on isik või mitte ja kas sellest järeldeb tema tapmise lubatavus. Seetõttu ei saa Hare'i arvates abordiküsimust otsustada uurides, kas loote omadused teevad temast isiku. Tuleks küsida otse, kas loote omadused on põhjuseks teda mitte tappa. (Hare 1993a: 150–151, 170.)

Hare'i jaoks on isikumõiste juures vähemalt nii palju kindlalt teada, et normaalne täiskasvanud inimene kindlasti on isik (Hare 1993a: 152, 169). Ja just see isikumõiste tuum — mitte aga selle mõiste piirjuhud, mis nõuavad omaduste väga täpset kirjeldust — saab Hare'i jaoks otsustavaks. Lähtudes täiskasvanud inimeste eelistustest on võimalik konstrueerida esmapilguprintsiip abordi vastu. Ent Hare ei vae sugugi täiskavanute eelistusi seda juba are-

¹³Siinkohal jääb paraku lahtiseks küsimus, mis on õnn.

nevat last saada või mitte saada, nagu võiks esimese hooga arvata. Abordi moraalse probleemi juures peetakse oluliseks — võib-olla kõige olulisemaks — õiget toimimist loote suhtes. Hare tulebki välja omapärase käiguga tulevase isiku võimalike eelistuste arvestamiseks. Tegemist on argumendiga loote potentsiaalsusest.

Hare arutleb järgmiselt. Kui on teada, et rasedus nagunii katkeks, ei leiduks mingit põhjust, miks ei võiks kohe aborti teha. Järelikult teeb abordist moraaliküsimuse ainult see asjaolu, et kui rasedust ei katkestata, siis see tõenäoliselt lõpeb meietaoliseks kasvava persooni sünniga. Just seetõttu ei tohi loodet hävitada. Nii-sugust intuitsiooni põhjendab moraali kuldreegel (me peaksime teistele tegema seda, mida me tahaksime, et nad teeksid meile!) modifitseeritud kujul: me peaksime tegema teistele seda, mille puhul me oleme rõõmsad, et seda tehti meile. Kuldreeglis tehtud muudatused (aeg ja modaalsus) ei oma moraalselt tähtsust. Moraaliotsustuste universaliseerimise nõudest tuleneb vajadus teha sarnastel juhtudel sarnaseid otsuseid. Kui meie oleme rõõmsad, et meie ema rasedus lõppes meie sünniga, siis *ceteris paribus* ei tohi katkestada ühtegi rasedust, mis lõpeks isiku sünniga, kelle elu sarnaneb meie omaga. Olulise sarnasuse mõõdupuuks on siin need aspektid meie elus, mis teevad meid oma olemasolu üle rõõmsaks. Kui mõni ei rõõmusta oma sünni üle, siis ei tohiks ta siiski aborti lubada, sest isegi tema tahaks, et teda ei oleks abortitud sel juhul, *kui* ta oleks saanud rõõmsaks oma sünni üle. (Hare 1993a: 152–154, 171.)

Potentsiaalse isiku tapmise keelamine ei tee Hare'i aga sugugi konservatiiviks. Seni on jutuks olnud üksnes esmapilguprintsiip. Kriitiliselt kaalutledes tuleb Hare'i järgi arvestada ka kõigi teiste, isegi hüpoteetiliste asjaosaliste huve.¹⁴ Ei ole mingit põhjust eelistada ühte tulevast isikut mõnele teisele tulevasele isikule. Seejuures ei ole mingit moraalset vahet, kas gameedid on juba ühinunud või veel mitte (Hare 1993a: 156–157, 182). Niisugused väited on olnud saatuslikuks paljudele teistele potentsiaalsuseargumendi

---

¹⁴Tuleb tähele panna, et argumentatsioonis ei arvestata potentsiaalset (hüpoteetilist) inimest osapoolena nii, nagu ta praegu on (loode), vaid me üksnes laiendame oma ettekirjutusi ka hüpoteetilistele juhtudele, s.t ka juhule, kui see, kes praegu on loode, oleks persoon (Hare 1993a: 174).

toetajatele, laiendades tapmiskeeldu absurdini. Ent Hare'i järgi ei ole tapmiskeeld absoluutne.

Valides, millistele võimalikele isikutele isikuks saamist võimaldada, saab otsustavaks see, kuidas hindame tulevase isiku õnnelikku saamise võimalusi. Tuleb näiteks arvestada, et praegune väärarenguga loode ei saa tõenäoliselt nii õnnelikuks, kui võiks saada hiljem eostatav, s.t alles võimalik loode. Kuid võib-olla hakkab tema elus siiski olema niipalju rõõmu, et see elu on vähemalt väärt elamist. Praegusele väärarenguga lootele isikuks saamise võimalust andes võidakse aga välistada mõne terve ja õnnelikuma lapse sünd. Näiteks vanemad ei soovi rohkem lapsi, sest haige lapse eest hoolitsemine nõuab kogu nende tähelepanu. Samas aga on selle, ehkki küll kahjustatud loote edasiarenemiseks ja sünniks suurem tõenäosus kui tulevase isiku tekkeks, kes on veel isegi eostamata. Näiteks vanemad võivad lapsesaamise soovi osas üldse ümber mõelda ja nii ei sünni maailma ei seda ega ka teist võimalikku õnnelikku inimest. (Hare 1993a: 156–159.) Seda tõenäosust arvestades kaldub kaalukauss taas pisut abordi keelamise poole.

Muidugi on lapsesaamise küsimuses mängus ka juba olemasolevate inimeste huvid ja eelistused. Kõige kaalukamad neist on tulevase ema huvid, ent arvesse tulevad näiteks ka isa ja kõnekstuleva abordiga seotud meditsiinitöötajate huvid. Hare'i sõnul on küsimus abordi lubamisest küsimus sellest, kuidas olla kõigi nende huvide suhtes õiglane. Parim toimimisprotseduur sõltub äärmiselt paljudest faktoritest, mida Hare oma sõnul käsitleda ei jõua (Hare 1993a: 184). Hare'i arvutused on siiski äärmiselt üksikasjalikud. Eri artiklites¹⁵ leiab käsitlemist rahvastiku arvu ja ressursside vahekorra küsimus; vaetakse paarikuulise elulootusega vastsündinu ja paarikuulise elulootusega täiskasvanu elu säilitamise kohustust; mõeldakse, kas õnne koguhulka maailmas suurendab pigem vähema hulga inimeste suurem õnn või suure hulga inimeste väiksem õnn inimese kohta, jne.

Käesoleva artikli seisukohalt on oluline see, kuidas Hare põhjendab elu säilitamise esmapilgulist kohustust ja millistel tingimustel seda kohustust siiski eirata võib. Inimesed on oma ek-

¹⁵Hare'i artiklikogumikus *Essays on Bioethics* (Hare 1993a).

sistentsi üle rõõmsad. Seetõttu hindavad nad positiivselt oma ema kunagist valikut kanda lõpuni rasedus, mis lõppes nende sünniga. See hinnang on preskriptiivne. Preskriptsiooni, mille alusel keelatakse iseenda abortimine minevikus, tuleb universaliseerida ka kõigile sarnastele juhtudele, s.t juhtudele, mille korral võiks arvata, et tulevane isik samasugust ettekirjutust pooldaks. Nagu Singer, arvab ka Hare, et eksistents on hea vahendina teiste heade asjade saavutamiseks. Hare ütleb: “ma ei hinda oma eksistentsi mitte selle enese pärast, vaid igasuguste toredate asjade pärast, mis minuga juhtuvad ja mis ei juhtuks, kui mind poleks olemas” (Hare 1993a: 173–174). Siin ei väideta, et iga(sugune) elu iseenesest on väärtuslik. Nii abordi korral kui ka muudel juhtudel, kus tuleb kõne alla elu pühaduse teesist mööda vaatamine, on otsustavaks küsimus, kas kõnealune olend saab oma elust kunagi rõõmu tunda.

VÕIMALIKKE PROBLEEME HARE'I ABORDITEEMALISTES ARUTLUSTES

Esimesena tekib küsimus, kas ka Hare ei ole seda arutluskäiku konstrueerinud oma juba olemasolevat veendumust silmas pidades, mitte aga puuduva lahenduse leidmiseks. Teoreetilises osas selgus, et moraalikonflikti kriitiliseks lahendamiseks tuleb Hare'i järgi esmalt püüda asetada end teiste osapoolte asemele ja mõelda, mida siis eelistatakse. Suurima eelistuse järgi tuleb käituda. (Hare 1981: 94–96, 117–129.) Aga abordi moraalse probleemi lahendamisel ei nõua Hare enda kujutlemist loote rolli. Kuna see on võimatu, lähtutakse praegu eksisteerida eelistava ja selle üle rõõmsa inimese moraalsest hinnangust oma ema toonasele tegevusele. Kas moraalselt positiivsest või negatiivsest suhtumisest minevikus toiminusse saab tuletada praegust ettekirjutust? Kas sel kombel tuletatud ettekirjutus on ikka samaväärne praeguseks toimimiseks vajalikuga? Praeguste osaliste olemasolevad eelistused on võib-olla kaalukuselt võrreldamatult suuremad ja tähtsamad kui võimaliku tulevase inimese eelistused. Hare'i lugedes kujuneb arvamus, et kriitiliselt võttes on praeguse inimese eelistused tõesti tähtsamad kui tulevaste isikute omad. Nimelt seetõttu, et ema on juba persoon; tõenäosus, et loode selleks saab, on aga ühest väiksem. Seega vähemalt kriitilisel tasemel ikkagi ei

saa hüpoteetilisi ja tegelikke eelistusi võrdseks lugeda, nagu Hare teoorias taotleb.

Muidugi tekitavad Hare'i käsitluse juures praktilisi probleeme huvide kalkuleerimine ja moraalse mõtlemise tasemevaliku küsimused. Kuid need on vaid tehnilised probleemid (vihjeid seliseks suhtumiseks: Hare 1993a: 184).

Küsimusele, millist käitumist ma enda suhtes samas olukorras õigeks peaksin, ei pruugi inimesed vastata nii, nagu Hare loodab. Inimene, kes on küll oma sünni üle õnnelik, ei väida sellega veel, et ta ei lubanuks aborti. Tema jaoks on olulisim, et teda ei tapetaks praegu, kui ta on õnnelik, või loodab, et ta mõne aja pärast võib õnnelikuks saada.¹⁶ Iseenda abortimise küsimusse minevikus suhtutakse üsna ükskõikselt just seetõttu, et ei kujutata ette, et loode ise abortimise suhtes midagi tunneks või sooviks, nõnda nagu ollakse harjunud tundma või soovima asjade puhul, mille juhtumist endaga me ei soovi. Kui soovime, et mõnda sündmust meiega minevikus toimunud ei oleks, siis tähendab see soovi, et meil ei oleks ebameeldivaid mälestusi ja et toimunu ei varjutaks olevikku ega tulevikku. Kui meid oleks aborditud, siis ei saakski meil niisugusi ebameeldivusi hiljem tekkida. Kuna puudub eksistents, siis ei leidu ka midagi, mis vähendaks rõõmu eksistentsist (ja Hare'i järgi just selle rõõmu pärast me ju elame).

Võrreldgem tundmusteta loote surmamist niisuguse olukorraga, kus kõne all on kellegi tapmine ajal, mil ta magab. Kui on teada, et ta nangunii varsti enam elavate kirjas ei ole (paralleel Hare'i näitega, kus lootel nangunii sündimise šanssi ei ole), siis võib ta isegi soovida, et surm saabuks une pealt. Ja kui ta siis surmataks, ilma et see talle kuidagi "pärale jõuaks", siis ei oleks tal sellest midagi. Ent juhul, kui tal on alust loota, et tal on veel palju õnnelikke päevi ees, siis leiaks ta, et teda ei tohi magamise ajal tappa. See on tulevikku suunatud ettekirjutus. Sama öeldaks ärgates: mind ei oleks tohtinud magamise ajal tappa. Sel juhul on sama ettekirjutus suunatud minevikku. Võib-olla ei ole tõesti moraali seisukohast vahet, kas ettekirjutust väljendatakse enne sündmuse võimalikku toimumist või pärast seda. Sel juhul võib Hare'il siiski olla õigus kasutada

¹⁶Küsimust surmahirmu mõjust inimeste hinnangutele puudutab Hare oma 1988. a artiklis "Possible People" (Hare 1993a: 70).

niisugust modifitseeritud konstruktsiooni enese ettekujutamiseks teise asemele.

MIDA ARVATA SURMAMISEST?

Hare'i teooria on tähelepanuväärne, kuna see võimaldab vältida isiku defineerimise probleemi. Tuleb säilitada printsiip "elu on püha", kuid samas ei ole see printsiip puutumatu. Isegi erandid sellest jäävad kvalifitseerimata — piiri ei ole vaja tõmmata ei ajalises mõttes (nt loode alates kaheteistkümnendast rasedusnädalast), ei liigilises (nt inimene ja kõrgemad loomad) ega ka omaduste põhjal (nt kommunikatsioonivõime). Iga konkreetse olendi puhul võib eraldi küsida, kas antud olukorras ja antud tingimustes võib tema elu võtta. Alati on võimalik suuremate huvide või eelistuste ilmumine (nt tapmine hädakaitse seisundis). Siit näeme, et elu pühaduse esmapilguprintsiip on vajalik, ent mitte absoluutne. Printsiipi võib täpsustada, ent ka ükski täpsustus ei ole absoluutne. Alati tuleb hinnata konkreetset olukorda — kui meil vaid on selleks aega, oskusi ja võimalusi.

Veelgi märkimisväärsem on see, et aborti käsitledes (erinevalt teooriast) ei küsi Hare üldse, mis huvid on teo retsiipiendil (s.t lootel). Tavaliselt saame teo retsiipiendi soovid ja huvid empiirilisel kindlaks teha või vähemalt oskame end tema asemele kujutada. Ent moraalselt toimimist loote suhtes saab tuletada üksnes kaudselt *tegija* universaliseeritud soovidest. Teo sooritaja või selle üle otsustaja asetab end tulevase võimaliku isikule persooni positsioonile, mitte praeguse loote positsioonile. Näiliselt on moraalse kohustuse objektiks "teine" — tulevane isik. Ent tulevaste inimeste soove hinnates saame lähtuda ainult iseenda soovidest. Tulevaste inimeste moraalse arvestamise küsimus on tõsiseltvõetav küsimus, aga selle tõsiseltvõetavaks lahendamiseks ei saa küsida, mida nemad tahaksid. Ainus võimalus on eeldada, et nemad tahavad sedasama mis meie. Pöörates näiteks tähelepanu moraalsele küsimusele, millise maailma peaksime jätma oma lastele, küsime ju hoopis, millist maailma *meie* oma lastele soovime. Käitumaks moraalselt, tuleb täita enda ja kaasinimeste eelistusi selle soovikohase maailma kujundamisel. Nõnda sõltubki teo moraalsus niisugustel juhtudel tegijate moraalitundest.

Kui nii, siis võib sedasama “elu väärtuse” esmapilgulist printsiipi rakendada ka muudele eluvormidele, mitte ainult inimestele. Minu teada piirdub Hare küll ainult tundlike loomade käsitlemisega.¹⁷ Nagu ei saa ennast asetada loote positsioonile, nii ei saa ennast asetada ka looma või taime positsioonile. Loomad ja taimed ei arene küll kunagi isikuteks, nagu teevad seda looted, ent nagu näitasin — ka tulevase isiku positsiooni arvestatakse üksnes niivõrd, kui meie seda arvestada tahame. Loomadel, taimedel ja inimloomadel ei ole vahet moraalse teo retsiipiendiks olemise seisukohalt.

Nõustudes Hare'i loodud kahetasemelise moraaliteooriaga, muutub praktiliste valikute tegemine faktiotsustuse asjaks. Elu väärtuse tees on küll oluline, kuid alles objektiivsete asjaolude kindlakstegemise järel (võimaluse korral) saab selgelt otsustada, kas sellest teesist tuleb kindlasti kinni pidada või võib sellest antud juhul loobuda. Alles neist asjaoludest tingitult tekib moraalne erinevus inimloomade, loomade ja taimede vahel. Nii teame, et loomad on tundlikud, taimed aga ilmselt ei ole. Seda tuleb otsuse tegemisel arvestada, kuid see on alati vaid üks aspekt teiste seas. Ideaalne vaatleja, kes loob kriitilisi otsuseid, ei keskendu *ainult* teo retsiipiendi soovidele. Kaaluda tuleb ka nende eelistusi, keda see tegu veel puudutab — ka tegija enda omi.

Niisugune arutluskäik ei tähenda sugugi moraalitust. Ei tohi unustada esmapilguprintsiipide rolli. Esmapilguprintsiipide järgi toimimine on kriitiliselt õigustatud. Moraalse toimimise sõltuvusse viimine toimijate endi moraalitundest ei tähenda kõige lubamist. Meil on vaja kasvatada oma lapsi hästi, sest neist ei saa kõiketeadvad inglid, vaid inimesed, mõnedest paraku ka prolelikud inimesed. Hästikasvatatud inimesi võime usaldada. Korra-

---

¹⁷Hare käsitleb seda teemat artiklis “Why I am only a Demi-Vegetarian” kogumikus Hare 1993a. Hare'i väitel tuleb anda eluvõimalus loomadele, kes võivad elamisest rõõmu tunda. Hare'i argumentatsioon on siinkohal küll mõnevõrra hämmastav. Hare nimelt arvab toimivat õigesti, kuna ta sööb mõningases koguses liha, mis pärineb taludest, kus loomi koheldakse hästi. Sellega annab ta tapaloomadele rõõmsa elu võimaluse. Tapaloomi ju kasvatataksegi söömiseks, ja kui neid ei söödaks, siis ei oleks neil võimalust isegi sündida.

tes Hare'i sõnu: hästikasvatatud utilitarist ei suuda toime panna õigustatud mõrva.

Moraal on ühiskondlik nähtus, mille juures tuleb arvestada inimeste reaalse hinnangutega. P. Singeri toodud näitest paistis, et elust saadavad hüved määravad oluliselt, kui väärtuslikuks inimesed seda elu peavad. Samas taunitakse põhjuseeta tapmist. Nii näiteks raputatakse ämblikud sageli toaknast välja, vältides nende tapmist, ehkki kärbeste või koiliblikatega käitatakse teisiti. Viimasel juhul kaalub nende putukate tekitatud tüli meile üles selle hüvesuse, mida nemad oma elust saavad. Hare'i kahe tasemeline moraaliteooria sobib niisuguse olukorra kirjeldamiseks suurepäraselt. Tõsi, selle juures tekib praktilisi probleeme: milliste olendite eelistused on kaalukamad, millistel olenditel üldse on eelistusi jne. Kuid need küsimused on puht faktilised või — niikaua, kuni faktid pole kindlaks tehtud — kokkuleppe asi. Kahtlemata on põhjused elada (elu üle rõõmsaks tegevad asjad) subjektiivsed, kuid võime ette kujutada olukordi, kus võime kindlalt väita: niisugune eksistents ei too selle kandjale mitte mingit kasu ja ka meil on põhjusi see elu lõpetada (nt A. Blandi juhtum).

Käesoleva artikli üheks küsimuseks oli, kas inimese elul on seesmine väärtus. Sellele küsimusele saan vastata eitavalt. Nägime, et absoluutsena mõistetud elu väärtuse tees tekitab moraalikonflikte, mille lahendamiseks tuleb sellest teesist mõnikord paratamatult loobuda. Et elu väärtus võiks olla mõistetud instrumentaalsena, seda nägime Singeri näites ja seda väidab ka Hare. Selline väide tuleneb inimeste reaalsest hinnangutest. Neid aga tuleb moraalipraktikas igal juhul arvestada. Ebaeetilise üheks põhjuseks on inimeste kalduvus tõlgendada toimimissituatsiooni karakteristikuid, asjassepuutuvaid tõenäosusi ja muid tingimusi enesele soodsamalt. Seetõttu jäetakse tapmist keelav esmapilguprintsipi mõnikord liialt kiiresti kõrvale. Ent elu väärtuse tees on kaotanud oma sisu: arvestades seda, et inimesed ei suuda kõiki asjaolusid täpselt ja kiiresti hinnata, on neile endile lihtsalt kasulik, et see tees säilib nende moraaliteadvuses.

Kirjandus

- B e d a u , Hugo Adam 1986. Capital Punishment. — *Matters of Life and Death*. Ed. by T. Regan. McGraw-Hill, Inc.
- H a r e , Richard M. 1981. *Moral Thinking: Its Levels, Method and Point*. Oxford: Oxford University Press
- H a r e , Richard M. 1993a. *Essays on Bioethics*. Oxford: Oxford University Press
- H a r e , Richard M. 1993b. Objective prescriptions. — *Ethics*. Ed. by A. Phillips Griffiths. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1–17
- H a r e , Richard M. 1997. Could Kant Have been an Utilitarian? — *Sorting out Ethics*. Oxford: Clarendon Press, pp. 147–165
- P a r v e , Valdar 1995. Abordiprobleem moraaliteooriate konkurentsis. — *Mõistlike valikute õigustamise filosoofilised eeldused*. Koost. E. Loone. Tartu: TÜ filosoofia osakond, lk 131–145
- S i n g e r , Peter 1990. *Practical Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press [esmakordselt ilmunud 1979]
- S i n g e r , Peter 1995. Presidential Address: Is the Sanctity of Life Ethic Terminally Ill? — *Bioethics*, vol. 9, no. 3/4, pp. 327–343
- T o o l e y , Michael 1985. Abortion and Infanticide. — *Ethics: Theory and Practice*. Ed. by M. Velasques, C. Rostankowski. Englewood Cliffs, NY: Prentice-Hall, pp. 243–249 [esmakordselt ilmunud 1972]
- W a r r e n , Mary Anne 1985. On the Moral and Legal Status of Abortion. — *Ethics: Theory and Practice*. Ed. by M. Velasques, C. Rostankowski. Englewood Cliffs, NY: Prentice-Hall, pp. 249–251 [esmakordselt ilmunud 1973]

KÜLLI KEERUS (sünd. 1976) lõpetas 2000. a TÜ filosoofia erialal, praegu TÜ filosoofiamagistrand.

OBJEKTIIVSED ETTEKIRJUTUSED

Richard M. Hare

Tõlkinud Andres Luure

Ma ei hakka vabandust paluma, et minu ettekanne on lihtne, nagu on oma olemuselt lihtne ka minu teema — moraaliotsustuste objektiivsus. Keeruliseks on asja ajanud peamiselt need, kes ei suuda taibata neid eristusi, millel ma täna peatun. Kardetavasti kuulub nende hulka enamik praeguse aja moraalfilosoofe. Neid umbsõlmi on küll võimalik lahti harutada, kuid mitte lühikese ettekande piires. Olen püüdnud seda teha teistes kirjutistes (vt eriti Hare 1981: ptk 1, ptk 12 ja viited).

Termini “objektiivne preskriptiivsus” võttis kasutusele John Mackie (1977: ptk 1). Mackie leidis, et mitte üksnes mõned eksiteele sattunud filosoofid, vaid ka tavalised inimesed arvavad, et moraalikeelt kasutades väljendavad nad objektiivseid ettekirjutusi. Siit ka tema tuntud “eksitusetooria” eetika kohta. Kui me lausume lause, mis sisaldab mõnd niisugust sõna nagu “õige” või “vale”, siis selle teooria kohaselt me kõik arvame, et ütleme midagi preskriptiivset, s.t tegevusjuhiseks olevat, ning samal ajal arvame, et väidame midagi faktilist maailma kohta; ja edasi, me eksime iga kord, sest maailmas pole olemas sääraseid preskriptiivseid moraalifakte. Ma olen Mackie’ga nõus, et selles mõttes, mida tema selle väljendiga silmas pidas, ei saa objektiivseid ettekirjutusi olla. See tähendab, kui “objektiivse” all mõelda ‘faktilist’ — ‘pelgalt faktilist’ —, siis niisugune ei saa ükski ettekirjutus olla. Näiteks käsklause “Pane uks kinni” ei väida ukse kohta midagi

---

Objective Prescriptions. — *Ethics*. Ed. by A. Phillips Griffiths. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, pp. 1–17.

Sama ettekandega olen esinenud ka Iberoameerika Filosoofiaseltsi konverentsil Florida osariigis Gainesville’is 1992. aastal.

faktilist. Ja faktiväidet, näiteks “Uks on lukus”, ei saa kasutada selleks, et käskida kellelgi midagi teha. Ta muutub tegevusjuhi-seks ainult koos mõne üldise ettekirjutusega, näiteks “Kui uks on lukus, siis ära püüa ust lahti teha”.

Arusaamal, et moraalifakte pole olemas, on filosoofias auväär-ne ajalugu, mis arvatakse alguse saavat Hume’ist või koguni Pro-tagorasest. See arusaam on viimastel aegadel jälle esile kerki-nud, tuues kaasa ängi ja ahastust. Kui keegi on arvanud, et mo-raalifaktid on olemas, eriti kui ta on pidanud neid jumala käsuga kehtestatuks, ja seejärel mõistnud, et neid ei olegi, siis võib talle tunduda, et tema kõlbelisel maailmal on põhi alt kadunud: “Ju-malat ei ole olemas, järelikult on kõik lubatud.” Isegi kui ta ei uskunud mitte jumalasse, vaid üksnes mingisse varemeis, kuid ro-mantilisse moraalitemplisse, mis surnud jumalast maha on jäänud, võib ta — nagu paljud omateada head poisid enne teda — sattuda hämmeldusse ja meeleheitesse ning jõuda koguni enesetapuni.

Kõik see paneb mind arvama, et usk objektiivsetesse ettekir-jutustesse ei ole lihtsalt eksitus. Sadu ja sadu aastaid enne kirja-pandud ajaloo algust on inimesed kasutanud moraalikeelt — või siis selle algelisemaid eelkäijaid — ning arvanud, et peavad seda kasutades silmas midagi niisugust, mis mõnikord on tõene. Raske on uskuda, et nad on kogu aeg lihtsalt eksinud. Näiteid niisugu-sest ekslikust keelekasutusest on mõistagi olemas. Nõidadest on ju räägitud peaaegu kogu ajaloo vältel kuni viimase ajani välja. Nüüd me teame (tõsi küll, leidub maailmanurki, kus seda ei teata), et pole olemas mitte mingeid nõidasid, kui nõidade all mõista ini-mesi, kellel *tegelikult* on maagilised võimed, mitte neid, kes seda *teesklevad*. Nii et need, kes minevikus rääkisid nõidadest ja isegi põletasid naisi, keda nad nõidadeks nimetasid, eksisid arvates, et see sõna osutab omadusele, mis mõnel naisterahval tõesti on ole-mas. Ja uskmatal on samasugune arvamus sõnade “jumal” ja “kurat” kohta. Ent kas me peame arvama, et sellised sõnad nagu “õige” ja “vale” on sama laadi?

Mina püüan näidata, et ei pea ja et iga kord, kui inimesed on kasutanud niisuguseid sõnu nagu “õige” ja “vale”, on nad õel-nud just seda, mida nad on õelda tahtnud, ja see, mida nad ütle-sid, on olnud kasulik ja mingis mõttes (hiljem ma selgitan, mis mõttes) mõnikord koguni *tõene*. Eksitus on küll mängus olnud,

eriti mõnede filosoofide puhul; aga tegemist polnud mitte selle eksitusega, mis Mackie arvas olevat avastanud. Mackie arvas, et inimesed kasutavad kogu aeg sõnu, mis nende arvates osutavad omadustele, mis maailmas tehtavatel tegudel tõesti on, ja et nende eksitus seisneb selles, et sääraseid omadusi pole olemas. Mina seevastu püüan näidata, et eksisid filosoofid, kelle arvates inimesed just seda silmas pidasid. Niisugust eksitust ma nimetan *deskriptivismiks*. Kas see on olnud enamiku inimeste eksitus, selles ma kahtlen; küll aga on see kahtlemata olnud paljude filosoofide eksitus. Ma arvan, et tavaliste inimeste puhul on säärane arvamus tulenenud üksnes sellest, et püüdes selgitada, mida nad silmas peavad, on nad sattunud *filosoofilisele* eksiteele — kahtlemata filosoofide, kirikuõpetajate ja teiste halval eeskujul. Omapead jäetuna oleksid nad oma sõnade kasutamisega suurepäraselt toime tulnud ega oleks kunagi küsinud, mida need tähendavad, nagu sajaljalgne, kes tuleb kõndimisega suurepäraselt toime, niikaua kui keegi temalt ei küsi, kuidas ta seda teeb.

Sõnadel “õige” ja “vale” on alati olnud keeles oma otstarve; neil on kasutus, nagu Wittgenstein oleks öelnud. Milles see kasutus seisneb, seda seletada on filosoofi ülesanne — kui ta oskab. Enne kui ma teile ütlen, kuidas ma ise sellele küsimusele vastan, võtan arutuse alla mõningad teised vastused, mida ma pean ekslikuks. Peaaegu kõikide nende vastuste taga on soov teha midagi nende hämmeldunud ja enesetapu äärel seisvate heade poiste heaks, keda ma ennist mainisin. Nagu me varsti näeme, tegid need vastused heade poiste olukorra ainult hullemaks. Seda, mida need heade kavatsustega filosoofid taga ajasid, nimetatakse sageli moraaliiväidete “objektiivsuseks”; kuid puudulik arusaamine viimase tähendusest võib viia haledalt rappa, nii et lõpuks jõutakse välja just sellele positsioonile, mida püüti vältida (mõnikord nimetatakse seda “relativismiks”).

Siinkohal ma pean ütlema, et ei kavatse selles ettekandes hakata vaidlema nendega, kes nimetavad end “moraalirealistideks”, sest ma kardan, et see oleks teie aja raiskamine. Niinimetatud moraaliirealism tahab olla, nagu öeldakse, “ontoloogiline” seisukoht — seisukoht selle kohta, mis eksisteerib ja mis ei eksisteeri *in rerum natura*. Kuid ma olen leidnud, et võimatu on aru saada, milles see seisukoht seisneb. Ühes teises ettekandes (Hare 1985 =

1989: 82) ma selgitasin, miks niinimetatud realistide ja antirealistide vahelise vaidluse “ontoloogilised” tõlgendused ei ole kuskile mujale välja viinud kui kontseptuaalsete uuringuteni selle kohta, mida moraalisõnad tähendavad ja kuidas nad need tähendused omandavad — millest me oleksimegi pidanud alustama. Ainuke arusaadav viis öelda, milles see vaidlus seisneb, on nimetada seda vaidluseks deskriptivistide ja mittedeskriptivistide vahel, kellel on vastandlikud seisukohad moraalisõnade tähenduse asjus. Meil tuleks arvesse võtta veel ühte kontseptuaalset vaidlust — nimelt vaidlust sõna “eksisteerib” tähenduse üle. Igasugune ontoloogia taandub lõpuks sellele kontseptuaalsele küsimusele. Ent ma jätan selle küsimuse siiski kõrvale, sest viidatud artiklis ma juba arutasin seda. Piirdun siin mõne üsna poleemilise ja võib-olla provokatiivse märkusega.

Minu meelest saab realist pretendeerida sellele, et ta tegeleb ontoloogiaga, mitte lihtsalt kontseptuaalse analüüsiga, ainult juhul, kui ta pooldab tõe korrespondentsiteooriat jämedal kujul. Nii-suguse teooria järgi seisneks moraaliväite tõesus selles, et maailmas on olemas teatav tihke entiteet nimega “moraalifakt”. Et mina ei arva, nagu oleks maailmas olemas sääraseid tihkeid entiteete nimega “faktid” (olgu nad siis moraali- või mingit muud laadi faktid), ja ma isegi ei tea, kuidas nende olemasolu välja näeks, siis ma ei saa seda teooriat arutada. Maailm ei koosne (vastupidi sellele, mida räägib Wittgenstein *Loogilis-filosoofilises traktaadis*) mitte faktidest, vaid asjadest, nagu *sir* Peter Strawson juba ammu (1950) näitas.

Mida üldse tähendab, et *mingi* väide — olgu siis moraali- või mingi muu väide — on tõene, see on muidugi ulatuslik küsimus; ja selle juurde ma tulen hiljem tagasi. Aga ma ei usu, et te tahaksite, et ma arutaksin jämedat korrespondentsiteooriat, mida ma äsja mainisin, sest ma oleksin üllatunud, kui ma leiaksin mõne selle teooria pooldaja, kes nendest vaidlusküsimustest aru saaks. Realistid tahavad ilmselt väga väita, et moraaliväited saavad olla tõesed ja väärad. Mõnikord öeldakse sissejuhatavates eetikalooingutes — ja mujalgi —, et sellisel seisukohal on inimesed, keda nimetatakse “eetilisteks kognitivistideks”. Ka see on eksitav. “Eetiline kognitivist” peaks olema inimene, kes arvab, et moraaliväidete tõesust on võimalik *teada*. Nii et ta peab

vähemalt mõningaid moraaliväiteid tõeseks pidama, ja küllap ta peab siis ka pidama mõningaid moraaliväiteid vääraks. Ise olen ma seisukohal, et moraaliväited saavad olla tõesed ja väärad, ning leian ühtlasi, et meil on nende tõesust või väärust võimalik teada, ning saan väga pahaseks, kui keegi arvab mind mittekognitiivistide hulka. Säärased inimesed näitavad ainult seda, et nad pole vaidlusküsimustest õigesti aru saanud — see saab loodetavasti varsti selgeks. Me peame ütleva, *mida tähendab* nimetada moraaliväiteid tõeseks või vääraks ja *mida tähendab* öelda, et nende tõesust on meil võimalik teada. Pärastpoole ma annan mõne vihje selle kohta, mis ma sellest arvan. Kuid rohkem ei ole mul kognitiivismist ja realismist aega rääkida; ma tulen nüüd tagasi objektiivsuse küsimuse juurde, millega seotud segaduste lahtiharutamine on minu põhieesmärgiks.

Niinimetatud objektivistide kõige tavalisem viga on see, et nad võtavad sõna “objektiivne” nii, nagu ta tähendaks sama mis “faktiline”. Seda viga ma juba mainisin. See on väga ahvatlev viga, sest paistab, nagu oleks probleem lahendatud, kui me suudaksime näidata, et moraaliväited väidavad midagi objektiivset samas mõttes, nagu on objektiivsed tavalised tõsiasiad. See taandub väitele, et moraaliväited sarnanevad paljude muud liiki väidetega (näiteks väidetega esemete värvuse ja kuju kohta) selle poolest, et nad on maailma suhtes *puhtkirjeldavad*. Mõte on lihtne: tuleb vaid moraalifaktid kindlaks teha, ja ongi kõikidel moraalsetel kahtlustel lõpp peal. Et aga — nagu me nägime — seda laadi puhtfaktiline objektiivsus ehk puhtdeskriptiivsus ei ole preskriptiivsusega ühitatav, siis tähendab see väide loobumist mõttest, et moraaliväited on preskriptiivsed. Tähendab, nad ei ole enam meile tegevusjuhiseks. On võimalik pidada midagi valeks ja ometi öelda: “On küll vale; aga mis siis?” See on üks põhjus, miks probleemi niisugune lahendusviis ei toimi. Selleks ju tegusid nimetataksegi õigeteks ja valedeks, et oleks võimalik otsustada, kas neid tegusid teha või mitte. Nii et kui me lakkame pidamast moraaliväiteid preskriptiivseteks, siis meil ei ole nendega enam midagi peale hakata. Mittepreskriptiivsel moraalikeelel puudub otstarve, välja arvatud juhul, kui mittepreskriptiivsed kasutused parasiteerivad teiste inimeste preskriptiivsetel kasutustel. Näiteks võib keegi vale teo all mõista kõigest seda, et seda laadi tegu *nimetatakse* valeks.

Ma loodan, et keegi ei tule siinkohal lagedale tüütu vastuväitega (millele mul on varem sageli tulnud vastata), et on *võimalik*, et puhtad faktiväited suunavad käitumist, nagu järgmises näites (oletan, et olete seda ennegi kuulnud): türanlik perenaine ütleb koristajale: “Trepp on must,” ja see suunab koristaja treppi pesema. Asi on selles, et see väide suunab koristajat üksnes sellepärast, et majas on “alaline kord”, et kui trepp on must, siis tuleb seda pesta. See “alaline kord” on ettekirjutus, ja muidugi annab ta koos faktiväitega, et põrand on must, ka tegevusjuhise; ent faktiväide iseenesest tegevusjuhist ei anna. Deskriptivistid on toonud palju seda laadi näiteid, kuid vastus neile kõigile on sarnane, ja ta on sarnane ka minu märkusega väite kohta, et uks on lukus, mis, nagu ma ütlesin, saab tegusid suunata ainult koos ettekirjutusega.

Siin ongi kõnealuse lahenduse esimene häda: kui moraali-väited oleksid puhtfaktilised, siis ei suunaks nad meie tegevust. Teine häda on järgmine: kui tegude õigeks ja valeks nimetamisel on tegemist faktiväidetega, nagu kõnealune teooria väidab, siis on väga raske kindlaks teha, kas need faktiväited on tõesed või mitte. Selle kindlakstegemiseks on kaks alternatiivset standardmeetodit. Esimese meetodi puhul öeldakse, et neid fakte on võimeline ära tundma igaüks — eeldusel, et ta on hästi kasvatatud. Nimetagem seda meetodit *intuitsionismiks*. Väidetakse näiteks, et on tegusid, mida kõik nimetaksid valeks. Meie moraali-teadvuse sääraseid avaldusi saab võtta andmetena, täpselt samuti nagu eksperimentaalseid vaatlusi võetakse empiirilise loodusteaduse andmetena. Häda on aga selles, et kuigi see meetod tõesti töötab mõningate moraaliküsimuste puhul, mille suhtes on antud ühiskonnas peaaegu kõik ühel meelel, veab ta ometi alt, niipea kui kõne all on mis tahes vaidlusalune küsimus. Püüdke rakedada seda lähenemisviisi olukorras, kus kahe inimese arvamused lähevad lahku selles, kas on õige taotleda võrdset jõukust ühiskonnas ja juhul, kui jaotatava rikkuse koguhulk seetõttu väheneb. Nimetame seda “tordiprobleemiks”: kui on võimalik kas teha suurem tort ning jaotada ta ebavõrdselt või jaotada tort võrdselt, jättes suuruse samaks, siis kumb teguviis on õige? Parempoolse arvates on ilmne, et on õige teha suurem tort; vasakpoolse arvates on ilmne, et õige on tort võrdselt ära jagada, isegi kui ta sel ju-

hul pole nii suur. Neil pole mõtet apelleerida oma moraalsetele veendumustele, sest need lähevad lahku.

Kui kaks tervet ühiskonda — või nende poliitiliselt teadlikku osa — on sel kombel eri arvamusel (nagu näiteks hiinlased ja ameeriklased), siis ei saa nad moraalifaktide kindlakstegemisel appi võtta oma moraalseid veendumusi, sest need on kummaski ühiskonnas erinevad. Inimesed on lihtsalt üles kasvanud erinevate hoiakutega rikkuse jaotamise suhtes. Nagu ma ennist ütlesin, viib niisugune lähenemine relativismini. Kui me uurime ühte ühiskonda, siis ütleb see lähenemine, et õige on jagada tort võrdselt; kui me uurime teist ühiskonda, siis see ütleb, et õige on teha suurem tort. Nõnda on “moraalifaktid” eri ühiskondades erinevad, ja erinevaks teevad nad erinevad moraalitraditsioonid ja seega erinev kasvatus kummaski ühiskonnas. Nii et hoolimata selle lähenemise võimalikest tugevatest külgedest ei saa selle abil tagada objektiivsust.

Teine alternatiiv deskriptivistliku lähenemise raames, mida ma nimetan *naturalismiks*, ütleb, et selle üle, millised faktiväited tegude õigsuse kohta on tõesed, me otsustame oma teadmiste põhjal *sõnade* “õige” ja “vale” tähenduse kohta. Nagu varsti näeme, on see teatavas mõttes täiesti õige. Kuid deskriptivistid on asjale lähenenud liiga lihtsalt. Nad arvavad, et nende sõnade tähenduse teadmine teeb meid võimeliseks valesid tegusid *ära tundma*, täpselt samuti nagu sõnade “punane” ja “kolmnurkne” tähenduse teadmine teeb meid võimeliseks ära tundma punaseid või kolmnurkseid esemeid. Võib-olla me isegi oskame sõna “vale” ümber sõnastada, nii nagu me oskame öelda, et sõna “kolmnurkne” tähendab sama mis “täpselt kolme sirge küljega”. Kuid selle lähenemise tulemus ei ole kuigi erinev esimese omast. Asi on selles, et kui me püüame moraalisõnade tähendust kindlaks teha jälgides, mille kohta inimesed neid kasutavad või mida nad peavad nende õigeks kasutuseks (nagu me teeme sõnade “punane” ja “kolmnurkne” puhul), siis me saame jälle erinevad vastused, mis sõltuvad uuritava ühiskonna kommetest. Tulles tagasi meie näite juurde — ühes ühiskonnas tunnistavad inimesed kohe õigeks teod, mis suurendavad ühiskonna rikkust; teises ühiskonnas tunnistavad inimesed kohe õigeks teod, mis viivad rikkuse õiglasema jaotuseni. Selle lähenemise järgi annavad need reaktsioonid tun-

nistust tähendusest, mille inimesed kummaski ühiskonnas omistavad sõnale “õige”. Ent kuna kummaski ühiskonnas on tähendus erinev, siis neil puudub isegi ühine sõna, mis võimaldaks omavahel arutada erinevate majanduspoliitikate õigsust. Neil on üksnes homonüüm, millel on kaks alternatiivset tähendust. Tulemuseks on jällegi relativism.

Deskriptivistid vaidlevad sellele tõenäoliselt vastu ja ütlevad, et ma olen valinud ebaausa näite. Nad võivad öelda, et rikkuse kasv ja rikkuse õiglase jaotus on vaid vahendid eesmärgi — inimeste vajaduste rahuldamise — saavutamiseks. Kõik inimesed — kõikides ühiskondades — tunnistavad õigeaks poliitika, mis nende vajaduste rahuldamiseks kõige rohkem ära teeb. Pole tähtis, miks me oleme võimelised selle ära tundma — kas sellepärast, et me suudame õige teo ära tunda, kui me seda näeme, või sellepärast, et me teame, et “õige” tähendab ‘inimeste vajadusi maksimaalselt rahuldav’. Kummalgi juhul on nii, et kui me tahame teada, milline poliitika on õige, siis peame küsima, milline poliitika teeb kõige rohkem ära inimeste vajaduste rahuldamiseks. Aga sõna “vajadused” pole sugugi parem kui sõna “õige”. See raskus on saanud kurikuulsaks Marxi eeskirja “igäühele tema vajaduste järgi” puhul. Kui öeldakse, et keegi vajab midagi, siis see ütlus on ebatäielik, kui ei öelda, milleks ta seda vajab. Ta võib seda vajada selleks, et ellu jääda, või selleks, et tal oleks elus mingi lõbu. Mõned inimesed on nii õnnetus olukorras, et ellujäämiseks peavad nad varavalgest hilisõhtuni põllul tööd rügama ning neil ei jää meelelahutuseks üldse aega. Teistel, kes on õnnelikumas olukorras, võib ju mingil määral lõbu olla, kuid mitte kauaks, sest esimesed tõstavad varsti mässu ja tõmbavad nad kõik oksa. Kui püüda tordiprobleemi lahendada vajaduste viidates, kuidas siis aru saada, kellel neist on suurem vajadus?

Mõned ehk püüavad probleemi lahendada kõiki vajadusi ühisele eesmärgile taandades. Seda eesmärki on mitut moodi nimetatud. Aristoteelse nimetus sellele oli *eudaimonia*, ja keegi (see oli vist pr Foot) pakkus tõlkeks “inimlik õitseng” [*human flourishing*]. Ent kui me ütleme, et talupojad meie näites vajavad ellujäämiseks raha, kas seda tuleb siis pidada inimlikuks õitsenguks, kui nende elu on nii vilets? Kas poleks ehk hoopis parem jätta raha kapitalistide kätte, nii et neile jääks lõbu, kuniks teda

jät kub? Nemad veedavad vähemalt lõbusasti aega, ja võib-olla see ongi õitseng. Võib arvata, et pärast revolutsiooni pole kellelgi enam lõbus; need, kes üldse ellu jäävad, elavad sama viletsasti kui talupojad enne mässu. Aristoteles ise, kes võttis selle vaateviisi üle Platonilt, ütleb, et inimesed on sõnades ühel meelel, et inimese eesmärk on inimlik õitseng, kuid nende arvamused lähevad lahku selles, milles see seisneb (*Nikomachose eetika*, 1095a 18). Tema enda vastus ei langenud kokku kummagagi nendest, mida ma omavahel vastandasin; ta arvas — küllap see on loomulik —, et inimlik õitseng on õpetlaseelu elamine Aristoteelse enese kombel; kuid kas me peame temaga nõustuma? Minu endine kolleeg *sir* Geoffrey Warnock (1967, 1971) leiab, et Aristoteelse arusaamad on nii võõrad moraalile tänapäeva mõttes, et ta ei liigita neid üldse *moraali*arusaamadeks.

Küsimustele selle kohta, mida pidada inimlikuks õitsenguks, on sama raske vastata kui algsetele küsimustele selle kohta, milliseid tegusid tuleb pidada õigeks. On viise, kuidas läheneda mõlemale küsimusele — nende juurde ma tulen hiljem; kuid deskriptivistid, kes loodavad meie sissekasvanud moraaliveendumustele või meie arusaamisele sõnade tähendustest, ei ole neid leidnud.

Olen püüdnud näidata, et deskriptivism oma mõlemal kujul viib vältimatult relativismini. Asi on selles, et niinimetatud “faktid”, millele deskriptivism apelleerib, on faktid üksnes seetõttu, et eri ühiskondade kombes on nad faktideks teinud; inimesed tunnistavad teatavaid moraaliväiteid tõesena sellepärast, et neid on niimoodi kasvatatud. Nii et iga mässaja või reformaator, kes pole nõus viisiga, kuidas neid kasvatati, vaidleb faktidega. Ent võib küsida: kas selles on midagi halba, kui ollakse relativist? On tõsi, et filosoofid, kellest ma rääkisin, püüdsid relativismi vältida; kuid seda ei saa öelda kõikide filosoofide kohta. Mõnele filosoofile (näiteks Alasdair MacIntyre’ile (1998)) *meeldibki*, et neid relativistidena tuntakse. Ja räägitakse, et paljud Ameerika bakalaureuseüliõpilased mõtlevad samamoodi (kuigi minul Floridas on viimastel aastatel olnud ainult üks niisugune üliõpilane). Mis selles siis halba oleks, kui me kõik hakkaksime relativistideks?

Et sellele küsimusele vastus leida, tuleb küsida, mis on moraalikeele otstarve. Mina näen kaht põhilist otstarvet. Esimene

ja ilmne otstarve on kasvatus. Meil tuleb ju oma lastele sisse harjutada püsivad käitumisviisid, mis ei oleks kahjulikud neile enestele ega teistele. Nii on meil tarvis vähemalt keelt, milles me saame oma juhiseid ja ettekirjutusi väljendada. Muidugi võiks kasutada mitmesuguseid ümberütlemisi ja eufemisme. Mõned psühholoogid ja teisedki, kellele ei meeldi sõnad “õige” ja “vale”, räägivad — või on rääkinud — “ühiskonnavastastest” tegudest ja “mittetäielikult integreeritud” inimestest. Kuid see teeb tegelikult sama välja. Teised, peamiselt filosoofid, ütlevad, et me saaksime hakkama ilma niisuguste sõnadeta nagu “õige” ja “vale”, kui me ettekirjutuste endi asemel esitaksime ettekirjutuste põhjused. Londoni metroos ei ole enam uste kohal silte “Seiske udest eemal”; nende asemel on sildid “Uste takistamine põhjustab viivitust ja võib olla ohtlik”. Aga proovige seda tehnikat oma laste peal. Mõnikord see töötab, ja on tõesti hea, kui lastele öeldakse, miks nad peavad nii või teisiti tegema, niipea kui nad suudavad sellest aru saada. Kuid ikkagi on tarvis mõnd vähem kaudset viisi, kuidas öelda, mida nad peavad tegema ja mida nad ei tohi teha; ja nii me olemegi selle leiutanud — see on moraalikeel.

Tähtsam põhjus on aga see, et meil peab olema võimalus omavahel arutada, kuidas tuleks käituda. Kui meil poleks moraalikeelt või mõnda samaväärset keelt, siis me seda arutada ei saaks. Kui teie ja minu vahel on mõne väljapakutud käitumisviisi suhtes lahk-arvamus ning me tahame seda arutada, lootes seda lahendada, siis peab meil olema võimalus oma lahk-arvamusst väljendada. Lahk-arvamus puudutab seda, mida tuleks teha. Teie ütlete mõne teo kohta, et seda tuleks teha, ja mina ütlen, et seda ei tohi teha. Et seda öelda, on meil tarvis sõnu. Ja kui me sellest aru saame, siis me vajame sõnu, mille loogilised omadused võimaldaksid peale teineteisele vastu rääkimise (nii et üks meist ütleb “Tehke seda” ja teine ütleb “Ärge tehke seda”) ka omavahel vaielda — asja arutada. Varsti näeme, et moraalikeel täidabki seda ülesannet.

Relativism ei võimalda ei esimese ega teise otstarbe täitmist. Tõsi küll, sõna “relativism” on käibel paljude eri positsioonide kohta. See positsioon, mida meie vaatleme, viib olukorrani, et mis tahes vastus, mille inimesed mingile moraaliküsimusele annavad, ongi nende jaoks õige vastus. Kuid “inimesed” võib tähendada nii indiviide kui ühiskondi. Kõnealune relatiivsus võib seega olla

kas indiviidisõltelisel või ühiskonnasõltelisel. Ent hädas oleme nii või teisiti. Oletame kõigepealt, et moraal on indiviidisõtteline. Kui me õpetaksime oma lastele seda laadi moraalil, siis peaks meil puuduma püüd õpetada neid käituma just nii ja mitte teisiti; veel enam, me ei tohiks isegi mitte mõelda sellest, kuidas neil tuleks käituda, ja ka kuidas teistel inimestel tuleks käituda; neile peab ju jääma vabadus arvata täpselt seda, mida neil on tahtmine arvata; ja sama käib ka teiste inimeste kohta, olgugi et nende arvamus võib olla hoopis teistsugune. Kui ühist moraalikeelt ei oleks, siis kombel lihtsalt laguneksid. Selleni viiks järjekindel indiviidi-relativism. Mõni ehk ütleb, et ta tervitab seda väljavaadet; aga ma arvan küll, et kui ta peaks sellises ühiskonnas elama, siis see talle enam ei meeldiks. Siis ta peaks leppima olukorraga, kus igauks, kes tahab kedagi vägistada või mõrvata, võib öelda, et seda tal tulekski teha.

Võib tunduda, et niisugust järeldust saab vältida kummagi ennist vaadeldud deskriptivistliku positsiooni abil. Kuid need väldivad indiviidirelativismi ainult selleks, et langeda ühiskonna-või kultuurirelativismi. Nad ankuravad meie moraaliootsustused juba olemasolevate kommete külge, nii et nendest kõrvalekaldu-mine annab tunnistust kas mingist moraalsest värvipimedusest või siis sõnade tähenduse mittetundmisest. See köidab meid hull-särki, nii et meil ei saa olla mingeid uusi mõtteid selle kohta, mis on õige ja mis vale. Nii saab moraal *ühiskonna-*, mitte *in-diviidisõtteliseks*. Indiviid võib ehk mõelda, et tema maailm on kõige halvem; omaette ta moraalselt mõelda ei saa, aga tal pole ka võimalik apelleerida universaalsele objektiivsele moraa-lile väljaspool oma ühiskonna kombeid.

Võib küsida, mida on siis tarvis, et vältida mõlemat relativis-mivormi (nii indiviidirelativismi, mis ütleb, et indiviididel on va-badus mõelda, mis nad heaks arvavad, kui ka kultuurirelativismi, mis ütleb, et ühiskonnad võivad oma kombel indiviididele ilma edasikaebamisõigusega peale sundida)? Tarvis pole midagi muud kui arusaamist moraalioõnadest, niisugustest sõnadest nagu "õige" ja "vale". Vale arusaamine nendest sõnadest, nende loogikast ja funktsioonist ongi meid ummikusse ajanud. Iseäranis käib see ühe teatud omaduse kohta, mis moraalioõnadest on. Et aga sellest omadusest saavad valesti aru peaaegu kõik filosoofid, siis ma ei

loodagi selle väärnimõistmist hõlpsasti kõrvaldada. Teen siiski katset. Jutt on nimelt moraalisisõnade preskriptiivsusest. Ja vale-sid arusaamu sellest on palju, ning meie ajal pole peaaegu ühtegi filosoofi, kes sellest õigesti aru saaks.

Moraaliväiteid esitatakse selleks, et suunata käitumist, nii enda kui teiste oma. Peale moraaliväidete teevad seda ka muud liiki väited. Nagu nägime, võivad käitumist suunata tavalised faktiiväited, nagu näiteks "Uks on lukus", kui nendega kaasnevad üldised preskriptiivsed väited, nagu "Ära püüa ust lahti teha, kui ta on lukus". On ka moraaliväliseid *preskriptiivseid* lausungeid, nagu otsesed käsklused, etiketiväited, tehnilised eeskirjad ja paljud teised. Üks asi, mis takistab moraaliväidete preskriptiivsuse mõistmist, on mõte, et ettekirjutused on lootusetult kõneleja-sõltelised. Kuid tegelikult ei ole nad seda rohkem kui mis tahes muud liiki lausungid. Kui ma ütlen "Palun pange uks kinni", siis palun ma tõesti midagi iseenda nimel. Võib-olla olen mina ainuke, kes soovib, et uks kinni oleks. Aga täpselt sama lugu on siis, kui ma ütlen "Uks on lahti": ma esitan iseenda nimel väite, millega teised ei pruugi nõustuda. Seda ütlen mina, mitte keegi teine. Ometi arvatakse, et ettekirjutustel puudub "objektiivsuseks" nimetatav omadus, mis faktiiväidetele on olemas. Seda omadust tulekski lähemalt vaadelda.

Üks tavaline viga, mille tõttu sageli vaadatakse viltu mõttele, et moraaliotsustused on ettekirjutused, seisneb arvamuses, et kui ma öeldes, et miski on vale, annaksin ettekirjutuse, siis oleks mul võimalik *teha* tegusid valeks või mittevaleks lihtsalt sellega, et ma annan neid keelava ettekirjutuse või ei anna. See oleks tõesti nii, juhul kui ettekirjutus oleks samaväärne *väitega*, et see ettekirjutus on antud. Kui see nii oleks, siis öeldes mõne teo kohta, et see on vale (s.t andes ettekirjutuse, mis seda keelab), teeksin ma tõeseks väite, et see ettekirjutus on antud, ja seega — nagu sellest ekslikust arusaamast tuleneb — teeksin selle teo valeks. Ja siis ei saaks keegi eitada, et see tegu on vale; sest see, et see tegu on vale, ei tähendaks mitte midagi muud, kui et vastav ettekirjutus on antud. See viiks jällegi välja relativismini; kui ma ütlen, et moraaliotsustused on ettekirjutused, siis ma tõesti loodan, et mulle ei omistata säärast absurdset arusaama. Siin on õigupoolest tegemist teatavat laadi deskriptivismiga — see on teatavat laadi naturalistlik

deskriptivism, mis võrdsustab moraaliotsustuse tähenduse mõne moraaliivälise faktiiväitega, nimelt väitega, et keegi (mina) ütles midagi.

Kui me saaksime aru, *miks* need mitmesugused deskriptivismi variandid, mida ma ennist mainisin, on nii ligitõmbavad, siis me ehk mõistaksime kogu probleemi paremini. Deskriptivism on ligitõmbav sellepärast, et seda peetakse ainsaks viisiks jõuda moraaliiväidete puhul seda laadi objektiivsuseni, mida nende juures näha tahetakse. Seda võib väljendada nii: tahetakse, et saaks paika panna mingid moraaliprintsiibid, millele ükski ratsionaalne isik, kes teab fakte, ei saaks vastu vaielda. Nii et taotletakse moraaliimõtlemise *ratsionaalsust*. Ent kas see taotlus on realistlik? Ja eriti võib küsida: kas moraaliimõtlemise puhul saab jõuda ratsionaalsuseni nii, et oleksid välditud need puudused, mis objektiivsuse tagamisele pretendeeriv deskriptivism kaasa toob? Nagu ma ütlesin, ei puutu need puudused meie otsustesse, mida teha, ega relativismi langemisse. Mõte, et objektiivsuse vältimatuks eelduseks on mingit laadi deskriptivism — moraaliotsustustega kaasnev mingit laadi faktuaalsus —, põhineb ühel väga fundamentaalsel veal, mille teevad peaaegu kõik, kes selle küsimusega tegelevad. Ma arvan, et on olnud mõned suured filosoofid, kes seda viga ei teinud (näiteks Kant); kuid enamik tänapäeva moraali filosoofe jaguneb kahte leeri, ja selle vea teevad mõlemad. Ühed ütlevad, et kuna moraaliotsustused ei ole faktiiväited, siis ei ole moraaliarutlused üldse võimalikud. Mõnikord omistatakse selline vaade Hume'ile (minu meelest küll ebaõiglaselt). Teised ütlevad, et kuna moraaliarutlused peavad võimalikud olema, siis järelikult on moraaliotsustused faktiiväited. Viga, mille mõlemasse leeri kuuluvad filosoofid teevad, seisneb arvamuses, et arutleda saab ainult tõsiasjade üle. Seda aga pole Hume öelnud, tema ütles hoopis, et arutleda saab ainult tõsiasjade või *ideede suhete* üle (1739: 3, 1, 1); ja sellepärast ma ütlesingi, et viga, millest juttu oli, on talle omistatud ebaõiglaselt. Nende sõnadega jättis ta ju alles võimaluse, et on ideid, mis ei käi tõsiasjade kohta, ning et mõistus tegeleb nendevaheliste suhetega.

Seda väljapääsu praktilise mõistuse jaoks Hume ei kasutanud; kuid hiljem kasutas seda Kant. Kant räägib harva — kui üldse — moraaliiväidetest nii, nagu nad oleksid faktiiväited. Ta

räägib hoopis imperatiividest ja maksiiidest, mis on mõlemad ettekirjutused, mitte väited faktide kohta — nad on *tahte* avaldused. Kuid ometi pidas Kant moraaliarutlusi võimalikuks. Tema arvates seisnevad need ideede-, nimelt *preskriptiivsete* ideede vaheliste suhete kindlakstegemises. Kanti programm nägi ette leida viis, kuidas meie ettekirjutusi — maksiiime ja imperatiive — nii viisi kooskõlastada, et nad üksteisele vastu ei räägiks. Ta ei tegele sellega, et hoida neid vastu rääkimast moraalfaktidele; mõte vastavusest moraali reaalsusele oli Kanti mõtlemisele väga võõras. Tema püüdis leida niisugust moraalset objektiivsust, mis erineks faktilisusest — niisugust, mis nõuab üksnes seda, et kõik, kes mõtlevad ratsionaalselt, oleksid oma ettekirjutustes ühel meelel.

Mul ei jää aega arutada, kas see projekt Kantil õnnestus, ega ka seda, mil määral viis, kuidas ta tagas ratsionaalsed objektiivsed ettekirjutused, sarnaneb selle viisiga, mida mina olen propageerinud. Kindlasti võlgnen ma päris palju Kantile; kuid viis, kuidas mina olen taganud ratsionaalsed objektiivsed ettekirjutused, on juhtinud mind suunas, mida üldiselt on peetud väga *ebakantilikuks*, nimelt teatavat laadi utilitarismi juurde. Mujal ma kaitsen vaadet, et Kanti süsteem õigesti mõistetuna ei ole kokkubimatu õigesti mõistetud utilitarismi teatava *variandiga* (Hare 1993). Neile, kelle haridus on lähtunud tavalisest dogmast, et kantiaanlus ja utilitarism on vastandid, tundub see mõte veider. Nii et ma püüan teile lihtsalt rääkida, kuidas *minu* meelest saab objektiivsed ettekirjutused paika panna.

Niisiis, mul jätkub julgust nimetada seda lähenemisviisi objektiivsusele kantilikuks, ja võti selle juurde on järgmine. Ta väldib apelleerimist millelegi, mis on seotud konkreetse kultuuriga (mis tahes keelelisele iseärasusele). See tähendab, kui me apelleerime üksnes moraalisõnade tähendusele ega too sellesse tähendusess naturalistide kombel sisse mingeid sisulisi moraali väiteid, siis on meie moraalikeel ja selle loogika kasutatavad kõikides kultuurides olenemata sellest, millised nende moraaliarvamused parajasti on. Deskriptivismi puudus seisnebki võimetuses seda teha ning sellepärast jõuabki ta välja relativismini. Meie moraaliettekirjutustes saab olla objektiivsust, kui keel, milles neid sõnastatakse, ja selle keele loogika sunnib kõiki ratsionaalseid mõtlejaid jõudma

samade moraaliarvamusteni *isegi juhul*, kui nad lähtuvad vastandlikest moraaliivaadetest.

Ma ei taha öelda, nagu oleks kõikide kultuuride moraalikeel identne või vähemalt vastastikku tõlgitav. See on ebatõenäoline. Ma väidan ainult seda, et eri kultuuride keeled, või enamik neist, on peamiste loogiliste joonte poolest sarnased (kohe ma ütlen, millised need jooned on) ning nendest joontest piisab, et sundida kultuure arutlema ühesuguste reeglite järgi, isegi kui nende algsed moraaliarvamused on erinevad. Võib küll olla keeli, mille kohta isegi see ei kehti; kuid selgi juhul saavad nende keelte kõnelejad vähemalt *õppida* moraalikeelt, mis allub sellisele loogikale, ja niiviisi saavad nad võimaluse oma moraalierinevustest omavahel rääkida, arutleda nende üle ning sel moel loodetavasti kokkuleppele jõuda. Otsustav punkt seisneb selles, et inimesed, kellel on erinevad moraaliarvamused ning kes seetõttu arvavad, et tuleks teha erinevaid asju, peavad selles keeles “tuleks” öeldes ikka silmas üht ja sedasama; muidu nad ei saaks omavahelisi erinevusi isegi mitte *väljendada*, sest “tuleks” öelduna ühe kultuuri esindaja poolt ei oleks vastuolus väljendiga “ei tohi” öelduna teise kultuuri esindaja poolt. Me oleksime jälle tagasi sama laadi relativismi juures nagu enne.

Selle potentsiaalselt mittekultuurisõltelise moraalikeele loogika kaks joont on preskriptiivsus, mille kohta ma ütlesin kõik, mis mul oli aega öelda, ja üks teine *moraaliettekirjutuste* joon, mida pani tähele ka Kant, nimelt nende nii-öelda *universaliseeritavus*. See ei ole ainuomane moraaliettekirjutustele, vaid ka mõningatele teistele ettekirjutuseliikidele. Kuid see vähemalt eristab moraaliettekirjutusi lihtsatest imperatiividest nagu “Pane uks kinni”, mis ei pruugi olla midagi enam kui soovide väljendused. Kui moraaliotsustustel see joon puuduks, siis me võiksime jälle lihtsalt oma soovist, et mõni asi jäetaks tegemata, öelda, et seda ei tohi teha, see tähendab, et see on vale; ning poleks mingit võimalust otsustada meie ja teiste vahel, kes ütlevad, et see ei ole vale, või koguni, et seda tuleks teha — mitte mingit viisi, kuidas me saaksime omavahel selle üle vaielda, millise tegutsemisotsusega nõustuda. Kuid moraaliotsustused ei ole seda laadi. Ma arvan (mõned inimesed küll ei nõustu minuga), et keelefaktide hulka kuulub see, et kui ma ütlen, et mingit tegu tuleks teha, siis olen ma kohus-

tatud ütlema, et sellesarnast tegu tuleks teha kõikides sarnastes olukordades sõltumata sellest, kes parajasti mis positsioonis on. Selle vaate kohaselt on loogiliselt vastuoluline öelda, et täpselt ühesugusest teost täpselt ühesugustes olukordades on üks vale ja teine mitte. Olukordade sisse tuleb muidugi arvata nendesse haaratud inimeste soovid. Isegi need, kes minuga mitte nõustudes ei pea universaliseeritavust *loogikatõeks*, leiavad peaaegu kõik, et see peab paika.

Just see moraaliotsustuste joon ei lasegi meil teha kõiki moraa-liotsustusi, mis me aga heaks arvame. Sest moraaliotsustust tehes me oleme kohustatud kirjutama sama asja ette kõikide sarnaste olukordade puhuks. Ent me võime kujutleda ennast täpselt samas olukorras, kuid teisel poolel, teo ohvri positsioonis. Oletame näiteks, et me mõtleme kellegi piinamisest lõbu pärast. Kui me ütleme, et meil tuleks seda teha, siis me oleme kohustatud ütlema, et temal tuleks teha sedasama meiega, kui rollid oleksid vahetatud. Ja vaevalt me seda öelda tahame. Seda laadi argumendi pikem esitus leidub mul mujal (Hare 1963: ptk 6; 1981: ptk 5, 6), ja selle puhul tekib komplikatsioone ja raskusi, mis on siiski ületatavad.

Argumendi struktuur muutub nüüd selgemaks. Meil tuleb leida moraaliettekirjutuste (Kanti terminoloogias maksimide) hulk, mida me oleme valmis järgima, kes ka ei oleks teisel pool, kas või meie ise. See tähendab, meil tuleb leida maksimumid, mille puhul me tahame, et nad oleksid universaalsed seadused. Ja see seab meile kitsendused, sest olukordades, milles me oleme, on palju teisi inimesi, keda meie teod mõjutavad, ja neil kõigil on oma meelepärased ja ebaseaduslikud asjad (näiteks neile ei meeldi, kui neid piinatakse). Kuid me ei saa tahta maksimumi, mis lubaks meie piinamist, kui me oleksime need inimesed. Muidugi tekib selle argumendi puhul komplikatsioone, nagu ma ütlesin; kuid üldine idee on selline. Väide seisneb selles, et see piirang paneb igapähe, kes mõtleb ratsionaalselt tegude moraalsusest selles olukorras, rääkima sama juttu. Nii et objektiivsus, mida me otsisimegi, on saavutatud ilma, et öeldaks, et moraaliotsustused on puhtdeskriptiivsed ja -faktilised, ning ilma, et öeldaks lahti nende preskriptiivsusest.

Nüüd võib tagasi tulla inimliku õitsengu juurde. Ma ütlesin, et kõigil inimestel on oma meelepärased ja ebaseaduslikud asjad.

Kui võtta neid sõnu küllalt laialt, siis võib öelda, et inimene õitseb niivõrd, kui ta saab seda, mis talle elus meeldib, ja väldib seda, mis talle ei meeldi. Muidugi on viga öelda “*inimese* õitseng”, sest on ka teisi tundlikke olendeid, ning arvesse tulevad ka nende meelepärased ja ebameeldivad asjad. Ent selle jätan ma praegu kõrvale. Siin on jälle komplikatsioone; ma püüan edasi anda üksnes üldist ideed. Võib-olla kedagi rahustab, kui ma sõnastan asja Kanti terminoloogias: kui me püüame oma maksime universaliiseerida, siis me püüame edendada teiste inimeste huvisid võrdsel alusel enda omadega, võttes neid nii, nagu need oleksid meie enda eesmärgid. Kant ütleb seda peaaegu samade sõnadega (*Gr. BA69 = 430*). Kuid omada eesmärki tähendab omada meeldumust selles laias mõttes. Selles mõttes oleme juhul, kui me saame seda, mis meile meeldib, ja väldime seda, mis meile ei meeldi, õnnelikud, ja seda Kant nimetabki “ülimalaks eesmärgiks” (*KrV. A951/B879*). Ja kuigi see võib olla mõnele üllatuseks, räägib Kant sageli nii, nagu oleks kohus teha just seda — s.t edendada teiste inimeste õnne (näiteks *Tgl. A34 = 398*). Kuid ma ütlesin juba, et ma ei hakka laskuma Kanti tõlgendamisse.

Ma olen siiski ehk küllalt öelnud, et näidata, kuidas õitseng mängu tuleb. Ülalvisandatud moel konstrueeritud moraal annab sellele meie eesmärkide seas valitseva koha. Nüüd ma pean ütleva midagi selle kohta, kuidas niisugune moraal tegelikult tööle hakkab. Ennist ma mainisin laste kasvatamist. Ma ütlesin, et see on üks neist tähtsatest asjadest, mille jaoks meil moraalikeel on. Kuid me ei tohiks piirduda lastega. Ka täiskasvanutena tuleb meil mõelda voorustest ja pahedest; s.t oma käitumisest, hoiakutest ja kalduvustest; me võime kindlad olla, et need vajavad parandamist. Milliseid printsiipe või maksime või harjumusi me peame kultiveerima nii iseendal kui ka oma lastel? Selle põhjal, mis ma olen rääkinud, võite arvata, et meil pole tarvis neile ega endale muud öelda kui “Edendage inimeste õnne või õitsengut”. Ent see võib viia õnnetuseni.

Asi on selles, et ei meie ega lapsed pole inglid. Et meil ei jätku informatsiooni, mõtteselgust ega erapooletust, siis seda maksimi järgides mõtleme kindlasti valesti, ja asi lõpeb niisuguste ettekirjutustega, mis meile isiklikult võivad küll väga meeldida, kuid pole moraali seisukohast vastuvõetavad. Olukorrad, millesse me

satume, on liiga keerukad ja mitmekesised. Inimestena on meil tarvis lihtsamat juhatust üldiste intuiitivsete printsiipide näol, mille külge me oma kalduvused võiksime ankurdata. Ja need on need-samad, mis on meil tegelikult enda jaoks olemas aususetaoliste vooruste kujul või säärase printsiipide kujul nagu see, mis käsib meil sõna pidada. Igas ühiskonnas, mis on mõõdukaltki stabiilne, on need voorused ja printsiibid ja standardid juurdunud ning neist saadakse hästi aru. Kui keegi nende vastu eksib, siis me kõik tunneme selle kohe ära ning nimetame seda isikut kõhklematult halvaks inimeseks. Tehnilisemalt öeldes: sel moraalimõtlemise tasandil on moraaliväidete toësustingimused hästi kindlaks tehtud. Nii on täiesti kohane nimetada moraaliväiteid tõeseks või vääraks. Ja see seletab deskriptivistlike eetikateooriate ligitõmbavust.

Kuid säärase teooriate propageerijad pole aru saanud, et see on sõltuvuses konkreetsest ühiskonnast. Igas ühiskonnas on juurdunud oma standardid, voorused ja moraaliväidete toësustingimused. Briti *Raj*'i õitseajal tegi liiga lähedane läbikäimine haritud indialastega Briti ohvitserist halva inimese (Hare 1952: ptk 9). Ja ka meie oma ühiskonnas, ükskõik kui stabiilne ta ka oleks (õigupoolest eriti just siis, kui ta on stabiilne), on tarvis meie moraaliharjumusi läbi katsuda ning vaadata, kas neid peab parandama. Ühiskondades, kus *mõeldakse* moraaliküsimustest, toimub see kogu aeg. See leidis aset Suurbritannias, kui me ütlesime lahti imperialismist ja šovinismist ning ühes nendega enamikust niinimetatud patriotlikest voorustest. Kui kõik piirduks aktsepteeritud toësustingimustega, siis puuduks niisuguseks proovilepanekuks alus; siis me peaksime lihtsalt oma juurdunud voorustega endist viisi jätkama. Ning et maailm on nii keerukas, siis satuvad ka kõige stabiilsemas ühiskonnas aktsepteeritud printsiibid üksikjuhtudel omavahel vastuollu, ning sel juhul ei anna nende poole pöördumine kindlat vastust, mida neil juhtudel tuleks teha.

Neil mõlemal põhjusel (vajadus printsiipe läbi katsuda ja printsiipidevahelised konfliktid üksikjuhtudel) peab meil olema võtta kõrgem mõtlemistasand, et otsustamine oleks võimalik. Sellest ei saa aru deskriptivistid, kes ei püüagi meie dilemmasid lahendada. Kõrgem tasand on see, millel me peame tagasi tulema õitsenguküsimuse juurde. Sellel kõrgemal tasandil tuleb küsida seda, milliste printsiipide, milliste kalduvuste, milliste vooruste

omaksõtmine viiks meid ühiskonna õnneni kõige laiemas mõttes. Ning see tasand eeldab, et deskriptivismist tuleb loobuda, ning koos sellega tuleb loobuda meie juurdunud kalduvustest; need ei saa olla läbikatsumise aluseks, sest nad on ise uurimise all. Ja kui siin on küsimuse all moraaliväidete tõesus, siis ei saa olla tege- mist tõesusega, mis tehakse kindlaks väidete võrdlemisel mingi teadaoleva mõõdupuuga. Mõõdupuu ei ole enam usaldatav.

Et seda selgitada, tuleb mul veel pisut rääkida moraaliväidete tõesusest. Selles küsimuses õppisin ma palju Crispin Wrighti Waynflete'i-loengutest "Tõest ja objektiivsusest", mis ta pidas 1991. aastal Oxfordis (Wright 1992), kuigi ta kardetavasti ei nõustu täielikult sellega, mida mina ütlen. Paistab, et sõnal "tõene" ("tõsi") on keeles vähemalt kolm tähendust või funktsiooni või omadust. Esimene on see, millele heidavad valgust selle sõna formaalsed omadused, mida panid tähele Tarski ja teised: näiteks kui mingi väide väidab, et *P*, siis sellest, et on tõsi, et *P*, järeldub, et *P*, ja ümberpöörduvalt. Teine on väite *toetamise* funktsioon, millele juba ammu (1950) on tähelepanu juhtinud Strawson. Kolmas on see, mille puhul "on tõene" tähendab 'rahuldab tõesustingimusi, olgu need millised tahes'. Et filosoofid (mõned neist) kord juba on nii targad, siis pole ime, et nad on leidnud juhtumeid, mil need sõna "tõene" kolm omadust tekitavad raskusi või koguni lahknevad. Ma juhin teie tähelepanu ainult ühele niisugusele juhtumile. Lõviosa juhtudest nad ei lahkne, ja sellepärast jääb see mõiste tarvitamiskõlblikuks.

Pöörame hetkeks tähelepanu tõesustingimustele. Äsja ma ütlesin, et need on eri ühiskondades erinevad. See tähendab, et ühes ühiskonnas peetakse teatavat moraaliväidet üleüldiselt tõeseks, kuna aga teises kultuuris öeldakse, et see on väär. Kui näiteks Saudi-Araabias keegi ütleb, et naine toimis varesti, kui ei kuulunud oma mehe sõna, siis tunnistatakse, et see, mida ta ütles, on tõene; ent Austraalias nimetatakse seda väidet tõenäoliselt vääraks. Tõesustingimused on kultuurisõltelised, ja sellepärast langebki deskriptivism, mis leiab tähenduse tõesustingimustest, relativismi, nagu ma ütlesin. Seda võib sõnastada ka nii, et moraaliväljendite *deskriptiivsed tähendused* on kultuuri erinevad.

See väide on üsna heas kooskõlas arvamusega, et sõna "tõene" teised kaks omadust, mida ma mainisin — toetav funktsioon ja for-

maalsed tarskilikud omadused — ei ole kultuurisõltelised. Minusugune mittedeskriptivist mõõnab heameelega, et moraaliväited saavad olla tõesed või väärad. Ta nõustub niisiis, et rakendatuna moraaliootsustustele funktsioneerib sõna “tõene” selles suhtes täpselt samamoodi nagu rakendatuna mis tahes muud laadi väidetele. Kuid sellest ei piisa veel, et kindlaks teha moraaliväidete objektiivsus — ja nimelt kolmanda omaduse tõttu (et tõesed väited peavad vastama oma tõesustingimustele). Sest kui tõesustingimused võivad koos kultuuriga muutuda, siis on väidete tõesus kultuurisõlteline.

Selleks et kindlaks teha moraaliväidete objektiivsus, on tarvis viisi, kuidas teha kindlaks mittekultuurisõltelised tõesustingimused. Kuid moraaliväidete kindlate tõesustingimuste aktsepteerimine pole midagi muud kui kindlate moraaliprintsiipide aktsepteerimine. Tegemist on sisuliste moraaliprintsiipidega, mitte loogiliselt tõeste ehk analüütiliste väidetega. Sellepärast nad saavadki eri kultuurides erinevad olla. Nii et oleks tarvis arutlusviisi, mis viiks meid nende sisuliste moraaliprintsiipide asjus lahkarvamusele üksmeelele. Niisugune arutus ei saa toetuda tõesustingimustele, sest nii tekiks loogiline ring. Järgides erinevaid tõesustingimusi või sõnade erinevaid deskriptiivseid tähendusi, jõutakse igas kultuuris isesuguste moraaliprintsiipideni. Et niisugust relativismi vältida, peab neil olema omavahelise arutelu viis, mis apelleeriks üksnes moraaliväidete formaalsetele omadustele — nende loogikale. Ma olen veendunud, et Kant püüdis niisugust viisi leida, ja kindlasti oli see ka minu taotlus.

Sellepärast on ekslik arvata, nagu seisneks moraaliväite tõesus *lihtsalt* selles, et ta rahuldab tõesustingimusi. Me peame ka suutma teda ratsionaalselt toetada, ja ta peab ka rahuldama Tarski formaalset nõudeid. Ennist ma rääkisin moraalimõtlemise kõrgemast tasandist. Kui me sellel kõrgemal tasandil nimetame mõnda moraaliväidet tõeseks, siis see tähendab, et me toetame teda pärast kõige ratsionaalsemat mõtlemist, milleks me suutelised oleme. Et ära hoida vana vääritimõistmist, kordan ma, et tegemist pole mitte *väitega*, et me toetame teda, vaid toetuse *väljendusega*. Nii et me ei saa mõõdupuid aktsepteeritavaks teha lihtsalt sellega, et me neid aktsepteerime; ja kas me peaksime neid aktsepteerima, see on ratsionaalse mõtlemise otsustada — viisil, mida ma selgitasin.

See mõtlemine tuleb meil läbi teha, ja on olemas viisid, kuidas teha seda hästi; need viisid määrab moraalimõistete loogika. Kui me teeme seda hästi, siis me jõuame *teadmiseni* moraaliväidete *tõesuse* kohta — ainukest liiki teadmiseni, mis seda nime väärrib, s.o ratsionaalse kindluseni.

Aidata meil selle mõtlemisega hästi hakkama saada on moraali-filosoofia ülesanne. Paljud maailma hädad saavad alguse halvast moraalifilosoofiast. Hea moraalifilosoofia (mille all ma mõtlen selget ja ausat moraalifilosoofiat) võib aidata neist jagu saada. Ent kas niisuguse hea moraalifilosoofiani jõutakse, olgu siis siin või kuskil mujal, see on raske küsimus. Ma arvan, et mõned head moraalifilosoofid on olemas tulevikus ja on olemas ka praegu; kuid halvad (s.t gesaged) jõuavad alati ette, nii et eriti ma ei looda.

Kirjandus

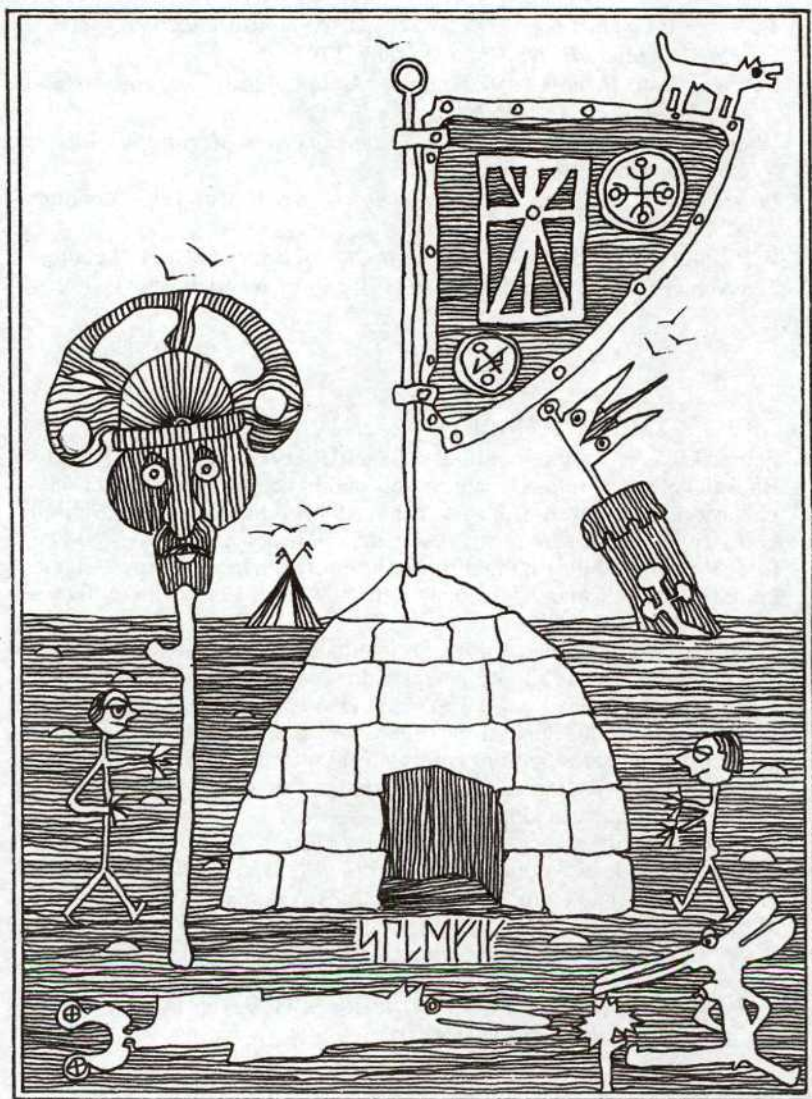
- Aristoteles 1996. *Nikomachose eetika*. Tartu: Ilmamaa
- Gr. = Immanuel Kant. *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. 1785
- Hare, Richard M. 1952. *The Language of Morals*. Oxford: Oxford University Press
- Hare, Richard M. 1963. *Freedom and Reason*. Oxford: Oxford University Press
- Hare, Richard M. 1981. *Moral Thinking: Its Levels, Method and Point*. Oxford: Oxford University Press
- Hare, Richard M. 1985. Ontology in Ethics. — *Morality and Objectivity: Tribute to J. L. Mackie*. Ed. by T. Honderich. London: Routledge. [Taastrükk teoses Hare 1989]
- Hare, Richard M. 1989. *Essays in Ethical Theory*. Oxford: Oxford University Press
- Hare, Richard M. 1993. Could Kant Have Been a Utilitarian? — *Kant and Critique: New Essays in Honor of W. H. Werkmeister*. Ed. by R. M. Dancy. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers. [Taastrükk: R. M. Hare. *Sorting Out Ethics*. Oxford: Oxford University Press, 1997]
- Hume, David 1739. *Treatise of Human Nature*
- KrV. = Immanuel Kant. *Kritik der reinen Vernunft*. 1781/1787
- Mackintyre, Alasdair 1998. Relativism, võim ja filosoofia. — *Akadeemia*, nr 4, lk 728–753
- Mackie, John L. 1977. *Ethics: Inventing Right and Wrong*. Harmondsworth: Penguin Books

- T g l. = Immanuel Kant. *Metaphysische Anfangsgründe der Tugendlehre* (*Metaphysik der Sitten*, 2. Teil). 1797
- S t r a w s o n, Peter F. 1950. Truth. — *Aristotelian Society Supplementary Volume*, pp. 129–157
- W a r n o c k, Geoffrey J. 1967. *Contemporary Moral Philosophy*. London: Macmillan
- W a r n o c k, Geoffrey J. 1971. *The Object of Morality*. London: Methuen
- W r i g h t, Crispin 1992. *Truth and Objectivity*. Waynflete Lectures given at Oxford. Cambridge, MA: Harvard University Press

RICHARD MERVYN HARE (1919–2002), inglise moraalifilosoof, tegelnud ka keele- ja religioonifilosoofiaga. Ülikoolihariduse sai Oxfordis Ballioli kolledžis, sõdis II maailmasõja ajal Indias ja Malaiias, sattus jaapanlaste kätte sõjavangi, kust vabanes 1945. Oli 1947–1966 Ballioli kolledži *fellow*, sai 1964 Briti Akadeemia liikmeks. Oli 1966–1983 Oxfordi ülikooli White'i moraalifilosoofia professor ning Corpus Christi kolledži *fellow*, seejärel pensioneerumiseni (1994) Florida ülikooli professor.

Hare sai laialdase tuntuse oma raamatuga *The Language of Morals* (Moraali keel, 1952), milles rakendas tavakeele filosoofiat moraaliküsimusile, kritiseerides tollal mõjukat *emotivismi*. See teos on jäänud 20. sajandi filosoofia üheks tippteoseks, kus Hare arendab Kanti-mõjulist *preskriptivismi*: teesi, et moraalitsustuste peamine ülesanne on teatud tegevuste ettekirjutamine, need ettekirjutused on moraalsed nende olemusliku üldistatavuse tõttu.

Teisi teoseid: *Freedom and Reason* (1963); *Moral Thinking: Its Levels, Method, and Point* (1981); *Plato* (1982) ja *Sorting Out Ethics* (1997). Avaldanud ka mitu artiklikogumikku: *Essays on Philosophical Method* (1971); *Practical Inferences* (1971); *Applications of Moral Philosophy* (1972); *Essays on the Moral Concepts* (1972); *Essays in Ethical Theory* (1989); *Essays on Political Morality* (1989); *Essays on Religion and Education* (1992); *Essays on Bioethics* (1993) ja *Objective Prescriptions And Other Essays* (1999).

=ÜKS JUTT=

2004

AARNEVAHTRA.

AARNE VAHTRA. Üks jutt

RISKID, RISKITURG JA SOTSIAALNE MOBIILSUS

Jaanus Raim

Käesolevas artiklis analüüsitakse inimeste käitumist riski tingimustes ning riskiturgude kujunemist maailmas, kus toimivad kõrvuti raha kasvav piirkasulikkus, raha kahanev piirkasulikkus ja majandusagentide ebaratsionaalsus (ei taotletagi maksimaalset kasulikkust).

Artikli aluseks on üldtunnustatud tõdemus, et indiviidid ei lähtu oma otsuste langetamisel mitte üksnes alternatiivide oodatavast tulust, vaid ka nende tulude variatsioonist ehk riskist. Artikli eesmärgiks on ühendada empiirilised andmed ja teoreetiline käsitlus analüütiliselt maailmapildiks, millele toetudes on inimestel võimalik teenida riskiturul lisakasumit.

Artikli esimeses osas vaadeldakse, kuidas toimivad majandusagentid riskantseid valikuid sisaldavates olukordades. Vastupidiselt üldiselt riskivaenuliku argiretoorika ennustustele ei ole indiviidi suhtumine riski kõigis olukordades kaugeltki ühesugune — üks ja seesama inimene käitub vahel riskikartlikult ja vahel riskilembeselt.

Teises osas on dünaamiliselt esitatud riskantseid valikuid käsitlev teooria koos olulisemate vastuargumentidega. Siin viib tee klassikalise kirjanduse primitiivsest riskieiramisest läbi Bernoulli ja Crameri totaalse riskikartlikkuse Neumanni ning Morgensterni ja Friedmani ning Savage'i üha komplitseeritumate kasulikkusfunktsioonideni. Seejuures on tähelepanu juhitud ka majandusagentide ebaratsionaalse käitumise probleemile.

Kolmandas osas analüüsitakse riskiturgu, toetudes empiirilistele vaatlustele ja artikli teises osas esitatud teoreetilistele seisukohtadele tuginedes läbi riskituru analüüsi. Analüüsi tulemusena

püstitatakse neli hüpoteesi, mille põhisisuks on riski turuhinna tugev seos eri sotsiaalsete gruppide heaoluga ühiskonnas. Olulise osakaalu omandab analüüsi käigus ka siirdesituatsiooni spetsiifiline mõju riskiturule.

MAJANDUSAGENDID JA RISK

Kuigi eranditult iga tegevus sisaldab **riski**, varieerub riski suurus ja iseloom eri tegevusvaldkondade lõikes märkimisväärselt. Suhteliselt suuremad on riskid nendel tegevustel, mis on seotud inimesetega, seega ka majandusvaldkonnas. Viimane on tingitud sellest, et inimese toimimise kohta on nii praegu kui ka tulevikus (muu hulgas tänu reflektiivsusele¹) oluliselt vähem informatsiooni kui ülejäänud looduse kohta.

Väide, et riskist tuleb hoiduda, on muutunud osaks argiretoorikast. Kuid millal ja millisel põhjusel on niisugust väidet kandev suhtumine levinud? Sedavõrd, kui on tegu **pubaste riskidega**, on riskist hoidumine vahetult mõistetav, kuna riski olemasolu vähendab tegevuse **oodatavat tulu** (jääb vaid küsimus hoidumise hinnast, mis ei tohiks esmapilgul olla suurem kui riskist tulenev oodatava tulu vähenemine), kuid miks ikkagi peaks kartma **spekulatiivset riski**, mis tegevuse oodatavat tulu ei muuda või seda isegi suurendab? Miks üldse peaksid **ratsionaalset majandusagenti** huvitama riskid, mis on tegevuse oodatavasse tulusse juba sisse arvestatud?

Tegelik majanduselu näitab, et majandusagente huvitavad oodatavasse tulusse sisse arvestatud riskid väga. Järgnevalt tuuakse selle kohta mõned iseloomulikud näited.

1. näide — kindlustus

Läbi aegade on täheldatud, et majandusagendid on valmis kindlustuse eest maksma rohkem, kui on kindlustuse **oodatav väärtus**.

---

¹Reflektiivsus tähendab siin uurimistulemuste ja uurimisobjekti vastastikust mõju, millest tulenevalt lakkab iga majandusteooria kehtimast hetkel, mil temast on täielikult aru saadud (Soros 1999).

See on teinud võimalikuks ulatusliku kindlustusteeninduse majandusharu esilekerkimise. Arenenud turumajandusega riikides ostab üle 50% elanikkonnast² mingit liiki vabatahtlikku kindlustust ja ka Eestis on kindlustusturg hoogsalt arenemas. Kindlustusseltsid ise peavad oma edu põhjuseks inimeste turvalisusevajadust (Kepp 1999: 64).

Kindlustuse ostja vähendab teadlikult oma oodatavat tulu ja riski.

2. näide — loteriid ja muud ebaausad õnnemängud

Õnnemängud ahvatlevad majandusagente hoolimata negatiivsest oodatavast tulust. Suhteliselt ausama õnnemängu ruleti oodatav tulu on umbes -3% ,³ samal ajal kui loteriide deklareeritud oodatav tulu⁴ on tüüpiliselt umbes -50% . Kuigi õnnemängude pakkumine on kindlustusteenindusega võrreldes tunduvalt väiksema tegevusmastaabiga, ostab ka õnnemänguteenust tunduvalt üle poole elanikkonnast (Eestis mängib 20% elanikkonnast RAS Eesti Loto andmetel pidevalt mingit loteriidi). Loteriifirmad ise seostavad oma edu inimese viie põhivajadusega⁵ (Mäe 1994: 31).

Õnnemängude mängija vähendab teadlikult oma oodatavat tulu ja suurendab riski. Eriti huvipakkuv on asjaolu, et paljud majandusagendid ostavad kindlustusteenust ja mängivad samal ajal ka õnnemänge.

---

²Nt Saksamaal peab tervelt 80% kodanikest elukindlustust heaks ja turvaliseks rahapaigutusviisiks. Vabatahtlikku pensionikindlustust hindab kaks kolmandikku Saksamaa elanikkonnast kui võimalust vältida riske ja saada vanemas eas kindlat lisasissetulekut (Karm 1999: 36).

³S.t, et igast mängu pandud 100 kroonist võib tagasi loota keskmiselt 97 krooni.

⁴Tegelik oodatav tulu on deklareeritud oodatavast tulust väiksem loteriikorraldaja pettusevõimaluse võrra (niivõrd kui majandusagent on sellise võimaluse olemasolust teadlik). Eestis on loteriipettused autori andmetel väga levinud.

⁵Mõeldud on populaarse Maslow' hierarhia põhivajadusi — füsioloogilised vajadused, turvalisusvajadus, kuulumisvajadus, tunnustusvajadus ja eneseteostusvajadus.

3. näide — finantsriskide maandamine

Enamik ettevõteteid on valmis väärtpaberi- ja valuutakursside muutmisega seotud riskidest vabanemise eest maksma rohkem, kui on nende riskide tegelik väärtus. Seega on finantsvahendajatel võimalik müüa riskimaandamise instrumente (optsioonid, *forward*'id,* *swap*'id), mille oodatav tulusus on ostja jaoks selgelt negatiivne.

Riskimaandamise instrumentide ostja vähendab (nagu ka kindlustuse ostja) nii oma oodatavat tulu kui riski.

4. näide — (lühiajalised) väikeinvesteeringud väärtpaberiturul

Arenenud turumajandusega riikides on olulisel osal majandusagentidest tavaks spekuloida väärtpaberiturul — tegevus, mis on väikeinvestori jaoks selgelt negatiivse oodatava tulususega. Et väärtpaberiturg on efektiivne,⁶ siis pole avaliku informatsiooni baasil võimalik teenida suurt kasumit⁷ — väikese oodatava tulususe aga "söövad ära" *spread* ja tehingukulud (näiteks Eesti börsi ettevõtetele investeerides võib väikeinvestor arvestada kuuajalise investeeringu oodatavaks tulususeks umbes -2%).

Lühiajalise investeeringu teinud väikeinvestor vähendab oma oodatavat tulu ja suurendab riski (umbes nagu loteriimängija). Erinevalt loteriist on oodatava tulu kaotus siiski suhteliselt väike, samuti ei pruugi oodatav tulu olla negatiivne pikemaajaliste väärtpaberinvesteeringute puhul (Bearley, Myers 1996: 144–145).

---

*Terminite selgitust vt artikli lõpust.

⁶On üldiselt tunnustatud, et väärtpaberiturg on pooltugevas vormis efektiivne, s.t väärtpaberite hindades on alati kajastunud kogu laiemale avalikkusele kättesaadav informatsioon (Fama 1970: 412).

⁷Et siseinfo omamine on eelduseks enamiku väärtpaberiturul teenitavate kasumite puhul (Stewart s. a.: 10), on üldse igasuguse kasumi teenimine tavalise väikeinvestori jaoks lühiajalise investeeringu puhul vähetõenäoline — nende tegevuse oodatav tulusus on nullilähedane isegi ilma *spread*'i ja tehingukulusid arvesse võtmata.

5. näide — pisivargused

Arenenud tööstusriikides on kauplustes pisivargustega vahele jäänud ligikaudu 10% kodanikest. Tegelik varaste osakaal on tõenäoliselt märksa suurem — varastatakse ka kodudest, kontoritest ja raamatukogudest, sõidetakse piletitä jne, pealegi ei suudeta kõiki vargaid tuvastada.

Vargused on peaaegu alati negatiivse oodatava tulususega (jättes kõrvale elukutseliste varaste poolt toime pandud vargused ja suurvargused). Varguste negatiivse oodatava tulususe tingib ühiskondlikust usaldusest⁸ ilmajäämine tabamise korral — kui näiteks vargus üle 1000 krooni väärtuses tingib avastamisel kriminaalkaristuse, siis peaks avastamise tõenäosus positiivse oodatava tulususe saavutamiseks olema alla ühe sajandiku.⁹

Varguse toimepanija vähendab oma oodatavat tulu ja suurendab riski (nagu loteriimängija või lühiajaliste väärtpaberite investor). Vargustega analoogne on lugu ka teiste mitteprofessionaalsete kuritegude puhul.

6. näide — huupivalimine

Valijad ei vaevu tegema eeltööd oma huvidele kõige paremini vastavate esindajate väljaselgitamiseks. Nimetatud eeltöö on hoolimata üksikvalija panuse väikesest osakaalust positiivse oodatava tuluga,¹⁰ sest valitava rahvaesindaja potentsiaalne kasulikkusmäär on väga suur.¹¹

⁸Ühiskondliku usalduse väärtus sõltub küll olulisel määral selle kandja sotsiaalsest klassist, kuid ka madalaimas klassis võib tema väärtus arvatavasti ulatuda kümnetesse tuhandettesse kroonidesse.

⁹See on ligikaudne avastamise tõenäosuse ülemmäär. Sõltuvalt isikust võib nimetatud tõenäosuse ülemmäär olla loomulikult tunduvalt väiksem — ka näiteks 1/1000 ja 1/10 000.

¹⁰Seda autori seisukohta ei jaga küll avaliku valiku teoreetikud, kelle arvates parima esindaja valikuks vajaliku informatsiooni kogumine pole iga valija poolt ratsionaalne ja seega on valitsusturg ebaefektiivne (Orchard, Stretton 1997: 411).

¹¹Näiteks Eestis: eeldades, et üks Riigikogu liige käsutab oma volitusaja jooksul keskmiselt 40 miljonit krooni riigieelarve raha, peaks

Huupivalija vähendab oma oodatavat tulu ja suurendab riski.

7. näide — nõudluse puudumine haridusosaluslepingutele¹²

Majandusagendid ei soovi haridusosaluslepingute kaudu (kaudselt) haridusse investeerida, hoolimata selgelt positiivsest oodatavast tulust. Kuna haridusturg on ebaefektiivne, on haridusosaluslepingud finantseerijatele ülikasulikud hoolimata isegi selliste lepingute sõlmimisega kaasnevatest bürokraatlikest takistustest (Friedman 1994).

See, kes loobub haridusse kaudselt investeerimast, vähendab niihästi oma oodatavat tulu kui ka riski.

*

Kuigi eeltoodud juhtumite loetelu ei ole kaugeltki ammendav, näitab see ometi, et majandusagentide jaoks ei ole oodatav tulu mitmesuguste aktsioonide teostamisel ainukeseks otsustuskriteeriumiks. Seega huvitab majandusagente lisaks tegevuse oodatavale tulususele ka oodatavate tulude variatsioon, ja — vähe sellest — oodatavate tulude variatsiooni määr mõjutab samu majandusagente eri situatsioonides tihti isemoodi (nt üks ja sama majandusagent ostab nii kindlustust kui ka mitteausaid mänge). Nii kerkivad järgmised olulised küsimused:

---

saadikukandidaat ühe hääle eest olema valmis maksma 40 000 krooni (40 mln/1000, sest 1000 on minimaalne kindlate häälte arv, mis on vajalik ringkonnamandaadi saavutamiseks). Ilmselt poleks valijast ratsionaalne kinkida seda summat suvalisele isikule mõne ajalehekuulutuse või reklaamplakati ajal.

¹²Nimetatud haridusosaluslepingu ideega tuli esmakordselt välja Milton Friedman, kelle arvates on haridusosalusleping sobiv vahend kaudseks investeerimiseks haridusse. Haridusosalusleping (analoogiliselt lihtaktsiaga) annab õpingute finantseerijale õiguse saada endale kindel protsent hariduse kandja poolt tulevikus teenitud tulust. Friedmani arvates takistavad haridusosaluslepingute sõlmimist lisaks tulude suurele variatsioonile ka sotsiaalne harjumatus osaluslepingutega, lepingute täitmise kehv jälgitavus, pikk tasuvusaeg ja laenuatagatise puudumine (Friedman 1994).

- 1) kas oodatava tulu eiramine ainukese otsustuskriteeriumina vihjab majandusagentide valdavalt ebaratsionaalsele käitumisele?
- 2) mis põhjustab majandusagentide kohatist riskikartlikkust?
- 3) mis põhjustab majandusagentide kohatist riskilembust?
- 4) milline suhtumine riskidesse (riskikartlikkus või riskilembus) on levinum ja milline on suurema mõjuga tegelikule majanduselule?

Nendele küsimustele vastamiseks on artikli järgnevas osas esitatud riskantsete valikute teoreetiline käsitlus.

RISKANTSETE VALIKUTE TEOREETILINE KÄSITLUS

Klassikalises teaduskirjanduses oli eeldusena tunnistatud asjaolu, et inimesed püüavad alati maksimeerida oma tulu matemaatilist ootust (Tintner 1942: 278).

Nimetatud eelduse eri kasutusviiside vaatluse tulemusena selgub, et nad kõik põhinevad kahel kindlal hüpoteesil:

- 1) ühel ja samal rahasummal on kõigi inimeste jaoks ühesugune väärtus;
- 2) rahasumma väärtus kasvab proportsioonis tema (numbrilise) suurusega.

Riskantsete valikute teoreetilise käsitluse alusepanijaks võib pidada kuulsat Šveitsi matemaatikut Daniel Bernoullit. Oma 1738. a avaldatud artiklit (Bernoulli 1954) alustas ta esimesena nimetatud hüpoteesi kahtluse alla panekuga, väites, et et asja väärtus ei põhine mitte tema hinnal, vaid kasulikkusel. Asja hind tuleneb vaid asjast endast ja on kõigile ühesugune, kasulikkus seevastu on seotud hinnangu andja personaalse eripäraga. Seega ei olnud Bernoulli arvates mingit kahtlust, et tuhat tukatit on vaese mehe jaoks enam väärt kui rikka mehe jaoks (Bernoulli 1954: 24).

Selle väitega vaidlustas Bernoulli kaudselt ka teise hüpoteesi, millega sai esmakordselt esitatud riskikartlikku käitumist õigustav raha kahaneva piirkasulikkuse hüpotees.

Daniel Bernoulli riski (või riskantse mängu) väärtuse definitsioon on järgmine. Kui igasuguse mängust saadava võimaliku tulu kasulikkus on korrutatud võimaluste arvuga selle võimaliku

tulu saavutamiseks, siis tulemuste summa jagamisel võimaluste koguarvuga saame mängu (keskmise) kasulikkuse ehk moraalse ootuse, millele vastav rahasumma ongi riski (riskantse mängu) väärtus (Bernoulli 1954: 25).

Bernoulli tuletas raha kahaneva piirkasulikkuse hüpoteesile põhinedes ka valemi riski väärtuse kvantitatiivseks hindamiseks:¹³

(1)

$$BP = ((AC^m \cdot AD^n \cdot AE^p \cdot AF^q \cdot \dots)^{1/(m+n+p+q+\dots)}) - AB,$$

kus:

BP — riskantse mängu väärtus;

AB — mängija varandus enne mängu astumist;

AC, AD, AE ja AF — mängu tagajärjena moodustuvad võimalikud varandused;

m, n, p ja q — võimalikele varandustele AC, AD, AE ja AF vastavad võimaluste arvud nende saavutamiseks.

Saadud valemit kasutas Daniel Bernoulli ka legendaarse Peterburi mängu lahendamiseks.¹⁴

Mängu väärtus on Bernoulli hüpoteesi kohaselt sõltuvuses mängija varandusest enne mängu astumist: mida suurem on mängija varandus, seda suurem on mängu väärtus tema jaoks. Kui mängijal ei ole üldse varandust, on Peterburi mängu väärtus tema jaoks kaks tukatit; kui mängijal on aga 1000-tukatileine varandus, siis on mängu väärtus tema jaoks kuus tukatit.

Daniel Bernoulli hüpoteesi toetavad praktilised vaatlused — näiteks ei õnnestunud käesoleva artikli autoril Peterburi mängu

---

¹³Näiteks kui 100 tukati omanik paneb ausasse mängu (milles on 50-protsendiline võimalus panuse kahekordistamiseks ja 50-protsendiline võimalus panuse kaotamiseks) 50 tukatit, siis on mängu väärtus tema jaoks Bernoulli valemi kohaselt järgmine: $\sqrt{50 \cdot 150} - 100 = -13,4$.

¹⁴Mäng ise on järgmine. Peeter viskab münti ja jätkab nii seni, kui münt jääb lamama, kiri pealpool. Ta nõustub andma Paulile ühe tukati, kui kiri tuleb esimesel viskel; kaks tukatit, kui kiri tuleb teisel viskel; neli tukatit, kui kiri tuleb kolmandal viskel, jne, s.t iga järgneva viskega kahekordistub Peetri poolt Paulile loovutatavate tukatite arv. Kui suur on mängu väärtus Pauli jaoks?

eest saada ühelgi juhul üle viie rahaühiku.¹⁵ Seega ühtib Bernoulli tulemus tegelikus elus sellise mängu eest pakutava sumмага märksa rohkem kui klassikaline oodatav tulu.

Samasugusele tulemusele jõuab oma teoorias ka Bernoulli kaasaegne matemaatik Gabriel Cramer. Ka Crameri arutluses on keskseks eelduseks arusaam, et rahast saadav kasulikkus ei kasva võrdeliselt raha hulgaga. Matemaatik oletas, et raha kasulikkus on proportsionaalne ruutjuurega tema hulgast¹⁶ (s.t piirkasulikkus on kahanev), ja sai Peterburi mängu väärtuseks varanduseta mängija jaoks 2,9 tukatit (Bernoulli 1954: 33–35).

Bernoulli ja Crameri formuleeritud hüpotees raha kahanevast piirkasulikkusest omandas väga olulise tähtsuse riskantsete valikute seletamisel järgnevatel sajanditel. Raha kahanev piirkasulikkus andis elujõulise põhjenduse kindlustuslaadsetele tegevustele ning usuti, et sellega annab põhjendada kogu ratsionaalset inimkäitumist riskitingimustes.

Siiski ei suudetud kahanevale piirkasulikkusele tuginedes ära seletada õnnemängude (sealhulgas mitteausate mängude) ning loteriide suurt ja kasvavat populaarsust, mistõttu nimetatud tegevused kuulutati oodatavat kasulikkust mittemaksimeerivaks ehk ebaratsionaalseks (Friedman, Savage 1948: 281).

Nimetatud oodatava kasulikkuse maksimeerimise eitamine ajendas John von Neumanni ja Oskar Morgensterni probleemi põhjalikumalt uurima. Majandusagentide käitumise vaatluste alusel püstitasid teadlased valikute seletamiseks hüpoteesi, mis on lühidalt kokku võetav järgmiselt.

1) indiviid on võimeline ütlema, kumba kahest objektist ta eelistab, ning kui ta ei eelista objekti C objektile B ega objekti B objektile A, siis ta ei eelista ka objekti C objektile A (objekt tähendab siin ka kindlate tõenäosustega objektide kombinatsioone);

2) ükski objekt, mis on kindlate tõenäosustega objektide kombinatsioon, ei ole eelistatud kõigile neist objektidest; samuti

---

¹⁵Tallinna Tehnikaülikooli õppejõul Enn Listral läks siiski korda saada üks 138-ühikuline pakkumine.

¹⁶Näiteks nelja tukati kasulikkus ($\sqrt{4}$) on Crameri järgi kaks korda suurem võrreldes 1 tukati kasulikkusega ($\sqrt{1}$).

ei ole kõik need objektid (eraldi võetuna) eelistatavad kindlate tõenäosustega kombinatsioonile nendest objektidest;

3) kui objekt A on eelistatav objektile B ja objekt B on eelistatav objektile C, on seal kindlate tõenäosustega kombinatsioon objektist A ja objektist C, mille ja objekti B vahel on indiviid neutraalne (Neumann, Morgenstern 1944: 26–27).

Eelkirjeldatud hüpoteesi kehtimisest maailmas, kus ühtaegu mängitakse õnnemänge ja ostetakse kindlustusteenuseid, tuletasid Neumann ja Morgenstern omapärase kasulikkuse funktsiooni.

See funktsioon jaguneb kaheks piirkonnaks: nõgusaks ja kumeraks. Nõgusas piirkonnas toob iga lisanduv rahaühik endaga kaasa üha vähem kasulikkust (piirkasulikkus on negatiivne). Seevastu kumeras piirkonnas on lisanduv rahaühik üha kasulikum (piirkasulikkus on positiivne).

Selline positiivse piirkasulikkuse tunnistamine ei seleta mitte ainult õnnemängude (ja üldse riskilembuse) olemasolu, vaid ka näiteks loteriide auhinnastruktuuri ja kindlustatavate riskide eripära. Nii on väiksema sissetulekuga indiviidide seas enim nõutud loteriid, mis pakuvad väikese piletihinna eest väikest tõenäosust suure auhinna võitmiseks. Kindlustust seevastu nõutakse enim selliste (suurte) riskide vastu, mis võivad realiseerumise korral hävitada kindlustuse nõudja kogu vara.

Mõned kompetentsete majandusteadlaste kommentaarid Neumanni-Morgensterni kasulikkusfunktsioonile on märkimisväärseks tunnistuseks kahaneva piirkasulikkuse mõjust oma aja majandusteadlastele: “(Üks) dollar peab tähendama vähem rikka kui vaese mehe jaoks — vaata, kui palju rohkem kasutab teda vaene mees oma valu või ebamugavuse vähendamiseks.”¹⁷ (Friedman, Savage 1948: 267.) Näiteks C. Kaysen märgib, et Neumanni-Morgensterni kasulikkusfunktsiooni aluseks olevad postulaadid, mis sisaldavad eeldust inimeste majandusliku (ratsionaalse) käitumise kohta, on vastuolus kogemustega — nagu näiteks indiviidide osalemisega negatiivse tulususega (kasulikkusega) loteriides (Kaysen 1946: 13).

---

¹⁷Selleks et visualiseerida raha piirkasulikkuse kasvamist, on vaja ainult oletada, et valu vältimine ja kõik muu hea, mida võib raha eest saada, on täiendkaubad.

Samas tõdeb William Vickrey: “Leidub rohkesti tõendeid selle kohta, et invidiidid ei maksimeeri riski sisaldavates valikutes alati oma oodatavat kasulikkust. Kui see oleks teisiti, vihjaks inimeste osalemine loteriides raha kasvavale piirkasulikkusele — järeldus, mis on sotsiaalpoliitika lähtepunktina selgesti mitteaktsepteeritav.” (Vickrey 1945: 327–328.)

Neumanni ja Morgensterni jälgedes hakkasid 1940. aastate keskpaigas kasulikkuse funktsioone uurima ka Milton Friedman ja Leonard J. Savage. Analüüsides põhjalikumalt indiviidide kindlustuse ja õnnemängudega seonduvat käitumist, avastasid Friedman ja Savage mitmeid olulisi vastuolusid Neumanni-Morgensterni kasulikkusfunktsiooni ja majandusagentide tegeliku käitumise vahel. Näiteks on Neumanni-Morgensterni kasulikkusfunktsiooni kujuga vastuolus suure sissetulekuga isikute vastumeelsus osaleda loteriides ja soov kindlustada väikesi puhtaid riske. Samuti räägib Neumanni-Morgensterni kasulikkusfunktsiooni vastu tõsiasi, et loteriidel on enamasti rohkem kui üks auhind (Friedman, Savage 1948: 282–284).

Nimetatud vastuoludele tuginedes modifitseerisid Friedman ja Savage Neumanni ja Morgensterni kasulikkusfunktsiooni.

Friedmani-Savage'i kasulikkusfunktsioon jaguneb kolmeks piirkonnaks — nõgusaks, kumeraks ja teiseks nõgusaks —, mis tähendab, et raha kahaneva piirkasulikkusega tulutasemete vahel asub üks raha kasvava piirkasulikkusega tulutase. Friedman ja Savage interpreteerisid oma kasulikkusfunktsiooni nõgusatele piirkondadele vastavaid tulutasemeid kui kvalitatiivselt täiesti erinevaid sotsiaalmajanduslikke klasse ja nende vahel asuvat kumerale piirkonnale vastavat tulutaset kui üleminekuklassi. Selle interpretatsiooni kohaselt on tulu kasvul, mis parandab indiviidi positsiooni oma klassi siseselt, kuid ei vii teda kõrgemasse klassi, kahanev piirkasulikkus — samal ajal kui tulu kasv, mis viib indiviidi kõrgemasse klassi (ja annab talle seega kõrgema sotsiaalse ja majandusliku staatuse), on kasvava piirkasulikkusega.

Sellest kasulikkusfunktsiooni interpretatsioonist kasvavad välja olulised hüpoteesid riskieelistuste ja riski turuhinna kohta erinevatel turgudel.

Milton Friedmani ja Leonard J. Savage'i arvates on põhjust oletada, et enamik inimesi kuulub kasulikkusfunktsiooni nõgususpiirkondadele vastavatesse klassidesse.¹⁸ Seetõttu võib eeldada, et riskidesse suhtumist tööturul iseloomustab adekvaatselt Alfred Marshall, väites, et ebakindlus, mis ei anna võimalusi äärmiselt suureks eduks, tõmbab ligi äärmiselt väheseid, võrreldes niihästi täielikku kindlust kui ka "tähelennu" võimalust pakkuvate ametitega (Marshall 1920: 554–555).

Seega on tööturul suhteliselt kõige vähem nõutud keskmist riskitaset pakkuvad valikud (ametikohad).¹⁹ Majandusteadlase Edwin Cannani väitel kehtivad need seosed ka kapitaliturul: "Oodatav tulusus²⁰ on suurim investeeringute klassides, mis ei ole ei väga riskivabad ega ka väga riskantsed — keskmise riskiga klassides, mis ei apelleeri ei kartlikkusele ega ka mänguriinstinktile." (Cannan 1926.)

Ka Adam Smithi arvates ei saada väga suure riskiastmega äriprojekte samavõrra suurem oodatav tulu: "Edu lootus tundub (seal) ületavat kõik teised kaalutlused ja meelitab riskantsetesse avantüüridesse niivõrd palju seiklejaid, et konkurents vähendab kasumit allapoole määra, mis oleks vajalik riski kompenseerimiseks." (Friedman, Savage 1948: 285.)

Friedman ja Savage oletavad siiski, et kuna kõrgemal klassil on ebaproportsionaalselt suur mõju kapitaliturule, siis on oodatav tulu keskmiselt riskilt (võrreldes suure riskiga) kapitaliturul suhteliselt väiksem — tõepoolest võib oodatav tulu suurelt riskilt seal olla kohati isegi suurem kui oodatav tulu keskmiselt riskilt.

---

¹⁸Sellise oletuse põhjuseks on üleminekuklassi kuuluvate indiviidide suurem riskilembus (ja seega ka suurem sotsiaalmajanduslik mobiilsus), aga ka asjaolu, et nii kõrgema kui ka madalama klassi poolt soositud suurte riskide realiseerumine (vastavalt suured õnnetused ja loteriivõidud) viib nad otse (ilma üleminekuklassi läbimata) vastavalt madalamasse või kõrgemasse klassi (Friedman, Savage 1948: 305).

¹⁹Mida tuleb siis *ceteris paribus* (ehk kui pole võimalik töökoha riskitaset muuta) korvata kõrgema oodatava tuluga (palgaga).

²⁰Oodatav tulusus ei sõltu siiski mitte ainult riski nõudlusest, vaid ka riski pakkumisest (Friedman, Savage 1948: 305).

Nii on Friedmani-Savage'i kasulikkusfunktsioonist lähtuvalt kapitaliturud võrreldes tööturgudega keskmiselt riskikartlikumad. Turu riskikartlikkuse määra otsustab see, millistesse sotsiaal-majanduslikesse klassidesse kuuluvad tema osalised.

Majandusagentide domineeriv riskikartlikkus on ka eelduseks valdavale enamusele investeerimisprojektide hindamise teooria-test. See eeldus põhineb finantsturu vaatlustel, mille kohaselt investorid nõuavad suurema tulude standardhällbega finantsinstrumentidelt *ceteris paribus* suuremat oodatavat tulu (Hirshleifer 1965: 517–518).

Riski tasakaaluhinna leidmiseks kapitaliturul arendasid majandusteadlased Sharpe, Treynor, Mossin, Lintner ja Black 1960. aastatel välja CAPM (*Capital Asset Pricing Model*) mudeli. Selle järgi on riskantsetelt varadelt oodatav tulu (ehk riski hind) positiivses seoses nendelt varadelt oodatava tulu ja turuportfellilt oodatava tulu kovariantsusega^{21, 22} (Coperland, Weston 1988: 193).

Veelgi enam — CAPM järgi ei mõjuta riskantselt varalt oodatavat tulu miski muu kui üksnes eelmainitud kovariantsus (CAPM järgi: süstemaatiline risk ehk β). See on nõnda sellepärast, et kõik muud (CAPM järgi: mittesüstemaatilised) riskid on võimalik hajutada investeringute jagamise teel eri varade vahel.

Ka on CAPM teooria kohaselt vara oodatava tulususe ja kovariantsuse seos lineaarne, s.t iga lisanduva kovariantsusühiku hind on konstantne igasuguse kovariantsustaseme juures — eksisteerib sirgjooneline kapitalituru liin (*Capital Market Line*).

CAPM on leidnud märkimisväärse empiirilise kinnituse arenenud väärtpaberiturgudel (Coperland, Weston 1988: 200). Sa-

²¹ CAPM kehtimine eeldab, et see turuportfell on efektiivne (Coperland, Weston 1988: 194).

²² Nii CAPM kui edaspidi kirjeldatud APT põhinevad olukorraeelis-tuste käsitusel (*state-preference approach*), mille kohaselt investorit ei huvita mitte ainult konkreetse investeerimisprojekti oodatav tulu ja risk, vaid ka erinevate riskantsete stsenaariumide laiem taust (ehk see, mis juhtub antud varaga seotud konkreetse riski realiseerumise korral teiste varadega).

mas ei seleta CAPM isegi ligikaudselt riski hindu tooraineturgudel²³ (Coperland, Weston 1988: 321).

Siiski on CAPM olnud XX sajandi lõpukümnenditel endiselt populaarne nii õpetlaste kui finantspraktikute seas — seda muu hulgas tema lihtsuse ja kerge käsitletavuse tõttu.

1970. aastate lõpul arendas Stephen A. Ross CAPM mudeli alternatiivina riskantsete varade hindamiseks välja arbitraažihinna teooria (*Arbitrage Pricing Theory*, APT). Kuigi APT teooria eeldused on sarnased CAPM mudeliga (ka APT eeldab majandusagentide domineerivat riskikartlikkust), eksisteerib siiski kaks põhilist erinevust.

Esiteks sisaldab APT teooria rohkem kui üht riskantsete varade hinda mõjutavat faktorit. Teiseks näitab APT teooria, et igasugust turutasakaalu seisundit, s.t olukorda, kus puudub võimalus arbitraažikasumi teenimiseks, saab kirjeldada lineaarse seosena oodatava tulu ja selle oodatava tulu välismõjufaktoritele reageerimise amplituudi vahel. Seega viib iga antud oodatava tulu mudel arbitraaživõimaluste puudumise korral vahetult APT teooriani (Roll, Ross 1980: 1100).

CAPM ja APT kui modernsed riskantsete varade hindamise teooriad põhinevad kasulikkusfunktsioonide muutumatusel ja nõgususel täielikult ratsionaalsete majandusagentide maailmas ning nende tegelikkuse kirjeldamise aste on paratamatult piiratud nimetatud eelduste kehtimise ulatusega.

Seda, et maailm ei saa olla ühtaegu ratsionaalne ja homogeenelt riskikartlik, on majandusteadlased teadvustanud ja mitmeti seletanud juba alates esimestest kasulikkuseuuringutest. Eespool on tutvustatud nii majandusagentide (ratsionaalset) riskilembust tunnistavate teadlaste (Neumanni ja Morgensterni, Friedmani ja Savage'i) teooriaid kui ka majandusagentide ebaratsionaalsusele tuginevate teadlaste (Kayseni, Vickrey) seisukohti.²⁴ Siiski esi-
neb majandusagentide ebaratsionaalsus nimetatud seisukohtades

²³Näiteks leidsid Bodie ja Rosansky, et valdaval enamusel toorainetest on negatiivne "beeta" ning et kapitalituru liin on tooraineturul negatiivse kaldega.

²⁴Ka CAPM ja APT eeldavad majandusagentide ratsionaalsust (kasulikkuse maksimeerimist).

vaid kui oletus, tõestamata väide — majandusagentide ratsionaalsuse (või ebaratsionaalsuse) kohta pole majandusteadlaste poolt läbi viidud ühtegi empiirilist testi (Coperland, Weston 1988: 102)!

Psühholoogiateadlased on seevastu korduvalt testinud inimkäitumise vastavust traditsioonilisele majandusteaduslikule eeldusele — ratsionaalsusele. Nende katsete tulemused toob arvatavasti kõige iseloomulikult välja Kahnemanni ja Tversky uurimus valikuvõimaluste esitamise vormi mõju kohta inimotsustele.

Kahnemanni ja Tversky katse käigus paluti vähihaigetel valida operatsiooni ja kiiritusravi vahel (Kahneman, Tversky 1986: 270). Nimetatud valik pandi ette kahele katsegrupile.

Esimesele grupile esitati valik n-ö ellujäämise aspektist. Operatsioon: 100 inimesest, keda opereeritakse, elab 90 operatsiooni üle, 68 elab veel aasta hiljem ja 34 elab veel viis aastat hiljem. Kiiritusravi: 100 inimesest, kes seda saavad, elavad kõik ravi üle, 77 elab veel aasta hiljem ja 22 veel viis aastat hiljem.

Teisele grupile esitati valik n-ö surma aspektist. Operatsioon: 100 inimesest, keda opereeritakse, sureb 10 operatsiooni ajal, 32 sureb aasta jooksul ja 66 sureb viie aasta jooksul. Kiiritusravi: 100 inimesest, kes seda saavad, ei sure keegi selle ravi ajal, 23 sureb aasta jooksul ja 78 viie aasta jooksul.

Kuigi esitatava informatsiooni sisu oli täpselt sama, eelistas kiiritusravi esimeses grupis 18% ja teises grupis tervelt 44% küsitletavatest — mis on äärmiselt märkimisväärne erinevus. Nn formuleerimise efekt polnud väiksem ka kogunud arstide ega statistikas kompetentsete majandusüliõpilaste seas (Kahneman, Tversky 1986: 278).

Seega on psühholoogiateadlaste vastus küsimusele, kas inimeste tegelik käitumine vastab ratsionaalsuse eeldusele, kindel "ei".

Kui viis, kuidas indiviidid teevad oma otsuseid, pole adekvaatselt kirjeldatud Neumanni-Morgensterni aksioomidega, muutub vajalikuks ümber mõtestada kasulikkuseteooria tegelikkuse kirjeldatavuse aste (Coperland, Weston 1988: 102).

Ehk pöördudes taas Neumanni-Morgensterni kriitika juurde: inimeste niivõrd valdava ebaratsionaalsuse juures on tõepoolest võimalik, et raskestikujutletava raha kasvava piirkasulikkuse ase-

mel seletab ka loteriifenomeni seesama psühholoogide poolt kor-
duvalt kinnitust leidnud inimlik ebaratsionaalsus.

Kas tegelikkuses ei muuda raha positiivset piirkasulikkust (ja
sellest tulenevat ratsionaalset riskilembust) võimatuks juba ne-
gatiivse oodatava tuluga mängude piiramatu pakkumisressurs?
Ja kui see ressurss ei realiseeru piiramatuks "peaaegu ausate
mängude"²⁵ pakkumiseks, siis miks? Kas sellepärast, et loteriide
organiseerimine on riigi poolt keelatud?

Milline on nimetatud mängude pakkumise piiramise mõju
ühiskonna klassistruktuurile ja sotsiaalsele (im)mobiilsusele?

Mis põhjustab kaupade kahaneva piirkasulikkuse kõrval ma-
jandusagentide (väidetavalt valdav) riskikartlikkust?

Järgnevalt püütakse neid vastamata küsimusi kasulikkuseteeo-
riale põhinedes lähemalt analüüsida.

RISKI HIND KUI ÜHISKONNA SOTSIAALSE IMMOBIILSUSE INDIKAATOR

Riskantsete valikute uurijad on ühiste jõupingutuste tulemusena
jõudnud majandusliku maailmapildini, kus eksisteerivad kõrvuti
majandusagentide ebaratsionaalsus ning kohatine riskikartlikkus
ja riskilembus. Riskikartlikkus on domineeriv kapitaliturgudel,
kuid tööjõuturul ei ole erinevate riski suhtumiste vahekord veel
üheselt selge.

Kuivõrd riskikartlikkus on levinud majandusagentide vahel
äärmiselt ebahütlaselt, siis on alust arvata, et tema põhjuseks pole
üksnes kaupade kahanev piirkasulikkus. Autori arvates mõjutavad
riskikartlikkust lisaks järgnevad tegurid:

1) riskid raskendavad plaanide tegemist — riskide tingimustes
tuleb koostada ja läbi analüüsida palju rohkem erinevaid arengu-
variante;

2) riskide realiseerumisest tulenevad suured muutused varan-
duse suuruses vähendavad majandusagentide usaldusväärsust äri-
partnerite ees;

---

²⁵Selliste mängude piiramatu pakkumise tingimustes liigub riski
turuhind vähemalt nullini.

3) inimestel on psühholoogiline vajadus karjääri järjepidevuse järele.²⁶

Need riskikartlikkuse põhjused moodustavad erinevaid kombinatsioone ja võimendavad üksteist. Näiteks paneb psühholoogiline vajadus pideva karjääri järele inimesed enam hindama stabiilsete tulude ja varandusega äripartnereid. Samuti tugevdab äripartnerite efekt planeerimise efekti.

Riskikartlikust käitumisest enam pakub siinkohal huvi riskilembene käitumine — vihjab ju selle olemasolu otseselt positiivsele riskinõudlusele.

Riskilembuse ainsaks ratsionaalseks põhjuseks saab olla vaid raha kasvav piirkasulikkus (näiteks täiendkaupade olemasolu tõttu). Vabas turumajanduses ei tohiks riskilembese nõudluse olemasolu siiski teha võimalikuks isegi mitte kohatist riski turuhinna positiivsust — selleks on riskilembesele publikule pakutavate "peaaegu ausate mängude" pakkumine liiga suur ja kasumlik²⁷ (50-protsendilise oodatava tuluga väga ebaausat mängu ei ostaks ka suurim riskilembur 99-protsendilise oodatava tuluga ja samasuguse tuluvariatsiooniga peaaegu ausate mängude pakkumise tingimustes).

Seega saab riski kohatine positiivne hind eksisteerida vaid tänu riigipoolsetele piirangutele mängude jaoks. Kõige tavapärasemaks riigipoolseks piiranguks on eraloteriide keelustamine, kuid olulised on ka kõikvõimalikud muud maksud (riskantsetelt) ettevõtmistelt (näiteks riiklikud lõivud väärtpaberitehingutelt, saadikukandidaatide ülesseadmiselt ja haridusosaluslepingutelt). Selliste piirangute tulemusena on riigil raha kasvava piirkasulikkuse tingimustes võimalik riskide monopoolse pakkujana

---

²⁶Raha kahanev piirkasulikkus on tõenäoliselt geneetiliselt inimestesse programmeeritud, kuna ilma selleta oleks nende käitumine äärmiselt impulsiivne. Inimesed harrastaksid tegevust, mille piirkasulikkus on kõige kõrgem, ja hülgaksid kõik muud võimalused. Pühenduv käitumine oleks normiks (Coperland, Weston 1988: 88).

²⁷Eeldades, et nimetatud mängude pakkumise kulud ei ole väga suured.

majandusagentidelt välja pressida küllaltki kõrget riski hinda (loteriid oodatava tuluga 50%).²⁸

Nimetatud riigipoolne riskide müümise monopol õigustab ja seletab osalt ka muude riskilembeste tegevuste olemasolu (näiteks lühiajalised väärtpaberiinvesteeringud). Riskide pakkumise monopoli tingimustes otsivad indiviidid agaralt alternatiivseid (ja sageli ebaseaduslikke) ning odavamaid riskipakkumisi, sest neile meeldib oma klassi muuta²⁹ — oma sotsiaalse klassi muutmine on aga kergem madalama riski hinna juures.³⁰

Riskide hinnataseme (ehk sotsiaalse klassi muutmise kergusega) seondub ka riskitemaatika üleminekuspetsiifiline eripära. Läbi aegade on maailm (ja selle erinevad piirkonnad) liikunud erinevate asukohtade vahel sotsiaalse mobiilsuse skaalal — skaalal, mille üheks äärmuseks võib pidada feodaalset kastisüsteemi ja teiseks äärmuseks suurte ühiskondlike üleminekute anarhiat.

Üldjuhul on riik alati püüdnud sotsiaalset mobiilsust vähendada riskide turuhinna kunstliku kergitamise teel (maksude ja kõrvõimalike regulatsioonide abil)³¹ — üksikud kõrge sotsiaalse mobiilsuse perioodid on olnud tingitud riigi võimetusest oma (kontrolli)funktsiooni teostada.

Sotsiaalset mobiilsust on piiranud nii plaani- kui ka turumajanduslikud riigid (hoolimata võimulolevatest parteidest) — kuigi eri vahenditega ja eri loosungite all.³² Siiski ei ole

---

²⁸Selliste loteriide vabatahtlikuks maksustamiseks nimetamist õigustaks olukord, kus raha kasvavat piirkasulikkust ei eksisteeriks (ja järelikult puuduks ka loomulik nõudlus riskide järele).

²⁹Peale ratsionaalsete motiivide ajendab inimesi oma sotsiaalset klassi muutma ka soov siirduda ühest olukorrast teise. Voldemar Kolga arvates nimelt meeldib inimestele see ja sellest tulenev kriis.

³⁰Terminid "riski hind", "sotsiaalse klassi muutmise kergus" ja "sotsiaalne mobiilsus" esinevad käesolevas artiklis edaspidi sünonüümidena.

³¹See empiirilistele vaatlustele tuginev järeldus läheb kokku ka indiviidide ratsionaalsuse eeldusega — riiki juhivad ühiskonna kõrgeimasse klassi kuuluvad indiviidid, kes on alati huvitatud võimalikult suurest sotsiaalsest immobiilsusest ehk *status quo*'st.

³²Üldiselt on kõigi võimulolijate ühiseks püüdeks olnud näidata, nagu tahaksid kõik indiviidid vaid tõsta oma elatustaset selle klassi raamidest, kuhu nad parasjagu kuuluvad — mitte aga oma klassi muuta.

riskide madal turuhind üleminekuperioodil plaanimajanduselt turumajandusele autori arvates seletatav üksnes riigivõimu ajutise nõrgenemisega³³ — kõrgele sotsiaalsele mobiilsusele aitasid kaasa ka plaanimajanduslikust perioodist pärinevate indiviidide kapitali- ja riskidevastased³⁴ hoiakud (kui riskide sisenõudluse vähendajad) ning ühiskonna suletus³⁵ (kui riskide välisõudluse vähendaja) ja keskkonna suur innovaatilisus³⁶ (kui riskide pakkumise suurendaja).

Seega võib eelnevale arutlusele tuginedes väita, et üleminekuperioodil plaanimajanduselt turumajandusele oli ja on riski turuhind väga madal (ja sotsiaalne mobiilsus vastavalt väga kõrge) võrreldes enamiku teiste ajalooetappidega — ja eriti võrreldes riski hinnaga tänapäeva arenenud turumajandusega riikides. Kuid kas nimetatud madal riski hind on kasulik rahva kui terviku heaolu silmas pidades?

On selge, et kõrgeima sotsiaalse klassi huvides on hoida riski hinda võimalikult kõrgel. Samal ajal oleks ennatlik järeldada vastupidist — nagu oleksid kõik madalamate klasside liikmed tingimata huvitatud madalast riski hinnast. Indiviidide huvi riski turuhinna vastu mõjutavad suure tõenäosusega ka sellised tegurid, nagu riski hinna muutus tulevikus, riski hinna võimalikud erine-

---

³³Riigivõimu nõrgenemine seletab üksnes “peaaegu ausate mängude” pakkumise suurenemist ja seega riski positiivse hinna kadumist — riski hinna langemist alla nulli riigi nõrkus ei seleta.

³⁴Kapitalivastane hoiak ei pruukinud plaanimajanduslikus ühiskonnas tingimata tähendada, et indiviid ei maksimeeri oma kasulikkust (s.t ebaratsionaalsust) — oli ju sotsialismi tingimustes varandusel alates teatavast piirist sageli negatiivne piirkasulikkus. Siiski muutus selline hoiak ebaratsionaalseks majandusliku süsteemi muutumisel (üleminekuperioodil). Seega võib öelda, et ebaratsionaalne polnud mitte kapitalivastane hoiak ise, vaid selle hoiaku jäikus.

³⁵Üleminekuperioodi alguses oli ühiskonna suletus tingitud peamiselt riigipoolsetest piirangutest välismaailmaga suhtlemisele — edaspidi, selliste piirangute äralangemisel, aga informatsioonipuudusest.

³⁶Keskkonna innovaatilisus pakub *ceteris paribus* rohkem äriprojekte — vaja on hulgaliselt tegevusi eluolu ümberkorraldamiseks vastavalt kiiresti muutuvale keskkonnale.

vused üksikindiviidide lõikes (riskituru ebaefektiivsus) ja kõrge sotsiaalse mobiilsusega kaasnevad sotsiaalsed kulud (tulud).³⁷

Olukord, kus kõrgeim klass on selgelt väljendanud oma huvi riski hinna tõstmise vastu samal ajal kui madalamate klasside liikmed ei ole riski hinna suhtes ühisel seisukohal, seletabki autori arvates riski kohati positiivset (ja väga kõrget) turuhinda.

Siiski esineb eeldatavasti teatav grupp indiviide,³⁸ kelle huvi võimalikult madala riski hinna suhtes on väga suur. Sellise grupi liikmete jaoks on riski hinnal sama suur (või isegi suurem) tähtsus kui näiteks raha hinnal (intressid) või sisemaisele kogutoodangul — ning just sellise grupi liikmed on pidevalt kõikvõimalike, nii seaduslike kui ebaseaduslike riskide otsingul.

Selle arutluskäigu põhjal saab esitada neli järgmist hüpoteesi.

Esiteks. Riski turuhind on otseseks lähendnäitajaks kodanike sotsiaalsele mobiilsusele selles ühiskonnas.³⁹

Teiseks. Riski turuhind saab olla positiivne üksnes riigi regulatiivse vahelesegamise tõttu riskiturule.

Kolmandaks. Riski turuhind oli (on) üleminekusituatsioonis plaanimajanduselt turumajandusele mitmel põhjusel oluliselt madalam kui ülejäänud ajalooperioodidel.

---

³⁷Tõenäoliselt ei ole oluline osa madalamate klasside indiviididest oma sotsiaalse klassi parandamisest huvitatudki — või pole nad seda probleemi endale teadvustanud. Niisugune käitumine võimaldab kõrgklassil ebaseaduslikult tugevalt esitada oma huvi riigi sotsiaalselt immobiilseks muutmiseks.

³⁸Ettevõtlikud indiviidid madalamatest sotsiaalsetest klassidest. Mida kõrgemasse klassi ettevõtlik indiviid kuulub, seda enam hakkab tema ettevõtlikkusest tulenevat soovi madalama riski hinna järele tasakaalustama madalamate klasside indiviidide pealetungi võimalusest tingitud soov kõrgema riski hinna järele.

³⁹Et tegelik liikumine sotsiaalsete klasside vahel eeldab lisaks vastava võimaluse olemasolule ka vastavasuunalist tegetsemist, siis tähendab mõiste "sotsiaalne mobiilsus" siinses kontekstis pigem võimalust sotsiaalse klassi vahetamiseks. Nimetatud võimalus ei pruugi tegelike klassivahetustega olla lineaarses seoses indiviidi kohatise soovimatuse tõttu oma klassi muuta.

Neljandaks. Riski turuhind on oluliseks ühiskonnaliikmete heaolu indikaatoriks (kuigi eri sotsiaalsete gruppide jaoks erineval moel).

Mainitud hüpoteeside empiiriline tõestamine, jäädes küll välja poole käesoleva artikli piiridest, põrkab esmajoones riski turuhinna kvantitatiivse mõõtmise probleemile (näiteks väga ebaausate mängude populaarsuste võib siin jääda liiga kaudseks lähen-diks),⁴⁰ aga ka sotsiaalse mobiilsuse enda ja poliitilise osalusmäära kvantifitseerimisele.

Mainitud hüpoteesidega kirjeldatud maailma mikromajanduslik põhiprobleem on järgmine.

Arenenud turumajandusega riikides, kus nii ausate kui ebaausate mängude korraldamine on keelatud, on ebaausate mängude järele suur rahuldamata nõudlus (sedavõrd, kui esineb raha nõudluspoolne kasvav piirkasulikkus). Kuidas oleks võimalik seda nõudlust riikliku loteriimonopoli tingimustes ära kasutada?

KOKKUVÕTTEKS

Empiiriliste vaatluste tulemusena on selgunud, et klassikaline eeldus majandusagentide oodatava tulu maksimeerimisest ei pea paika — oma oodatavat tulu ei maksimeeri loteriimängijad, kindlustuseostjad, lühiajalised väärtpaberispekulandid, pisivar-gad, huupivalijad, finantsriskide maandajad ega haridusosalus-lepingutest keeldujad.

Seda, et eelkirjeldatud valikute tegijad arvestavad peale ooda-tava tulu ka riski (ehk tulude variatsiooni), tõdes XVIII sajandi alguses esmakordselt Daniel Bernoulli. Bernoulli esitas riskikart-liku käitumise (ja seega riski negatiivse hinna) õigustamiseks raha kahaneva piirkasulikkuse hüpoteesi ja selle põhjal ka valemi riski väärtuse kvantitatiivseks hindamiseks. Daniel Bernoulliga sisuli-selt samale seisukohale jõudis sõltumatult ka Bernoulli kaasaegne matemaatik Gabriel Cramer.

Kuivõrd riskikartlikkus on levinud majandusagentide vahel äärmiselt ebaühtlaselt, siis on alust oletada, et tema põhjuseks pole

---

⁴⁰Kuigi empiirilisel on ilmne, et loteriide suur populaarsus vihjab tugevale klassiühiskonnale.

üksnes kaupade kahanev piirkasulikkus. Ilmselt mõjutavad riskikartlikkust lisaks kaupade kahanevale piirkasulikkusele ka riskide planeerimist raskendav ja äripartnerite usaldust kahandav mõju ning inimeste psühholoogiline vajadus järjepideva karjääri järele.

Riskituru analüüsi tulemused on autori poolt kokku võetud järgmistes hüpoteesides:

1) riski turuhind on otseseks lähendnäitajaks kodanike sotsiaalsele mobiilsusele selles ühiskonnas;

2) riski turuhind saab olla positiivne üksnes riigi regulatiivse vahelesegamise tõttu riskiturile;

3) riski turuhind oli (on) üleminekusituatsioonis plaanimajanduselt turumajandusele mitmetel põhjustel oluliselt madalam kui ülejäänud ajaloo perioodidel;

4) riski turuhind on oluliseks ühiskonnaliikmete heaolu indikaatoriks (kuigi erinevate sotsiaalsete gruppide jaoks erineval moel).

Lisa. Terminid

Forward on tähtpäevakurss või -tehing.

Swap on vastulaen või deviisivahetus (valuuta ostmine päevakursiga ja selle samaaegne edasimüümimine tähtpäevakursiga).

Aus mäng on mäng, mille tõenäosusega kaalutud võimalike tulude summa on null.

Ebaaus mäng on mäng, mille tõenäosusega kaalutud võimalike tulude summa on mängu ostja jaoks negatiivne.

Oodatav tulu (oodatav väärtus, tulu matemaatiline ootus) on toimumise tõenäosustega kaalutud võimalike tulude summa.

Risk on võimalike tulude varieerumine oodatava tulu suhtes.

Puhas risk haarab juhtumeid, mis lõpevad kahjuga või heal juhul õnnetusele eelneva olukorraga (näiteks tulekahju). Seega on oodatavast tulu suurema tulu teenimiseks vaid üks võimalus — õnnetusjuhtumi ärajäämine.

Ratsionaalne majandusagent on indiviid või ettevõtte, kes maksimeerib oma kasulikkust.

Spekulatiivne risk haarab juhtumeid, mis võivad lõppeda nii kahjuga kui kasuga (näiteks investeringud).

Spread on ostuhinna ja müügihinna erinevus.

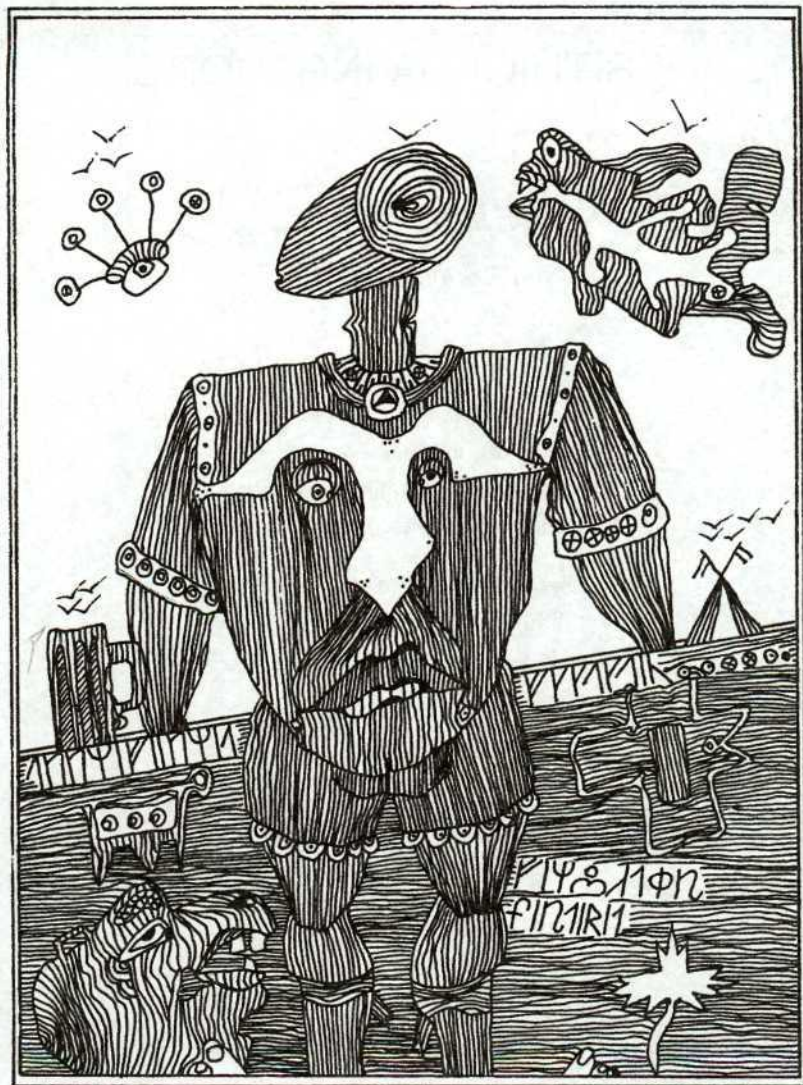
Kirjandus

- Bearley, Richard A., Stewart C. Myers 1996. *Principles of Corporate Finance*. McGraw-Hill
- Bernoulli, Daniel 1954. Exposition of a New Theory on the Measurement of Risk. — *Econometrica*, Vol. 22, No. 1 (January)
- Cannan, Edwin 1926. Profit. — *Dictionary of Political Economy*. London
- Coperland, Thomas E., Fred J. Weston 1988. *Financial Theory and Corporate Policy*. 3. ed. Addison-Wesley Publishing Company
- Fama, Eugene F. 1970. Efficient Capital Markets. A Review of Theory and Empirical Work. — *The Journal of Finance*, Vol. XXV, No. 2 (May)
- Friedman, Milton 1994. *Kapitalism ja vabadus*. Tallinn
- Friedman, Milton, Leonard J. Savage 1948. The Utility Analysis of Choices Involving Risk. — *The Journal of Political Economy*, Vol. LVI, No. 4 (August)
- Hirshleifer, J. 1965. Investment Decision Under Uncertainty: Choice-Theoretic Approaches. — *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. LXXIX, No. 4 (November)
- Kahneman, D., A. Tversky 1986. Rational Choice and the Framing of Decisions. — *Journal of Business* (October 1986)
- Karm, Hille 1999. Pensionikindlustuse võimalused veel avastamata. — *Ärielu*, nr 4
- Kaysen, C. 1946. A Revolution in Economic Theory? — *Review of Economic Studies*, Vol. XIV, No. 35
- Kepp, Kaido 1999. Kindlustusseltsid kahjumis: Mis lahti? — *Ärielu*, nr 5
- Marshall, Alfred 1920. *Principles of Economics*. 8th ed. London: Macmillan & Co., Ltd.
- Mäe, Märt 1994. The Analysis of the Advertising Strategies of the New Product of the Eesti Loto — Victor 48 and the Development Directions for the Future. — *Master Theses*. Estonian Business School
- Neumann, John von, Oskar Morgenstern 1944. *Theory of Games and Economic Behavior*. Princeton University Press
- Orchard, Lionel, Hugh Stretton 1997. Public Choice. — *Cambridge Journal of Economics*
- Roll, Richard, Stephen A. Ross 1980. An Empirical Investigation of the Arbitrage Pricing Theory. — *The Journal of Finance*, Vol. XXXV, No. 5 (December)
- Soros, George 1999. *Globaalse kapitalismi kriis. Avatud ühiskonda ähvardavad ohud*. Tallinn

- Stewart, Walter s. a. *Why the Stock Market Costs You Money*. Toronto: The Canadian Publishers
- Tintner, Gerhard 1942. A Contribution to the Non-Static Theory of Choice. — *Quarterly Journal of Economics*, Vol. LV (February)
- Vickrey, William 1945. Measuring Marginal Utility by Reactions to Risk. — *Econometrica*, Vol. XIII

JANUS RAIM (sünd. 1973) on kaitsnud rahvusvahelise ärijuhtimise alal bakalaureusekraadi Eesti Kõrgemas Kommertskoolis ja majandusteaduse alal magistrikaadi (eksternina) Tartu Ülikoolis ning töötanud nõunikuna Eesti Lotos, peaspetsialistina Rahandusministeeriumis ja majandusõppejõuna Virumaa Kõrgkoolis. Praegu Tallinna Tehnikaülikooli doktorant. *Akadeemias* avaldanud artikli "Välisvaluutade ostujõud Eestis 1990. aastatel: Hinnaerinevused Eesti ja arenenud turumajandusega riikide vahel alates 1980. aastate lõpust" (2001, nr 11, lk 2352–2377).

=VAATAB=

2001

AARNEVAHTRA.

AARNE VAHTRA. Vaatab

FRITHIOF JA INGEBORG

Esaias Tegnér

Tõlkinud Lauri Pilter

Kord kasvas Hilding-taadi pool,
toeks kasuisa vaev ja hool,
kaks taime, pühalikult lehtind;
nad Põhja haljus oli ehtind.

Üks võrsus üles nagu tamm,
mil tüvi piigist vägevam;
ja latv, kui seda räsib tuul,
kui kiivril õõtsuv sulg on puul.

Neist teine pakatas kui roos,
mil õiepungad veel on koos,
ja näevad kevadund, kui tali
on äsja pagend põhja vali.

Kui üle maade möllab raju,
ta käes tamm küüru eal ei vaju,
kui kevadpäikest taevad näevad,
siis roosil pungad lahti läevad.

Nii lustlikult nad kasvasid
ja Frithiof oli tammehiid;
kuid roos kesk haljast oruvilu,
see oli Ingeborg, täis ilu.

Kes märkaks päeval paari toda,
see mõtleks: siin on Freia koda,
kuldpäiseid kus pruutpaare liigub
ja roosat värvi tiivul kiigub.

Kes näeks neid siis, kui paistab kuu,
ringtantsul ümber mõne puu,
see mõtleks: toetand rohtu kannal
on haldjas ja ta kuninganna.

Neid tihtipeale ühes nähti,
kui Frithiof õppis ruunitähti;
ault ületas ta aadlikkegi:
need tähed neil selgeks tegi.

Kesk sügavsinetavat lahte
paat kandis rõõmsasti neid kahte:
poiss juhtis, kostis tüüri naks
ja neiukese käteplaks!

Noor Frithiof iga kõrgust trotsis
ja linnupesi üles otsis;
ta kotkapesast, pilvil valla,
tõi munad ja ka pojad alla.

Ükskõik kui käre oluiks vool,
poiss neiu üle viis sest hool;
hea oli neil, kui rümas vesi,
neid poisi kätel, kahekesi.

Kui puhkes lillekobaraid,
kui metsamarjad valmis said,
kui sügis kuldseid ande lõi,
poiss rõõmsalt neiuks need tõi.

Kuid lapsepõlv kaob kiirelt ära:
seal seisab nooruk, pilk täis sära,
kust kiirgab lootussädemeid
ja seal on õidepuhkev neid.

Noor Frithiof tihti jahil käis,
see võõrastele hirmus näis,
kuis pelgalt lihasvaruga
ta söakalt võitles karuga.

Nad rüsesid, rinnad koos.
On lõpuks raskelt saadud noos
käes: laanest koju toob ta naha;
kas neitsi seda siis ei taha?

On mehe julgus naisel armas
ja kaunitari väärrib varmas;
üht nähet väärrib teine nähe,
nii kuis käib kiiver lagipähe.

Kuid talveõhtul luges mees
üht laulu tulepaiste ees
Valhallast säravast ja vahvast,
kus elab jumalate rahvast,

ta mõtles: Freia juuksesiil
on nisupõld, kus mängleb iil;
on Ingeborgi juustelõime
kui ümber õite kuldne põime.

Idunni kauneid rindasid
siid katab; mul on teada siid-
rüü, mille all eks ette tungi
paar haldjalikke roosipungi.

On Friggi silme sinav selgus
just nagu kevadpäeva helgus;
kuid sünged näivad kirkad ilmad,
kui säravad mul tuntud silmad.

On au sees Gerdri põsejume,
kui virmalised kohal lume.
Tean põski, millel punab nagu
kaks juba koiduhõõgel agu.

Tean südant, mis kui Nannal soe,
ehk küll tast raamatuist ei loe.
Au-kiitust laulikutelt saab
Baldr, keda Nanna armastab!

Oh! et kui surm kord võtab mu,
mind taga nutaks neitsi truu,
kel nagu Nannal õrn on meel;
ma tõttaks sinna, kus on Hel.

Kuid printsess rõõmsalt laulis, et
kesk haljast salu, sinist vett
üks kangelane rändab aul;
ta kodus kangast, saatjaks laul.

Nii villast ketras lummatuna
ta kuldseid kilpe, verist puna,
kui lahingpiike tabab märke,
ja hõbedasi soomussärke.

Siis ühel päeval kangas valge
sai neilt Frithiofi palge;
see hetkeks kohkuma ta sundis,
siis punastas ja rõõmu tundis.

Kord Frithiof kasesallu põikas
ja I ja F-i tüvve lõikas;
said ruunid rõõmsalt üheks koorel,
kui südamed neil kahel noorel.

Kui päev teeb kirkaks taevakaare,
vaim, kellel kuulub ilma-aare,
kui inimsugu rändab teid,
mees mõtleb neiust, mehest neid.

Kui öö teeb mustaks taevakaare,
eit, kellel kuulub sünkjas aare,
kui tähed käivad vaikseid teid,
mees mõtleb neiust, mehest neid.

"Maa, kelle haljad juuksed õites
on kevadeti külma võites;
mul kingi lilled kastemärjad,
teen Frithiofile nendest pärjad."

"Veed, oma süngust aardeist täitvad
ja pärlikirkusega läitvad,
mul kauneimad neist kinkige!
Teen Ingeborgile neist kee."

"Nupp, millest Odinil on rõõm,
sa taevasilm, kuldpäikselõõm,
kui saaksin, kiirgel kilbiringiks
ma Frithiofile sinu kingiks!"

"Sa latern ilmaisa kojasa,
kuu, kellest valgust tulvab ojas,
kui saaksin, hõõgvel juustekanniks
su oma neiul pakuks anniks!"

Kuid Hilding ütles: "Oota veel,
sul armastusest tuhmub meel:
see kalliskivi on liig hele —
on neiu isa valdjas Bele.

On Odiniga tähevõlvil
ju side tema eellaspõlvil:
on üksnes Thorsten sinu isa,
su seisusel see au ei lisa!"

Kuid Frithiof naeratas: "Mu sugu
väärt surnuist alati peab lugu.
Ma tapsin karu, metsavaimu,
ja väärin austust, mitte laimu.

Priid meest on raske alistada,
ta ees on lahti ilmarada.
Mis õnn on viind, võib tuua ootus
ja üllast krooni kannab lootus.

Jõud õilis on; nii tahab Thor,
Thrudvang kel elupaik on suur;
seal enda söakus väärtust määrab —
mõök alandamispüüded väärab.

Mul oma pruudi eest nüüd nõu
on võidelda, kui käiks ka kõu.
Mind oota, minu liilia valem,
ei lahuta meid ükski malev!"

ESAIAS TEGNÉR JA TEMA FRITHIOFI SAAGA

Rootsi tõenäoliselt suurim romantiline poeet Esaias Tegnér (1782–1846) sündis Kyrkerudis Värmlandis. Tema esivanemad olid olnud talupojad. Pastorist isa, kelle nimi oli algselt Esaias Lucasson, oli võtnud oma sünniküla Tegnaby järgi endale perekonnanimeks Tegnerus, mille poeetist poeg muutis Tegnériks. Isa suri, kui Esaias oli üheksa-aastane.

Kuigi poiss oli vaene, õnnestus tal tänu andekusele saada suurepärane haridus. Kahekümneaastaselt lõpetas ta Lundi Ülikooli filosoofia alal. 1806. a võttis ta naiseks neiu, kellesse oli kiindunud juba lapsepõlves. 1812. a sai ta Lundis kreeka keele professoriks ja töötas seal õppejõuna aastani 1824, mil ta üllataval kombel (tal ei olnud teoloogilist haridust) määrati Växjö piiskopiks.

Tegnér arenes luuletajana võrdlemisi aeglaselt. Alles 1810. aasta paiku sai tema luuleanne Rootsis üldise tunnustuse. 1811. a võitis tema isamaaline poeem "Svea" Rootsi Akadeemia auhinna. Samal aastal rajati Stockholmis Gooti Liiga, kuhu kuulusid peale Tegnéri veel luuletajad Geijer, Afzelius ja Nicander ning mis avaldas oma luuleajakirja. Tegnér sai selle juhiks. Põhiolemuselt küll romantik, kauges ta ajapikku romantismi müstikast ja hakkas üha rohkem järgima klassikalisi eeskujusid. 1819. aastast oli ta Rootsi Akadeemia liige.

Tegnéri peateos on eepos või eepiliste laulude tsükkel *Frithiofi saaga*, milles ta kasutas materjali ja ideid, mida ta oli omandanud Gooti Liigas vanu islandi tekste uurides. Üksikud laulud sellest ilmusid 1822. aastal, 1825. a ilmus teos tervikuna. Laule on kokku 24 ja need on kirjutatud mitmesugustes värsimõõtudes ja erinevate riimiskeemidega. Valitsevad küll jamb ja trohheus, kuid esineb ka daktülit; üks lauludest, kolmas, on heksameetris, kaks laulu on riimimata (blank)värsis (kaheksas laul "Lahkumine" on peategelaste dialoog, mis oma viiejambilise blankvärsiga meenutab Shakespare'i) ja üks (21.) on kirja pandud *Vanema Edda* eeskujul allitereerivas muinaspõhja värsis. Riimitud osade peamised riimiskeemid on *aabb* ja *abab*, kuid esineb ka kolmikriimi, näiteks skeemiga *abababcc*. Värsijalgade arv reas varieerub kahest kaheksani.

Frithiofi saaga on lugu kangelastegudest, eksimusest pühaduse vastu ja suurest romantilisest armastusest viikingiaegses Norras. Esimene laul, mille tõlge on siin esitatud, kujutab kahe peategelase, Frithiofi ja Ingeborgi pilvitut õnne ja tärkavat armastust lapsepõlves kasuisa Hildingi hoole all. Nagu Tegnéri, on Frithiof talupoeglikku päritolu. Kujunditest korduvad siin "kuld" ja "kuldjuukseline". Ülejäänud laulud on murelikuma tooniga. Peategelaste pärisisad Thorsten ja Bele surevad. Bele valdused ja õigused lähevad tema poegadele Helgele ja Halfdanile, kes on vastu oma õe Ingeborgi abiellumisele lihtsa talupoja Frithiofiga ja soovivad anda ta naiseks mõnele kuningale. Just siis alustab sõjategevust vendade vastu kuningas Ring. Ingeborg pannakse tema julgeoleku kindlustamiseks elama jumal Baldri templisse, kus ta on tegelikult ajutiselt nunn. Frithiof käib neiega seal salaja kohtumas, rikkudes sellega seadusi. Kui tema üleastumine ilmsiks tuleb, määrab Helge talle karistuse: ta peab minema üle mere Orkney saartele valitseja Angantyrri

juurde ja nõudma sellelt andamit, mis Bele surmast alates on tasumata. Frithiof käib veel korra Ingeborgi juures ja kutsub teda endaga kaasa põgenema: nad võiksid purjetada lõunasse ja asuda elama soojas, mahedas, tormideta Hellases (siin avaldub Tegnéri klassitsism ja tema kodusolek kreeka kultuuris). Neiu keeldub. Kuigi ta kinnitab, et armastab Frithiofit, on ta otsustanud kuuletuda vendadele. Kaasakiskuvalt on kujutatud Frithiofi meeskonna reisi üle tormise ja vaalarikka mere Angantyr'i juurde. Angantyr võtab kangelase lahkelt vastu, väidab, et tal pole mingit kohustust Bele poegadele andamit maksta, kuid teeb Frithiofile kalli kingituse, mida viimane võib esitada nõutud andami pähe. Kui Frithiof järgmisel aastal Norrassa tagasi jõuab, selgub, et kuningas Ring on saavutanud Bele poegade üle võidu ja Ingeborgi Baldri templist sõjasaagina endale pruudiks kaasa viinud. Frithiof vihastab, neab naiste truudusetust (just nagu oleks Ingeborg ise oma saatuse valinud) ja põletab Baldri templi ning Baldri puukuju maatasa. Sellega teenib ta ära jumalate meelepaha. Aeg möödub, Frithiof on pagenduses ja tegutseb vapralt merd seilava viikingina, külastades ka Kreekat. Alati on tal õnne lahingutes terveks jääda. Kord teeb Frithiofi sõber talle ettepaneku rünnata kuningas Ringi ja kuninganna Ingeborg ära röövida. Frithiofile meeldib see idee vaid osalt: ta küll läheb Ringi juurde, kuid üksinda ja ainult selleks, et viimast korda Ingeborgi näha. Esialgul on ta maskeerunud vanaks kerjuseks (nagu oli Odysseus *Odüsseias* viimaks koju naastes). Ta jääb kuningapaari juurde pikaks ajaks, osutades neile oma jõu ja osavusega mitmesuguseid teeneid. Üks teose meeldejäätavmaid osi on 19. laul "Frithiofi kiusatus", milles kangelane saadab vanaks jäänud kuningat jahiretkel. Nad jäävad laanes kahekesi, kuningas kurdab väsimust ja heidab magama, pea Frithiofi süles. Korraga kuuleb Frithiof puu otsast inimkeelset linnulaulu: must linnulaulab oksal, et on saabunud paras hetk kaitsetu kuningas tappa ja Ingeborg endale röövida, tema järel laulab valge linnul, et oleks suur häbitegu mõrvata end abimehe hoolde usaldanud uinuja. Frithiof jääb uskuma valget lindu ja heidab oma mõõga minema, et kiusatusest vabaneda. Nüüd avab kuningas silmad ja avaldab saladuse, et ta tegelikult ei maganudki: ta oli ammu aru saanud, et tema uus, võimas sulane saab olla ainult Frithiof, ja hakanud kahtlustama, et too saabus tema juurde Ingeborgi tagasiröövimiseks. Magamist teeseldes pani ta kangelase proovile. Ta ütleb, et teab end varsti surevat ja loovutab oma kuningriigi ja Ingeborgi Frithiofile. Too aga keeldub uhkelt sellest pakkumisest.

Varsti kuningas Ring surebki. Rahvakogu määrab uueks kuningaks Ringi ja Ingeborgi alaealise poja, andes tolle lapsepõlve ajaks Frithiofile asevalitseja õigused. Lesestunud Ingeborg määratakse samuti Frithio-

file, keda aga endiselt valdab kibedus. Selgub, et Helge on hukkunud: ta oli Soomes püüdnud tungida soomlaste kunagisse, mahajäetud tempelisse, milles oli teenitud "Jumala" nimelist taevast jõudu (ainus kord, kui eeposes esineb läänemeresoome sõna), ja kui ta lukus ust raputas, oli kivist jumalakuju ukse kohalt talle peale kukkunud. Templiga oli kaasas käinud legend, et esimene, kes sellesse siseneb, "saab näha Jumalat". See täitus paradoksaalselt: Helge jumalailmutuseks oli hukkuda jumalakuju all. Et heastada jumalate vastu sooritatud vägivalda, laseb Frithiof Baldri templi uhkema ja võimsamana taas üles ehitada. Baldri kuju on nüüd hõbedast. Kui usukoda on valmis, tuleb kangelase juurde üks Baldri preestreid ja peab talle pika kõne, hoiatades, et Baldr, kes on leebuse ja andeksanni jumal, tahab Frithiofilt enamat kui oma templi taastamist, tahab, et rahu ja andeksanni vaim täidaks ka tema südame (kõnes mainib ta ka lõunapoolsetel maadel levivat andeksanni usku — kristlust — ja nimetab Baldrit tegelikult Jeesuse Põhjala vasteks). Preester käsib kangelasel leppida ära Bele ellujäänud poja Halfdaniga, millega see on nõus. Samuti peab Frithiof andestama Ingeborgile selle, et ta saatuse tahtel vahepeal teisele mehele kuulus. Seda Frithiof viimaks teebki ja eepos lõpeb sellega, et ta embab oma värsket naist Ingeborgi.

Varsti pärast *Frithiofi saaga* lõpetamist muutus Tegnér selle suhtes rahulolematuks. Talle hakkas tunduma, et teoses puudub ühtsus, et selle eri osad ei seostu omavahel piisavalt. Ta võrdles teost hoonega, mis on lõpetamata, juba enne valmimist rusedes, hiilgavate varemete kompleksiga. Enamik lugejaid nii ei arvanud. Eepos võitis rootslaste armastuse ja poolehoiu, seda märgati ka välismaal. Elatanud Goethe kiitis seda kui "iidset, kunstirikast hiigelbarbarlikku luuleteost", väljend, milles "barbarlik" pole ilmselt halvustamine, vaid lihtsalt viide mittekreeka teemale, ja innustas oma kaasmaalasi seda saksa keelde tõlkima. Tänapäeval tunnistatakse, et Tegnér ei ole saavutanud viikingiaja kujutamisel küll täielikku täpsust ja tõepära, kuid see on siiski värskem ja kaasakiskuvaim interpretatsioon, mis on muinaspõhja saagadele kunagi antud. *Frithiofi saaga* on tuntuim rootsi luuleteos. Nüüdseks on seda tõlgitud 22 korda inglise keelde, 20 korda saksa keelde ja vähemalt korra enamikku Euroopa keeltesse, mille hulka eesti keel küll paraku veel ei kuulu.

Just eepose ilmumise ajal elas Tegnér läbi õnnetu armastusloo, mis muserdas tema hinge ja tekitas temas sügava umbusu ning kibeduse naiste vastu. Ta püüdis kirjutada veel kaht eepilist värsssteost, "Gerdat" ja "Kronbrudenit", kuid need jäid pooleli. Peatselt pärast piiskopiametisse asumist hakkas ta oma valikut kahetsema, ta muutus tusaseks ja melanhoolseks ning tema luule pessimistlikuks. Tema tervis hak-

kas halvenema ja 1840. aastal jäi ta psüühiliselt haigeks. Tegnér suri 2. novembril 1846 Vexjös.

Frithiofi saaga on enim mõjutatud Tegnéri taani kolleegi Adam Oehlenschlägeri loomingust. Tegnér on enim mõjutanud suurt soome poeti Johan Ludvig Runebergi ja ameerika luuletajat Henry Wadsworth Longfellow'd. Longfellow on olnud üks tema tõlkijaid inglise keelde, kes on muu hulgas vahendanud ka mõningaid laule *Frithiofi saagast*. Arvatakse, et just *Frithiofi saaga* mõjul kirjutas Longfellow oma kuulsa, armastajate lahusolekust rääkiva heksameetris poemi *Evangeline*.

*

Seletusi esimese laulu juurde.

Odin, Thor, Freia, Frigg, Idunn, Gerdr, Baldr, Nanna ja Hel on kõik muinasskandinaavia jumalad ja jumalannad. Odin on peajumal ja sõjakunsti jumal, Thor talupoegade (seega ka Frithiofi) kaitsja, Hel on aga manalajumalanna, kelle nimi ühtlasi tähistab surnuteriiki.

Lauri Pilter

SULETUD UTOOPIA?

Israel Shahak

Tõlkinud Lauri Pilter

Kuigi see raamat on kirjutatud inglise keeles ja mõeldud Iisraeli riigist väljaspool olevatele inimestele, on ta omamoodi jätkuks minu poliitilisele tegevusele Iisraeli juudina. See tegevus algas aastatel 1965–1966 protestist, mis põhjustas omal ajal arvestatava skandaali: ma olin olnud isiklikult tunnistajaks sellele, kuidas üks ultrareligioosne juut keeldus laskmast kasutada sabati ajal oma telefoni, et sellega kutsutaks kiirabi Jeruusalemma naaberkvartalis juhuslikult kokkuvarisenud mittejuudile. Selle asemel et see vahejuhtum lihtsalt pressis avaldada, palusin ma kokku kutsuda Iisraeli riigi poolt ametisse määratud rabidest koosneva koosoleku. Ma küsisin neilt, kas selline käitumine sobib kokku nende tõlgendusega juudi usust. Nad vastasid, et kõnealune juut oli käitunud õigesti, lausa vagalt, ja toetasid oma väidet, andes mulle viite ühele lõigule 20. sajandil kirjutatud autoriteetses talmudiseaduste kompendiumis. Ma kandsin sellest vahejuhtumist ette peamisele heebreakeelsele päevalehele *Ha'aretz*, mis lugu avaldades põhjustas mediaskandaali.

Skandaali tulemused olid minu jaoks üsna negatiivsed. Iisraeli ega diasporaa autoriteetsed rabid ei muutnud oma määrust, et juut ei tohi rikkuda sabbatit mittejuudi elu päästmiseks. Nad lisasid hulga vagatsevat loba selles vaimus, et juhul kui niisuguse teo tagajärg kujutab endast juutidele ohtu, siis nende huvides on sabbati rikkumine lubatud. Mulle sai juutide ja mittejuutide vahelisi

---

Chapter 1. A Closed Utopia? — Israel Shahak. *Jewish History, Jewish Religion: The Weight of Three Thousand Years*. London: Pluto Press, 1994. 118 pp.

suhteid korraldavatest Talmudi seadustest lähtudes selgeks, et sionismi, kaasa arvatud selle näiliselt ilmalikku osa, Iisraeli poliitikat Iisraeli riigi loomisest saadik ega kuigivõrd ka Iisraeli toetavate juutide poliitikat diasporaas ei saa mõista enne, kui on arvesse võetud nende seaduste sügavam mõju ning maailmavaade, mida nad ühtaegu kujundavad ja väljendavad. Iisraeli tegelik poliitika pärast Kuuepäevast sõda ja eriti Iisraeli režiimi apartheidipoliitika okupeeritud territooriumidel ja juutide enamiku suhtumine paalestiinlaste õiguste teemasse isegi kokku võetuna on mu veendumust üksnes tugevdanud.

Seda avaldust tehes ei püüa ma eirata poliitilisi ega strateegilisi kaalutlusi, mis võivad samuti olla mõjutanud Iisraeli valitsejaid. Ütlen ainult, et tegelik poliitika on realistlike kaalutluste (olgu nad minu meelest põhjendatud või ekslikud, moraalised või ebamoraalsed) ja ideoloogiliste mõjude koostoime. Ideoloogilised tõekspidamised kipuvad olema seda mõjukamad, mida vähem nende üle arutletakse ja neid "päevalgele tiritakse". Mis tahes rassismi, diskrimineerimise ja ksenofoobia vorm muutub võimsamaks ja poliitiliselt mõjukamaks, juhul kui seda endale lubav ühiskond peab seda enesestmõistetavaks. Nii on see eriti siis, kui selle üle arutlemine on kas ametlikult või vaikival kokkuleppel keelatud. Kui juutide hulgas valitseb rassism, diskrimineerimine ja ksenofoobia, mis on suunatud mittejuutide vastu ja mida kütavad üles religioossed motiivid, siis on tegu sellesamaga mis vastupidisel juhul antisemitismi ja selle religioosete motiivide puhul. Kuid kui tänapäeval antisemitismi üle arutletakse, siis kõnealuse vastandnähtuse puhul eiratakse üsna üldiselt selle olemasolugi ning väljaspool Iisraeli veelgi enam kui selle sees.

Arutlemata valitsevate juudi hoiakute üle mittejuutide suhtes ei ole võimalik aru saada isegi Iisraeli kui "juudi riigi" mõistest, nagu Iisrael ennast ametlikult määratleb. Laialt levinud valearusaam, nagu valitseks Iisraelis tõeline demokraatia — vaadatakse mööda isegi ta režiimist okupeeritud aladel — tuleneb keeldumisest seista silmitsi mõiste "juudi riik" tähendusega mittejuutide jaoks. Minu arvates ei kujuta Iisrael kui juudi riik endast ohtu mitte ainult endale ja oma elanikele, vaid kõigile juutidele ja kõigile teistele rahvastele ja riikidele Lähis-Idas ja sealt kaugemal. Ma arvan samuti, et teised Lähis-Ida riigid või üksused, mis määratlevad end "araabialike" või "muameedlikena", just nagu Iisrael määratleb

end "juutlikuna", kujutavad endast samuti ohtu. Aga samal ajal kui araabia maailmast tuleneva ohu üle arutletakse laialt, ei räägita Iisraeli riigi juudilikus iseloomus peituvast ohust üldse.

Iisraeli kui "juudi riigi" põhimõte oli Iisraeli poliitikutele ülimalt oluline selle riigi loomisest alates ja seda on juudi elanikkonnale sisendatud kõigil mõeldavatel viisidel. Kui 1980. aastate alguses kerkis esile tilluke vähemus Iisraeli juute, kes selle määratluse kahtluse alla seadsid, võttis Knesset tohutu enamusega 1985. aastal vastu konstitutsioonilise seaduse (s.o seaduse, mis kaalub üles teiste seaduste määrused ja mida ei saa tagasi võtta muidu kui spetsiaalse protseduuriga).

Selle seaduse järgi ei lubata ühelgi parteil, kui selle programm on avalikult vastu "juudi riigi" põhimõttele või paneb ette seda demokraatlike vahenditega muuta, osaleda Knesseti valimistel. Ma ise olen väga selle konstitutsioonipõhimõtte vastu. Seadusega määratud tagajärg minu jaoks on see, et ma ei saa kuuluda riigis, mille kodanik ma olen, parteisse, mille põhimõtetega ma nõustun ja millel on lubatud osaleda Knesseti valimistel. Juba see näitab, et Iisraeli riik ei ole demokraatlik, kuna ta rakendab juudi ideoloogiat, mis on suunatud kõigi mittejuutide vastu ja nende juutide vastu, kes sellele ideoloogiale vastu seisavad. Kuid oht, mida see võimutsev ideoloogia endast kujutab, ei piirdu koduste asjadega. See mõjutab ka Iisraeli välispoliitikat. See oht kasvab jätkuvalt, senikaua kui tugevnevad kaks praegu toimivat arengut: Iisraeli juudiliku iseloomu suurenemine ja tema jõu, eriti tuumajõu suurenemine. Veel üks kurjakuulutatav tegur on see, et Iisraeli mõju USA poliitilises *establishment*'is on samuti suurenemas. Seetõttu on täpne informatsioon judaismi kohta ja eriti mittejuutide kohtlemise kohta Iisraeli poolt mitte üksnes tähtis, vaid ka poliitiliselt eluline.

Lubatagu mul alustada Iisraeli ametliku määratlusega mõistele "juutlik", mis illustreerib olulist vahet Iisraeli kui "juudi riigi" ja enamiku teiste riikide vahel. Selle ametliku määratluse järgi "kuulub" Iisrael isikutele, keda Iisraeli võimud on määratlenud kui "juute", sõltumata sellest, kus nad elavad, ja ainult nendele. Teisest küljest "ei kuulu" Iisrael ametlikult oma mittejuudi kodanikele, kelle seisundit peetakse isegi ametlikult madalamal seisvaks. Praktikas tähendab see, et kui mõne Peruu hõimu liikmed

pööratakse juudi usku ja neid hakatakse seega pidama juutideks, siis on neil otsekohe õigus saada Iisraeli kodanikeks ja kasutada umbes 70 protsenti Läänekalda maast (ja 92 protsenti päris-Iisraeli alast), mis on ametlikult määratud ainult juutide kasutusse. Kõigil mittejuutidel (mitte ainult kõigil palestiinlastel) on keelatud neid alasid kasutada. (See keeld kehtib isegi Iisraeli araablaste suhtes, kes on teeninud Iisraeli sõjaväes ja jõudnud kõrgele auastmele.) Juhtum juudi usku läinud peruulastega leidis mõned aastad tagasi tõeliselt aset. Äsja tekitatud juudid asustati Läänekaldale Nabluse lähedale, maale, mis mittejuutidele on ametlikult välistatud. Kõik Iisraeli valitsused riskivad tohutult, sealhulgas ka sõjaga, et sellised asundused, mis koosnevad eranditult "juudina" (ja mitte "iisraellasena", nagu valelikult väidab enamik massiteabevahendeid) määratletud inimestest, alluksid üksnes "juudi" võimudele.

Ma oletan, et USA või Suurbritannia juudid peaksid antisemiitlikuks seda, kui kristlased teeksid ettepaneku, et USA või Ühendatud Kuningriik muudetakse "kristlikuks riigiks", mis kuuluks ainult kodanikele, keda on ametlikult määratletud "kristlasena". Sellise doktriini tulemusena saaksid need juudid, kes astuvad ristiusku, usuvahetuse kaudu täiskodanikeks. Tuleks meenutada, et usuvahetusega saadavad hüved on juutidele nende enda ajaloost hästi teada. Kui kristlikud ja islamiriigid diskrimineerisid kõiki inimesi, kes ei kuulunud riigiusku, sealhulgas juute, siis lõpetati juutide diskrimineerimine kohe, kui nad usku vahetasid. Kuid mittejuut, keda diskrimineerib Iisraeli riik, pääseb sellest kohtlemisest hetkel, mil ta astub juudi usku. See näitab lihtsalt, et sellesesamasse välistavasse poliitikasse, mida enamik diasporaa juute peab antisemiitlikuks, suhtub kõikide juutide enamik kui millessegi juudilikku. Vastuolekut nii antisemitismile kui juudi šovinismile peetakse juutide hulgas laialdaselt "enesevihakamiseks", mõiste, mis minu meelest on arulage.

Mõiste "juutlik" ja selle sugulassõnad, kaasa arvatud "judaism", muutuvad seega Iisraeli poliitika kontekstis sama tähtsaks kui mõiste "muhameedlik" Iraani ametlikus keelekasutuses või "kommunistlik", kui seda ametlikult kasutas Nõukogude Liit. Kuid mõiste "juutlik" tähendus populaarses keelekasutuses ei ole selge heebrea keeles ega tõlgituna teistesse keeltesse ja nii tuli mõistet ametlikult määratleda.

Vastavalt Iisraeli seadustele on inimene “juut”, kui tema ema, vanaema, vanavanaema ja vaarema olid usu poolest juuditariid; või kui see inimene on pööranud juudi usku Iisraeli võime rahuldaval viisil ja tingimusel, et see inimene ei ole vahetanud juudi usku mõne teise usu vastu — sel juhul Iisrael enam ei pea teda “juudiks”. Neist kolmest tingimusest esimene kujutab endast Talmudi määratlust “kes on juut”, määratlus, mida järgivad ortodokssed juudid. Talmud ja Talmudi-järgsete rabide seadused tunnistavad ka mittejuudi pööramist juudi usku (samuti nagu mittejuudist orja ostmist juudi poolt, millele järgneb teistsugune uskupööramine) kui üht võimalust juudiks saamiseks, eeldusel et uskupööramise viivad nõutud viisil läbi selleks volitatud rabid. See “nõutud viis” tähendab naiste jaoks seda, et neid uurib kolm rabi, sellal kui nad on alasti “puhastumisvannis”, rituaal, mis olles küll kurikuulus kõigile heebreakeelse trükisõna lugejatele, ei leia sageli märkimist ingliskeelse meedia poolt, kuigi see kahtlemata pakuks teatud lugejatele huvi. Ma loodan, et käesoleva raamatuga algab protsess, mis selle vastuolu lahendab.

Kuid on veel üks pakiline vajadus ametlikuks määratluseks, kes on ja kes ei ole “juut”. Iisraeli riik käitub ametlikult diskrimineerivalt, toimides juutide kasuks ja mittejuutide vastu paljudes eluvaldkondades, millest ma pean kõige tähtsamaks kolme: elukohaõigused, õigus tööle ja õigus võrdsusele seaduse ees. Diskrimineerimine elukohaõiguses rajaneb faktil, et umbes 92 protsenti Iisraeli maast on riigi valdus ja seda haldavad vastavalt Juudi Rahvusfondi (JRF) ja Sionistliku Maailmaorganisatsiooni väljastatud määrustele Iisraeli riigivõimud. Oma määrustes eitab JRF õigust omada elukohta, avada äri ja sageli ka õigust töötada igatüüpi, kes ei ole juut, üksnes sellepärast, et ta ei ole juut. Samal ajal ei keelata juutidel valida elukohta ega avada äri ükskõik kus Iisraelis. Kui sellist diskrimineerivat praktikat rakendatakse mõnes teises riigis juutide vastu, tembeldatakse see otsekohe ja õigustatult antisemitismiks ja see ärgitaks kahtlemata massiivseid proteste. Juhul kui seda rakendab Iisrael osana oma “juudi ideoloogiast”, eiratakse seda püüdlikult ja kui seda harva mainitakse, siis vabandatakse see välja.

Õiguse tööle eitamine tähendab, et mittejuutidel on vastavalt JRF määrustele ametlikult keelatud töötada Iisraeli riigivõimude hallataval maal. Kahtlemata ei jõustata neid määrusi alati ega

isegi mitte sageli, kuid nad on olemas. Aeg-ajalt üritab Iisrael algatada võimude jõustamiskampaaniaid, nagu näiteks siis, kui põllumajandusministeerium tegutseb “taudi vastu, mis seisneb selles, et juutidele kuuluvatel ja riiklikel maal (s.o Iisraeli riigile kuuluval maal) asuvaid viljapuuaeda lastakse koristada araablasi töölistel”, isegi kui kõnealused töölised on Iisraeli kodanikud. Iisrael keelab samuti rangelt “riiklikul maal” asuvatel juutidel rentida kasvõi lühikeseks ajaks osagi oma maast araablasi; ja neid, kes seda teevad, karistatakse, tavaliselt suurte trahvidega. Mittejuutidel ei ole keelatud rentida oma maad juutidele. Minu enda puhul tähendab see seda, et kuna ma olen juut, on mul õigus rentida teiselt juudilt viljapuuaeda, et selle saadusi koristada, kuid mittejuudil, olgu ta Iisraeli kodanik või Iisraelis elav võõrriigi kodanik, sellist õigust pole.

Iisraeli mittejuutidest kodanikel ei ole õigust võrdsusele seaduse ees. See diskrimineerimine väljendub paljudes Iisraeli seadustes, milles oletatavasti piinlikkustunde vältimiseks ei ole otseselt kasutatud mõisteid “juut” ja “mittejuut”, nagu neid kasutatakse üliolulises repatrieerumisseaduses. Selle seaduse järgi on inimestel, keda ametlikult tunnustatakse “juudina”, automaatne õigus siseneda Iisraeli ja sinna elama asuda. Nad saavad automaatselt “immigratsioonitunnistuse”, mis tagab neile saabumisel “kodakondsuse juutide kodumaale naasmise kaudu” ja õiguse paljudele rahalistele soodustustele, mis varieeruvad veidi vastavalt maale, kust nad emigreerusid. Juudid, kes emigreeruvad endise Nõukogude Liidu riikidest, saavad perekonna kohta enam kui 20 000-dollarise “sisseelamisstipendiumi”. Kõik juudid, kes vastavalt sellele seadusele Iisraeli immigreeruvad, omandavad õiguse hääletada valimistel ja olla valitud Knessetisse — isegi siis, kui nad ei räägi sõnagi heebrea keelt.

Teised Iisraeli seadused asendavad need nürimate väljenditega “igauks, kellel on õigus immigreeruda vastavalt repatrieerumisseadusele” ja “igauks, kellel ei ole õigust immigreeruda vastavalt repatrieerumisseadusele”. Vastavalt seadusele tagatakse siis soodustused esimesele kategooriale ja keeldutakse süstemaatiliselt andmast neid teisele. Rutiinne vahend diskrimineerimise jõustamiseks igapäevaelus on ID-kaart, mida igauks on alati kohustatud kaasas kandma. ID-kaartidel on kirjas isiku ametlik rahvus, mis võib olla “juut”, “araablane”, “druus” ja nii edasi,

kuid oluliseks erandiks on "iisraellane". Püüded sundida sise-ministrit lubama iisraellastel soovi korral kirjeldada end ID-kaardil kui "iisraellast" või isegi kui "iisraeli juuti" on nurjunud. Need, kes on üritanud seda teha, on saanud siseministeeriumist kirja, mis väidab, et "otsustati mitte tunnustada iisraeli rahvust". Kirjas pole täpsustatud, kes tegi selle otsuse või millal see tehti.

Iisraelis on nii palju diskrimineerivaid seadusi ja määrusi, mis eelistavad selgesti neid inimesi, kes on Iisraelis määratletud nendena, "kellel on õigus immigrereuda vastavalt repatrierumisseadusele", et see teema nõuab eraldi käsitlemist. Siinkohal võime vaadelda üht näidet, mis võrreldes elukohapiirangutega võib paista tühine, kuid on sellegipoolest tähtis, sest selles avalduvad Iisraeli seaduseandja tõelised kavatsused. Iisraeli kodanikel, kes maalt mõneks ajaks lahkusid, kuid keda määratletakse nendena, "kellel on õigus immigrereuda vastavalt repatrierumisseadusele", on tagasitulekul õigus heldetele tollisoodustusele, toetusele laste saatmiseks keskkooli ja toetussumma või lihtsate tingimustega laenu saamiseks, et osta korterit, ning seda lisaks teistele hüvedele. Kodanikud, keda nii määratleda ei saa, teisisõnu Iisraeli mittejuutidest kodanikud, ei saa ühtegi neist soodustustest. Selliste diskrimineerivate meetmete ilmne eesmärk on vähendada Iisraeli mittejuutidest kodanike arvu, et muuta Iisrael senisest "juudilikumaks" riigiks.

"VÄLJALUNASTATUD" MAA IDEOLOOGIA

Samuti propageerib Iisrael oma juudi kodanike hulgas maa väljalunastamise eksklusivistlikku poliitikat. Selles ideoloogias, mida sisendatakse juudi koolilastele Iisraelis, võib hästi tajuda ametlikku eesmärki vähendada mittejuutide arvu. Lastele õpetatakse, et see rakendub terves ulatuses kas kogu Iisraeli riigis või pärast 1967. aastat territooriumil, millele viidatakse kui Iisraeli maale. Vastavalt sellele ideoloogiale on "välja lunastatud" maa see, mis on viidud mittejuutide valdusest juutide valdusse. Valdamine võib olla kas erakätes või siis JRF või Iisraeli riigi käes. Maad, mis kuulub mittejuutidele, peetakse seevastu "mittelunastatuks". Nii et kui juut, kes on sooritanud kõige mustemad kuriteod, mida võib ette kujutada, ostab tüki maad vooruslikult mittejuudilt, siis sellise

tehingu kaudu saab "lunastamata" maa "väljalunastatuks". Kui aga vooruslik mittejuut ostab maad kõige hullemlt juudilt, siis muutub varem puhas ja "väljalunastatud" maa uuesti "mittelunastatuks". Sellise ideoloogia loogiline tulemus on kõikide mittejuutide väljaajamine, mida kutsutakse "ärsiirdamiseks", maalalt, mis tuleb "välja lunastada". Seega on Iisraeli riigis omaks võetud "juudi ideoloogiale" vastav utopia see maa, mis on tervikuna "välja lunastatud" ja mida kuskil ei oma ega millel kuskil ei tööta mittejuudid. Sionistliku töölisliikumise juhid väljendasid seda täiesti võigast ideed ülimalt selgesti. Veendunud sionist Walter Laquer räägib oma *Sionismi ajaloos*, kuidas üks neid sionismi varaseid isasid, A. D. Gordon, kes suri 1919. a, "seisis põhimõtteliselt vastu vägivallale ja õigustas enesekaitset ainult äärmistel juhtudel. Kuid tema ja ta sõbrad tahtsid, et iga puu ja põõsa juutide kodumaal istutaks ei keegi teine kui juudi pioneerid." See tähendab: nad tahtsid, et kõik teised läheksid lihtsalt minema ja jätaksid maa juutidele "välja lunastada". Gordoni järelkäijad lisasid tema kavatsedule rohkem vägivalda, kuid "väljalunastamise" põhimõtte ja selle tagajärjed on püsinud.

Samuti oli ja on kibuts, mida laialdaselt tervitatakse kui utopia loomise katset, eksklusivistlik utopia; isegi kui see koosneb ateistidest, ei võeta põhimõtteliselt liikmeks araablasi ja nõutakse, et teistest rahvustest potentsiaalsed liikmed pöörataks kõigepealt juudi usku. Pole ime, et kibutsist pärit poisid võib pidada kõige militaristlikumaks osaks Iisraeli juutide ühiskonnast.

Just see eksklusivistlik ideoloogia, mitte niivõrd Iisraeli propaganda väidetud "turvavajadused", määras Iisraeli maahõivamise 1950. ja siis uuesti 1960. aastate keskel ja okupeeritud territooriumid pärast 1967. aastat. Samuti dikteeris see ideoloogia Iisraeli ametliku plaani "Galilea juudistamiseks". See veider mõiste tähendab juutide julgustamist, et nad rahaliste toetuste abil asuksid elama Galileasse. (Huvitav, milline oleks USA juutide reaktsioon, kui nende maal pandaks ette plaan "New Yorgi (või ka ainult Brooklyni) kristianiseerimiseks"?) Kuid maade väljalunastamine tähendab enam kui regionaalset "juudistamist". Terve Iisraeli ulatuses kulutab JRF, agaralt toeks Iisraeli riiklikud agentuurid (eriti salapolitsei), suuri summasid riigi raha, et "välja lunastada" mis tahes maa, mida mittejuudid soovivad müüa, ja et

suurema hinna maksmisega ennetada mõne juudi mis tahes katset müüa oma maad mittejuudile.

IISRAELI EKSPANSIONISM

Peamine oht, mida Iisrael "juudi riigina" omaenda rahvale, teistele juutidele ja oma naabritele endast kujutab, on tema ideoloogiliselt motiveeritud territoriaalse laienemise püüd ja sellest eesmärgist tulenev paratamatu sõdade seeria. Mida juudilikumaks Iisrael saab, või nagu heebrea keeles öeldakse, mida enam ta "naaseb judaismi" (protsess, mis on Iisraelis käigus olnud vähemalt 1967. aastast saadik), seda rohkem suunavad tema tegelikku poliitikat ideoloogilised kaalutlused ja järjest vähem ratsionaalsed kaalutlused. See, et ma kasutan mõistet "ratsionaalne", ei ole viide Iisraeli poliitika ega Iisraeli oletatavate enesekaitse- ja turvavajaduste — veelgi vähem "Iisraeli püsijäämise" oletatavate vajaduste moraalsele hindamisele. Ma viitan siin eeldatavalt Iisraeli huvidele rajatud imperialistlikule poliitikale. Kui tahes moraalselt halb või poliitiliselt jäme selline poliitika ongi, pean ma "juudi ideoloogiale" rajatud poliitikat kõigis tema vormides veelgi halvemaks. Iisraeli poliitika ideoloogiline kaitsmine rajaneb tavaliselt juutide religioossetel uskumustel või ilmalike juutide puhul juutide "ajaloolistel õigustel", mis tulenevad neist uskumustest ja millele jääb omaseks religioosse veendumuse dogmaatiline iseloom.

Minu enda varajane poliitiline siirdumine Ben-Gurioni imetlejadest leerist tema pühendunud vastaseks algas täpselt sellise teemaga. 1956. aastal võtsin ma õhinal omaks kõik Ben-Gurioni poliitilised ja sõjalised põhjendused, miks Iisrael peab alustama Suessi sõda, seni kui ta selle sõja kolmandal päeval kuulutas Knessetis (hoolimata sellest, et ta oli ateist ja uhke, et ta juudi usu käskusid ei järgi), et sõja tõeline põhjus on "Taaveti ja Saalomoni kuningriigi taastamine" selle piibliajastu piirides. Minu teada ei ole ükski sionistlik poliitik kunagi seadnud kahtluse alla Ben-Gurioni ideed, et Iisraeli poliitika peab põhinema (pragmaatiliste kaalutluste piirides) piibliajastu piiride taastamisel juudi riigi piiridena. Tõepoolest, Iisraeli välispoliitika põhistrateegiatega ja tegelike põhimõtete hoolikas analüüs, nagu neid heebrea keeles

väljendatakse, teeb selgeks, et see, mis määrab Iisraeli tegeliku poliitika, on enam kui ükski teine tegur “juudi ideoloogia”. Tegeliku judaismi ja “juudi ideoloogia” tähelepanuta jätmine teeb selle poliitika mõistetamatuks välisvaatlejatele, kes tavaliselt ei tea judaismist midagi peale toore apologetika.

Lubatagu mul pakkuda hilisemaegset illustratsiooni olemuslikule vahele, mis eksisteerib Iisraeli imperialistlike plaanide kõige ülespuhutuma, kuid ilmaliku tüübi ja “juudi ideoloogia” põhimõtete vahel. Viimane rõhutab, et maa, mida muistsetel aegadel valitses mõni juudi valitseja või mille Jumal lubas juutidele Piiblis või — mis on poliitiliselt tegelikult tähtsam — vastavalt rabide tõlgendusele Piiblist ja Talmudist peaks kuuluma Iisraelile, sest see on juudi riik. Kahtlemata on paljud juudi “tuvid” arvamusel, et selline vallutus tuleks lükata edasi aega, kui Iisrael on praegusest tugevam, või et loodetavasti saab teoks “rahumeelne vallutus”, see tähendab, et araablastest valitsejaid või rahvaid “veendakse” kõnealust maad loovutama tasuks soodustuste eest, mis juudi riik siis neile annab.

Ringlemas on hulk vastukäivaid versioone Iisraeli maa piibliajastu piiridest, mida autoriteetsed rabid peavad juudi riigile ideaalina kuuluvaks. Kõige kaugeleulatavamad nende seast hõlmavad neisse piiridesse järgmised alad: Iõunas kogu Siinai ja osa Põhja-Egiptust kuni Kairo naabuseni; idas kogu Jordaania ja suur tükk Saudi Araabiast, kogu Kuveit ja osa Iraaki Eufraatist Iõuna pool; põhjas kogu Liibanon ja kogu Süüria koos tohutu osaga Türgist (kuni Vani järveni); ja läänes Küpros. Iisraelis ilmub määratus koguses nendel aflatel, raamatutes, artiklites ja populaarsemates propandavormides avaldatud piiridel põhinevaid uurimusi ja õpetatud arutlusi, millel on sageli riigipoolne või mõnd muud liiki toetus. On kindel, et kadunud Kahane ja tema järglased, samuti mõjukad kooslused, nagu Gush Emunim, mitte üksnes ei ihalda, et Iisrael need alad vallutaks, vaid peavad seda Jumala käsuga ettenähtud teoks, mille edu on kindel, sest sellele aitab kaasa Jumal. Tegelikult peavad tähtsad juudi usutegelased Iisraeli keeldumist ette võtta sellist püha sõda, või mis veelgi hullem, Siinai tagastamist Egiptusele rahvuslikuks patuks, mida Jumal õiglaselt karistas. Üks mõjukamaid Gush Emunimi rabisid, Dov Lior, Kiryat Arba ja Hebroni juudi asunduste rabi väitis korduvalt, et juutide ebaedu Liibanoni vallutamisel aastatel 1982–1985 oli tee-

nitud jumalik karistus patu eest, et nad “andsid osa Iisraeli maast”, nimelt Siinai, Egiptusele.

Kuigi ma tunnistan, et olen valinud äärmusliku näite Iisraeli maa piibliajastu piiridest, mis kuuluvad “juudi riigile”, on need piirid rahvuslik-religioossetes ringkondades üsna populaarsed. On ka vähem äärmuslikke versioone piibliajastu piiridest, mida mõnikord nimetatakse “ajaloolisteks piirideks”. Tuleb aga rõhutada, et Iisraelis ja tema diasporaas elavatest juutidest toetajate hulgas ei eitata põhimõtteliselt juutidele õigusega kuuluvate maade piiridena kujutlust piibliajastu piiridest ega ajaloolistest piiridest, välja arvatud tillukese vähemuse poolt, kes seisab vastu juudi riigi mõistele. Muudel juhtudel on vastuväited selliste piiride kehtestamisele puhtalt pragmaatilised. Võidakse väita, et Iisrael on praegu liiga nõrk, et vallutada kogu maa, mis “kuulub” juutidele või et juudi elude (aga mitte araablaste elude!) kaotus, mida niisuguste mõõtmatega sõda kaasa tooks, on tähtsam kui maa vallutamine, kuid normatiivses judaismis ei tohi väita, et “Iisraeli maa”, ükskõik mis piirides, ei “kuulu” kõigile juutidele. 1993. a mais tegi Ariel Sharon Likudi koosolekul ametliku ettepaneku, et Iisrael peaks “piibliajastu piiride” mõiste omaks võtma ametliku poliitikanä. Sellele ettepanekule tehti nii Likudi sees kui väljaspool seda üsna vähe vastuväiteid ja kõik nad olid pragmaatilist laadi. Keegi isegi ei küsinud Sharonilt, kus täpselt need piibliajastu piirid on, mida ta õhutas Iisraeli omandama. Meenutagem, et nende hulgas, kes kutsuvad end leninistideks, polnud mingit kahtlust, et ajalugu järgib Marxi ja Lenini paikasätitud põhimõtteid. Totalitaristlikku meelelaadi ei sünnita uskumus üksi, olgu see kui dogmaatiline tahes, vaid avalikkude arutelu nurjav eitus, et selles võidaks kunagi kahelda. Seega võib öelda, et Iisraeli juutide ühiskonnal ja “juudi elu” elavatel diasporaa juutidel on iseloomus tugev totalitarismi joon.

Kuid riigi loomisest alates oli arenenud ka Iisraeli põhistrateegia, mis ei rajanenud “juudi ideoloogia” tõekspidamistel, vaid puhtalt strateegilistel ja imperialistlikel kaalutlustel. Sellist strateegiat määravate põhimõtete autoriteetse ja hõlpsasti arusaadava kirjelduse on andnud (reserv)kindral Shlomo Gazit, endine sõjaväeluure ülem. Gazit kirjutab:

Iisraeli peatülesanne ei ole [Nõukogude Liidu lagunemisest saadik] üldse muutunud ja on endist viisi oluline. Oma asupaigaga araablastest ja muhameedlastest asustatud Lähis-Ida keskel on Iisraelile saatuselt ette määratud olla kõigi teda ümbritsevate maade stabiilsuse pühendunud valvur. Tema [roll] on kaitsta olemasolevaid režiime: takistada või peatada radikaliseerumisprotsesse ja blokeerida fundamentalistliku usufanatismi levikut.

Sel eesmärgil takistab Iisrael väljaspool oma piire toimuvaid muutusi, mida ta peab talumatuks, selleni välja, et ta tunneb kohustust kasutada nende takistamiseks või väljajuurimiseks kogu oma sõjalist jõudu.

Teisisõnu on Iisraeli eesmärk kehtestada hegemoonia teiste Lähis-Ida riikide üle. Pole vaja öelda, et vastavalt Gazitile on Iisraelil heatahtlik mure araabia režiimide stabiilsuse pärast. Gaziti vaate kohaselt osutab Iisrael Lähis-Ida režiime kaitstes elulise tähtsusega teenust "tõöstuslikult arenenud riikidele, mis kõik on teravalt huvitatud stabiilsuse garanteerimisest Lähis-Idas". Ta väidab, et ilma Iisraelita oleksid regioonis olemasolevad režiimid ammu kokku varisenud ja et nad on alles ainult Iisraeli ähvarduste tõttu. Kuigi see vaade võib olla silmakirjalik, tuleks sellistes kontekstides meenutada La Rochefoucault' maksimi, et "silmakirjalikkus on maks, mida nurjatus maksab voorusele". Maa väljalastamine on püüd vältida millise tahes sellise maksu maksmist.

Pole vaja öelda, et ma olen samuti täiesti vastu Iisraeli mitte-ideoloogilisele poliitikale, nagu seda nii arusaadavalt ja korrektselt selgitab Gazit. Samal ajal tunnistan ma, et Ben-Gurioni või Sharoni "juudi ideoloogiast" motiveeritud poliitika on palju halvem kui pelgalt imperialistlik poliitika, olgu see kui tahes kuritegelik. Teiste ideoloogiliste motiividega režiimide poliitika tulemused viitavad samas suunas. See, et on olemas tähtis osa Iisraeli poliitikat, mis põhineb "juudi ideoloogial", teeb selle analüüsimise poliitiliselt kohustuslikuks. See ideoloogia omakorda põhineb ajaloolise judaismi suhtumistel mittejuutidesse, mis on üks käesoleva raamatu põhiteemasid. Paratamatult mõjutavad need suhtumised kas teadlikult või alateadlikult paljusid juute. Meie sinne ülesanne on arutleda ajaloolise judaismi üle, nagu see tõeliselt on.

“Juudi ideoloogia” mõju paljudele juutidele on seda tugevam, mida enam see on varjatud avalike arutluste eest. Tuleb loota, et sellised arutlused panevad inimesi selle šovinismi ja põlguse suhtes, mida nii paljud juudid ilmutavad mittejuutide vastu (millele tuuakse allpool tõendmaterjali), võtma samasugust hoiakut, nagu üldiselt võetakse antisemitismi ja kõigi teiste ksenofoobia, šovinismi ja rassismi vormide suhtes. Õigusega eeldatakse, et võitluse aluseks antisemitismi vastu saab olla ainult see, kui ei paljastata üksnes teda ennast, vaid ka tema ajaloolisi juuri. Samuti eeldan ma, et ainus alus võitluseks juudi šovinismi ja religioosse fanatismi vastu saab olla nende nähtuste täielik paljastamine. Eriti kehtib see tänapäeval, mil vastandina viiskümmend või kuuskümmend aastat tagasi valitsenud olukorrale on juudi šovinismi ja religioosse fanatismi poliitiline mõju palju suurem kui antisemitismi mõju. Kuid on veel üks oluline kaalutlus. Ma olen kindlalt veendunud, et antisemitismi ja juudi šovinismiga saab võidelda ainult korraga.

SULETUD UTOOPIA?

Senikaua kui sellised hoiakud on laialdaselt omaks võetud, jääb “juudi ideoloogial” põhineva Iisraeli poliitika tegelik oht suuremaks kui puhtalt strateegilistel kaalutlustel põhineva poliitika oht. Nende kaht liiki poliitika erinevust väljendas hästi Hugh Trevor-Roper oma essees “Sir Thomas More ja utoopia”, milles ta nimetas neid platonlikuks ja machiavellilikuks:

Machiavelli vähemalt palus vabandust meetodite pärast, mida ta pidas poliitikas vajalikuks. Ta kahetses jõu ja pettuse vajalikkust ega kutsunud neid mingi teise nimega. Kuid Platon ja More õigustasid neid, tingimusel, et neid kasutatakse nende utoopiliste vabariikide ülalhoidmiseks.

Samamoodi on tõelised “juudi riigi” nimelisse utoopiasse uskujad, mis püüab saavutada “piibliajastu piire”, ohtlikumad kui Gaziti tüüpi põhistrateegid, sest nende poliitika pühitseb sisse kas religiooni kasutamine, või mis veel hullem, absoluutse kehtivusega ilmalikustatud religioossete põhimõtete kasutamine. Gazit näeb vajadust vähemalt väita, et Iisraeli diktaat toob kasu arab-

laste režiimidele, Ben-Gurion aga ei püüa teeseldagi, et Taaveti ja Saalomoni kuningriigi taaskehtestamine tooks kasu kellelegi peale juudi riigi.

Ei peaks näima imelik kasutada platonismi mõisteid, et analüüsida Iisraeli “juudi ideoloogial” põhinevat poliitikat. Seda panid tähele paljud õpetlased, kellest tähtsaim oli Moses Hadas, kes väitis, et klassikalise judaismi vundament, seega judaismi vundament niisugusena, nagu see pandi kehtima Talmudi loomise aegadel, rajaneb Platoni mõjutustel ja eriti Sparta kujundil, nagu see esineb Platonil. Hadase järgi oli Platoni poliitilise süsteemi üliolulise tähtsusega joon, mille judaism juba Makabeide ajal (142–63 eKr) omaks võttis, see, et “iga inimeste käitumise faas peab alluma usulistele sanktsioonidele, mida tegelikult peab menetlema valitseja”. Pole paremat määratlust “klassikalisele judaismile” ja viisidele, kuidas rabid seda menetlesid, kui see platonlik määratlus. Hadas rõhutab, et judaism võttis omaks selle, mida “Platon ise on summeerinud oma programmi eesmärkidena” järgmises hästi tuntud lõigus:

Peaasi on, et keegi, ei mees ega naine, poleks kunagi ilma, et teda valvaks mõni ametnik ja et kellelegi ei saaks vaimseks harjumuseks astuda ainsatki sammu kas siiralt või nalja pärast oma isiklikul vastutusel. Nii rahuks kui sõjas peavad tema silmad olema alati suunatud tema ülemuseks olevale ametnikule. . . Ühesõnaga, peame treenima teadvust, et sellel ei tuleks mõttesegi toimida indiviidina või teada, kuidas seda teha. . . (*Seadused*, 942ab.)

Kui asendada sõna “ametnik” sõnaga “rabi”, saame täiusliku kujutise klassikalisest judaismist. Viimane mõjutab endiselt sügavalt Iisraeli juutide ühiskonda ja määrab suurel määral Iisraeli poliitika.

Just ülaltoodud lõigu on Karl Popper valinud oma teosesse *Avatud ühiskond ja selle vaenlased* kirjeldama “suletud ühiskonna” olemust. Ajalooline judaism ja selle kaks järelkäijat, juudi ortodokssus ja sionism, on mõlemad avatud ühiskonna verivaenlased, ja niisamuti võiks seda öelda ka Iisraeli kohta. Juudi riik, kas see põhineb praegusel juudi ideoloogial — või juhul, kui riik muutub iseloomult veelgi juudilikumaks, kui ta on praegu — juudi ortodokssuse põhimõtetel, ei saa kunagi hõlmata avatud ühiskonda.

Iisraeli juudi ühiskond seisab silmitsi kahe valikuga. See võib muutuda täiesti suletud ja sõjakaks getoks, juudi Spartaks, mida toetab araablastest orjade töö, hoiavad alles tema mõju USA poliitilisele *establishment*'ile ja ähvardused kasutada oma tuumajõudu, või see võib üritada muutuda avatud ühiskonnaks. Teine valik sõltub oma juudi mineviku ausast uurimisest, möönmisest, et juudi šovinism ja eksklusivism on olemas ja selle ausast uurimisest, kuidas suhtub judaism mittejuutidesse.

Kui ISRAEL SHAHAK (1933–2001) 2001. a juuli alguses suri, vaikis tema lahkumisest enamik USA ja muu maailma ajalehti, kuid need vähesed järelehtüüded, mis ilmusid, olid seda liigitavamad.

Juutide traditsioonidele võib olla kaks vaadet, kaks tõlgendust. Ühe järgi on juutide iidsete tekstid määratud kogu inimkonnale, universaalne sõnum moraalsemaks ja õnnelikumaks eluks. Teise tõlgenduse järgi on juutide pärand mõeldud ainult "väljavalitud rahvale", juutidele endile, millest osasaamist teised rahvad ei vääri ja mille seadusesätted neile ei laiene, kaasa arvatud nõue "armastada ligimest nagu iseennast". Umbes viimased kaks tuhat aastat on juudiusulised juudid viljelnud teist tõlgendust, ja Iisraeli riigi taasloomisest saadik on see tõlgendus saanud riikliku toe. Israel Shahaki häiris kogu tema teadliku elu jooksul, et pääsenud miljonite ohvrite hinnaga ühe etnotsentrilise natsionalismi — Natsi-Saksamaa — õudustest, kehtestasid juudid Iisraelis endale samamoodi etnotsentristlikul natsionalismil põhineva ühiskonna, kus vaadatakse võõrastele ülalt alla, ja see etnotsentrism valdab ka juutluse keskustes kogu maailmas. Kui Shahaki lugeda, tuleb juutlusele mõeldes hirm peale — ta paljastab selle traditsiooniliste suhtumiste väikluse ning kogu ülbuse ja julguse, mis täidab selle mittejuutide vastu suunatud seadusi ja mida juudid on võimelised rakendama. Näib peaaegu, nagu judaismil positiivseid külgi polekski (jälle just mittejuudi seisukohalt vaadatud) — Shahak on ühtviisi armutu nii kaasaegse Iisraeli poliitika kui ka vana juudi usu põhimõtete suhtes, nagu neid rabid on kahe tuhande aasta jooksul kujundanud.

Ometi võib aimata, et vanemale judaismile, nagu see avaldub Vana Testamendi prohvetite raamatutes, Shahakil vastuväiteid pole — sest seda täidab veel universalism, kus ei vastandata end ülejäänud inimkon-

nale. Mõned prohvetid noomivad juute ja leiavad häid sõnu ja õnnistusi "paganate" jaoks; edastatakse mõtet, et Jumala jaoks pole vahet juutide nurjatusel ja "paganate" nurjatusel (ehkki ka neis tekstides, tuleb tunnistada, on see üldinimikkus ainult üksikute eriliselt kõrge moraali-tunnetusega inimeste tunnusjoon). Shahaki sõnum on õigupoolest väga lihtne: ta kuulutab ligimesearmastust, mis ei tee vahet rahvuste, rasside ja uskude vahel, soovi iga hädasolijat aidata, mis on omane vähemalt enamikule kristliku tagapõhjaga inimestele ja mida tunnistab õnneks ka suur osa ateiste. Shahaki suurus avaldub just tema kontrastis sellega, mida jutlustavad klassikaline, see tähendab Talmudi-järgne judaism ja Iisraeli "juudi ideoloogia". Just sellel taustal Shahaki hinnates saab arusaadavaks, miks tema innukad pooldajad (kelle hulka kuulusid näiteks USA keeleteadlane ja filosoof Noam Chomsky, USA kirjanik Gore Vidal ja kelle hulka oli kuulunud Jean-Paul Sartre), teda prohvetiks nimetasid — teist nii juute manitsevat häält, nii pöördelist üleskutset inimsusele ühe juudi suust pole juudi ühiskonnas kuulda olnud prohvet Jeremia aegadest saadik. Jeremia olevat lõpuks tapnud teda tema manitsuste pärast vihkavad rahvusaaslased, ja selleski osas on Shahakil temaga sarnasust: teda mõnitati, tema teele sülitati, ta sai tema avaldustest raevunud juudidelt paimisähvardusi.

Sündinud Varssavis keskklassi juutide perekonnas, sattus Shahak kümneaastasena koos emaga Bergen-Belseni koonduslaagrisse (isa hukkus laagris), kus tal õnnestus ellu jääda ja kust ta 1945. aastal emigreerus Palestiinasse. Läbinud äsja loodud Iisraeli riigis kohustusliku sõjaväeteenistuse, õppis ta keemikuks, saades 1961. a sellel alal doktorikraadi. Ta töötas aastaid õppejõuna Jeruusalemma Heebrea Ülikoolis. Nõrдинud Iisraeli poliitikast palestiinlaste ja Lähis-Ida naabermaade suhtes, asutas ta 1970. a Iisraeli Inim- ja Kodanikuõiguste Liiga, mille esimeheks ta valiti. Aastakümneid tõlkis ta heebreakeelses pressis avaldatavaid artikleid inglise keelde ja avaldas omaenda antisoonistlikke artikleid, milles ta karmilt kritiseeris mittejuutide kohtlemist Iisraelis, teinides sellega nii parem- kui vasakpoolsete poliitikute meelepaha. Ta külastas korduvalt USA-d, mille ülikoolides ta pidas loenguid.

Artikkel "Suletud utopia?" kujutab endast esimest peatükki Shahaki 1994. a ilmunud raamatust *Juudi ajalugu, juudi religioon: Kolme tuhande aasta raskus*, mis oli tema esimene selleteemaline raamat. Lisaks ilmusid 1997. a *Avalikud saladused: Iisraeli tuuma- ja välispoliitika* ja 1999 *Juudi fundamentalism Iisraelis* (koos Norton Mezvinskyga).

Lauri Pilter

=PIIR=

2001.

AARNEVAHTRA.

AARNE VAHTRA. Piir

ÜHISKONDLIK-POLIITILINE LIIKUMINE TIIBETIS 20. SAJANDI ALUL

Maret Kark

SISSEJUHATUS

Tiibeti lähiajalugu on võrdlemisi vähe uuritud. Üheks põhjuseks on see, et Tiibetis ei ole olnud võimalik arendada omaenda ajalooteaduse kontseptsiooni, mille alusel uurida, mis täpselt toimus Tiibetis vahetult enne Hiina okupatsiooni; teiseks on vabad tiibetlased eksiilis olnud hõivatud eluvõitlusega võõras kultuurikeskkonnas, mistõttu palju väärtuslikku informatsiooni on jäädavalt kadunud. Hiina ja Lääne uurimused ei suuda oma erinevatelt kultuurilis-poliitilistelt positsioonidelt anda tõepärast hinnangut võõras kultuuritraditsioonis asetleidnud ajaloosündmustele. Siinne, enamasti Lääne allikatele toetuv ülevaade püüab anda ettekujutuse tähtsamatest sündmustest ja liikumistest Tiibeti ühiskonnas, mis on osutunud määravaks Tiibeti edasise ajaloo seisukohalt.

Tiibeti poliitilise staatuse kohta valitseb nii populaarses kui skolaatilises kirjanduses kaks vastukäivat seisukohta. Tiibeti koolkond väidab, et Tiibet on olnud sõltumatu riik, mille Hiina kommunistid vallutasid ja mis on õigusvastaselt liidetud Hiina riigiga. Hiina koolkond peab Tiibetit Hiina traditsiooniliseks osaks, mis lõi Briti mahhinatsioonide tulemusena Mandžu dünastia languse ajal emamaast lahku, kuid mis õigusega taasühendati Hiinaga

---

Eesti-Tiibeti Kultuuriseltsis 24. mail 2001. a peetud ettekanne.

1951. aastal. Teaduslik seisukoht püüab uurida, mis Tiibeti ühiskonnas tegelikult toimus ja miks.

17. sajandil tuli Tiibetis võimule gelukpa (*dge lugs pa*)¹ ehk kollamütsiliste koolkond — reformistlik rühmitus, kes püüdis India budismist lähtudes puhastada Tiibeti ususüsteemi ning rõhutas tsölibaadi ja hariduse vajalikkust enne keerukamaid tantraõpinguid. Varasemad punamütsiliste koolkonnad eelistasid jõuda valgustuseni n-õ otseteed ega olnud kuigivõrd huvitatud budistlikust skolaastikast. Punamütsilistest võimsaim oli karma kagjü (*kar ma bka' brgyud*) koolkond, kelle patroon, Tsangi kuningas, seisis vastu gelukpa õpetuse ja poliitilise mõjuvõimu laienemisele. Kasutades mongoli Gušri-khaani sõjalist abi Tsangi kuninga võitmiseks, tuli 5. dalai-laama 1642. aastal võimule ning ühendas kogu Tiibeti gelukpa koolkonna valitsuse alla. Tiibeti uus valitsus — Ganden Phodrang (*dGa' ldan Pho brang*)² — hakkas ellu viima religioos- seid ja ilmalikke asju ühendavat poliitikat — tšösi njidrel (*chos srid gnyis 'brel*).

18. sajandi keskpaigast kontrollis gelukpa kloosterkond Tiibeti valitsust ja administratsiooni, kuid dalai-laamad ise said valitseda üksnes vähe aastaid. 9., 10., 11. ja 12. dalai-laama surid kõik väga noorelt ja maad valitses dalai-laama nimel regent. Võimukeskus asus Lhasas, kus paiknes kolm suurt kloostrit — Ganden (*dGa' ldan*), Sera ja Drepung ('Bras spungs). 20. sajandi alul oli suurimas Drepungi kloostris 800 munka, kolmes kloostris kokku oli üle 20 000 munga. Tegelikult piirdus kloostrivõim Lhasa ja selle ümbrusega ega olnud valdav kogu Tiibetis.

Kloosterkond ei tegelnud üksnes poliitikaga, vaid ka hariduse ja õpetatuse taseme kõrgel hoidmisega.

---

¹Gelukpa koolkonna rajajaks peetakse Tiibeti õpetlast Tsongkha- pad (1357–1419).

²Dalai-laama oli Tiibeti valitsuse pea. Valitsus koosnes peami- nistrist — silön (*srid blon*), ministrite nõukogust ehk kabinetist — Kašag (*bKa' shag*), munkade nõukogust — Jigtsang (*Yig tshang*), mille liikmeid nimetati üldsekretärideks, ilmalike ametnike nõukogust — Tsikhang (*rTsis khang*), mille liikmeid nimetati finantssekretärideks, ja rahvuskogust — Tsongdu (*Tshogs 'du*). Kui dalai-laamad olid alaeali- sed, valitses nende nimel regent gjältsap (*rgyal tshab*).

1895. aastal tõusis 19-aastasena troonile 13. dalai-laama Thupten Gjatso (Thub bstan rGya mtsho)³ ja regent astus tagasi. Dalai-laama valitsuse pühendumist Tiibetile kui religioossele riigile ning religiooni universaalsust Tiibeti rahva ühendajana peetakse peamiseks takistuseks, miks Tiibeti ühiskond ei suutnud kohaneda muutuvate oludega.

BRITI TIIBETI-POLIITIKA

Briti Sikkimi, Bhutani ja Tiibeti poliitika hakkas kujunema 1800. aastate keskel, kui Briti Kuningriik muutis Ladakhi Kašmirist sõltuvaks ning Ladakhi ja Tiibeti vahel sõlmiti 1842. ja 1853. a kahepoolsed valitsuse- ja kaubanduslepingud (vt Shakabpa 1988: 327–329).

Tiibetlased ei soovinud oma maal ühegi välisvõimu mõju. 19. sajandil olid tiibetlased hakanud kahtlustama iga välismaalast, eriti kardeti Briti sissetungi. Arvates, et inglased hävitavad nende religiooni, välditi kohtumist ettekäändega, et otsesuhed Briti valitsusega on Hiina ülemvalitsuse tõttu välistatud. Samal ajal püüti suhteid Hiina keisrikojaga muuta veelgi fiktiivsemaks.

Inglased olid teadlikud Hiina sisemisest nõrkusest ja Venemaa kavatsusest laiendada oma mõju Tiibetisse. Kui nad kuulsid, et tiibetlastel on kontakt Venemaaga, oli nende huvides hoida Tiibetit Mandžu Hiina mõjusfääris. Briti esindajad Indias olid harjunud täpsete piiride ja täpselt määratletud rahvusvaheliste suhete ning reguleeritud kaubanduslepetega naaberriikide vahel. Tiibetlaste tõrjuva hoiaku tõttu otsisid nad Tiibeti kohta kokkulepet Hiinaga (Snellgrove, Richardson 1986: 233).

Püüdes stabiliseerida Briti India piire ja korraldada kaubandussuhteid, sõlmis Briti valitsus 1890. aastal Calcuttas kokkuleppe Hiinaga Sikkimi ja Tiibeti kohta (vt Bell 1996: 280–281; Richardson 1945: 3–4; Shakabpa 1988: 202–203), millele kirjutasid alla India kindral-kuberner Lord Lansdowne ja Lhasa Mandžu

---

³13. dalai-laama Thupten Gjatso sündis 27. mail 1876. aastal. 1877. a kuulutati ta dalai-laamaks, 1879. a viidi Lhasasse ja pandi Potala palees formaalselt troonile.

amban⁴ Shentai Tiibeti valitsusega nõu pidamata. Esimene artikkel määratles Tiibeti-Sikkimi piiri; teine tunnustas Briti protektoraati Sikkimi üle, andes Briti Kuningriigile võimu Sikkimi välispoliitika üle.

1893. aastal sõlmiti lisaks kaubandusleping, milles arutati kaubanduse korraldamist üle Sikkimi-Tiibeti piiri. Jälle kirjutas tiibetlaste eest alla mandžude esindaja, ehkki neil polnud võimu panna tiibetlasi lepingut täitma (vt Bell 1996: 282–284; Richardson 1945: 4).

Samal ajal Tiibeti Sera kloostris õppima asunud jaapani munk Ekai Kawaguchi oletas, et umbes 200 burjaadi munku, kes elasid Tiibeti kloostrites, on seotud Vene salateenistusega, ning andis Sarat Chandra Dasi kaudu inglastele Indias informatsiooni, nagu saaksid tiibetlased Venemaalt sõjalist abi (Kawaguchi 1909: 496, 506). Kartes Venemaa mõjuvõimu kindlustumist Tiibetis, olid Briti võimud sunnitud tunnistama, et nad ei saa enam Tiibetiga suhelda Hiina kaudu, vaid peavad sisse seadma otsekontakti Lhasa valitsusega. 1890. ja 1893. aasta lepinguid polnud võimalik täita, sest Tiibet neid ei tunnustanud. Hiina osutus Tiibeti süserääniks üksnes nimeliselt (Younghusband 1910: 54).

Otsesuhete sõlmimiseks Tiibetiga organiseeris India asevalitseja (aastail 1899–1905) Lord Curzon kaubandussuhete sõlmimise ettekäändel 1903–1904 sõjalise ekspeditsiooni Tiibetisse (Shakabpa 1988: 205–223; Richardson 1945: 6–9).

19. juunil 1903 asus kolonel Francis Younghusbandi juhitud 700 sõjamehest ja viiest ohvitserist koosnev Briti missioon teele Lhasasse. Neile vastu saadetud Tiibeti sõjavägi, kes esmakordselt kohtas Lääne moodsat sõjatehnikat ja sõjaväedistsipliini, hävitati täielikult 31. märtsil 1904 toimunud Guru lahingus Dūna lähedal. 30. juulil 1904 lahkus 13. dalai-laama Tiibeti valitsuse otsusel Lhasast Mongooliasse. 3. augustil 1904 saabusid inglased Lhasasse ja 8. septembril kirjutati Potala palees alla Tiibeti ja Briti India konventsioon (vt Bell 1996: 284–287). Leping kinnitas Tiibeti toetust 1890. aasta konventsioonile ja märkis ära sõpruse

---

⁴Amban — keiserlike ametnike tiitel Lhasas 1728–1912. Mandžu keisrite esindajaks võisid olla üksnes kõrged mandžu või mongoli sõjaväelased.

ning hea mõistmise suhteid Briti ja Tiibeti valitsuse vahel. Tiibetit käsitati lepingus iseseisva riigina, kusagil ei mainita Hiinat ega Hiina ülemvõimu Tiibetis. Konventsiooni sõlmimise juures viibinud Mandžu amban, Bhutani esindaja ja Nepali ohvitser sellele alla ei kirjutanud.

Konventsiooni IX artikliga (vt Bell 1996: 284–87; Richardson 1945: 4–9; Shakabpa 1988: 217–218) kinnitas Tiibeti valitsus, et ilma Briti valitsuse loata ei tohi:

- Tiibeti territooriumi lõigata, müüa, rentida ega muul viisil anda välisvõimudele kasutada;
- ükski välisvõim sekkuda Tiibeti siseasjadesse;
- ühegi välisvõimu esindajat ei lubata Tiibetisse;
- ühelegi välisvõimule ei anta luba raudteede, teede, telegraafi, kaevanduste rajamiseks;
- välisvõimud ei tohi osa saada Tiibeti tuludest.

Hiinat peeti selle artikli alusel võõrvõimuks; sama sätestasid 1906. aasta Inglise-Hiina konventsiooni 3. artikkel (vt Bell 1996: 288) ning 1914. aasta Briti, Hiina ja Tiibeti vahel sõlmitud Simla konventsiooni VI artikkel (vt Goldstein 1989: 832–841).

1904. aasta konventsioon lubas Briti võimudel rajada kaubanduskeskuse Gyantses ja Gartokis (Lääne-Tiibetis), mis koos 1893. aasta kaubandusregulatsiooniga loodud Yatungi keskusega võimaldas inglastel asutada kolm Briti kaubaturgu Tiibetis (vt Bell 1996: 285).

Konventsioon oli Tiibetile peale surutud ning keelustas Tiibeti otsesuhted välismaailmaga, teda veelgi enam isoleerides. Lord Curzon oli arvamusel, et dalai-laamal on kontakt Vene tsaariga, ehkki Vene välisminister krahv Lamsdorff oli kinnitanud Inglise saadikule Sir Charles Scottile, et Venemaal ei ole Tiibetis poliitilisi ambitsioone, vaid tema huvi piirdub budistliku religiooniga (Shakabpa 1988: 219).

1904. aasta leping oli tiibetlastele esimene kohtumine Lääne mõtteviisi ja rahvusvaheliste seadustega. Mõni aasta hiljem, kui suhted Hiinaga vaenulikuks muutusid, pöördusid tiibetlased abi ja toetuse saamiseks inglaste poole.

1906. aastal kirjutas Suurbritannia Tiibeti valitsuse teadmata alla lepingule Hiinaga, mis ratifitseeris Lhasa 1904. aasta

konventsiooni (vt Goldstein 1989: 827–828; Bell 1996: 287–289). 1908. aastal kiideti Pekingis heaks Tiibeti Kaubandus-korralduse leping Tiibeti esindaja kalön Tsarongi juuresolekul. Kalön Tsarong allkirjastas dokumendi dalai-laamaga konsulteermata (vt Bell 1996: 291–297; Richardson 1962: 260–265).

1907. aastal sõlmis Suurbritannia lepingu Venemaaga (vt Bell 1996: 289–91; Richardson 1962: 258–60; Goldstein 1989: 829–831) Pärsia, Afganistani ja Tiibeti suhtes.

Dalai-laama lahkumine inglaste saabudes Mongooliasse põhjustas tema võimu ajutise peatamise hiinlaste poolt; hiljem, kui ta 1907–1908 oli külastanud Pekingit, lubati tal tagasi tulla Lhasasse, aga hiinlaste silmis Hiina vasallina. Vahepeal olid Hiina väed tunginud Tiibeti ida-aladele ja kavatsesid suunduda Lhasasse, et kindlustada Hiina tegelik ülemvõim kogu Tiibetis. 1910. a jõudsid Hiina sõjaväed Lhasasse, kuid leidsid, et dalai-laama on põgenenud koos juhtivate ministritega Indiasse.

1911. aastal toimus Hiinas revolutsioon ja tiibetlased raputasid endalt maha soovimatu ühenduse Mandžu dünastiaga. 1912. aasta 12. veebruaril kukutati Mandžu dünastia viimane lapskeiser, 15. veebruaril valiti Hiina ajutiseks presidendiks Yuan Shikai. Uus Hiina Vabariik kuulutas end ikka veel Tiibeti ülemahtseks, ent tiibetlased lükkasid nende pretensioonid tagasi.

1912. aasta lõpuks kihutas Tiibeti vabatahtlike sõjavägi Hiina ametnikud ja sõjaväe Tiibetist välja, taastas dalai-laama valitsuse ning algas 39 aastat kestnud periood, mille jooksul Tiibet kontrollis täielikult oma sise- ja välisasju. Hiina ei tunnustanud seda olukorda kunagi ning nii vabariigi kui Guomindangi valitsus töötas Hiina võimu taastamise nimel Tiibeti üle. Hiina poliitika pärast Mandžu dünastia kukutamist 1911. a jätkas mandžude printsiipi, mille järgi Hiina suurriik koosneb hani põhirahvast ja neljast vähemusrahvast — tiibetlased, mandžud, mongolid ja muhamedlased Xinjiangis.

1913. a saatis Yuan Shikai dalai-laamale telegrammi, vabandas Hiina vägede tegude pärast ning taastas tema endise seisuse. Dalai-laama vastas, et ta pole Hiina valitsuselt oma endist seisust tagasi palunud ning kavatseb kasutada Tiibetis nii ilmaliku kui ka vaimuliku valitseja tiitlit, millega lõikas läbi sümboolse sideme Hiinaga. 22 päeva pärast Lhasasse naasmist andis dalai-laama

välja proklamatsiooni oma ametnikele ja alamatele, mis ühepool-selt kinnitab tema täielikku võimu Tiibetis.

Tiibetlased peavad seda proklamatsiooni ja vastust Yuan Shi-kaile Tiibeti iseseisvusdeklaratsiooniks. See pole deklaratsioon päris tänapäevases Lääne mõttes, kuid näitab dalai-laama vabadu-seeoovi ja kavatsust valitseda ilma Hiina tiitlite ning sekkumiseta.

1913. a jaanuaris kirjutasid Tiibet ja Mongoolia Urgas alla lepingule (vt Bell 1996: 304–305; Richardson 1962: 265–267), millelega kuulutasid end vabaks Mandžu dünastiast ja Hiinast. Tiibeti valitseja dalai-laama tunnustas iseseisva Mongoli riigi moodusta-mist, kuna Džetsün Dampa Hutuktu tunnustas Tiibetit sõltumatu ja iseseisva riigina.

1914. a sõlmisid tiibetlased ja inglased Simla lepingu (vt Gold-stein 1989: 832–841), millele Hiina ei nõustunud alla kirjutama, ehkki leping ei kinnitanud Tiibeti sõltumatuse printsiipi.

1920. aastail sõlmiti tänu Sir Charles Belli pingutustele Briti ja Tiibeti valitsuse vahel lähemad sidemed (Bell 1996: 178–208; Richardson 1998: 553–557).

TIIBETI ISESEISVUSAEG

1913. aasta alul (tiibeti vee-härja aasta 1. kuu 8. päeval) aval-das dalai-laama proklamatsiooni kõigile oma ametnikele ja ala-matele, mida peetakse Tiibeti formaalseks iseseisvusdeklaratsioon-iks (Goldstein 1989: 60–61; Shakabpa 1988: 246–248).

Mina, dalai-laama, budistliku usu kõikteadja valitseja, kelle tiitel on antud Buddha korraldusega India õilsalt maalt, kuulutan teile järgmist:

Ma pöördun Tiibeti kõikide rahvaklasside poole. Buddha India kuul-susrikkalt maalt ennustas, et Tiibeti heaolu eest hoolitsevad Ava-lokitešvara ümbersünnid järgnevate valitsejate näol varajastest re-ligioosetest kuningatest tänapäevani. Mongoli Tšingis-khaani ja Altan-khaani ajal, Hiina Mingi ja mandžude Qingi dünastia ajal tegid Tiibet ja Hiina koostööd heategija ja preestri suhte alusel. Mõned aastad tagasi Hiina võimud Sichuanis ja Yunnanis püüdsid koloniseerida meie territooriumi. Nad tõid Kesk-Tiibetisse kauba-turgude kontrollimise ettekäändel suurel hulgal vägesid. [...] Vahe-peal varises Mandžu impeerium kokku. Tiibetlased said julgustust

hiinlaste väljaajamiseks Kesk-Tiibetist. Mina tulin samuti tagasi oma õigusjärgele ja pühale kodumaale ja ma saadan minema allesjäänud Hiina väed Do Khamist Ida-Tiibetist. Nüüd on Hiina kavatsus Tiibetit patrooni-preestri suhte abil koloniseerida haihtunud nagu vikerkaar taevas. Saavutanud uuesti õnne ja rahu ajajärgu, olen teile nüüd andnud järgmised kohustused.

Dalai-laama püstitas maa ees seisvad ülesanded (Shakabpa 1988: 247–248).

1. Rahu ja õnne selles maailmas saab hoida üksnes budistliku usu hoidmisega. Seepärast on oluline säilitada Tiibetis budistlikud institutsioonid.
2. Budismi eri koolkonnad tuleb hoida puhtana ja üksteisest lahus. Budismi tuleb õpetada, õppida ja selle üle mõtiskleda korrektselt. Kloostrite administratsioonil, v.a erivolitustega isikud, on keelatud kaubelda, raha laenata, loomadega hangeldada ning teiste alamaid üle meelitada.
3. Makse korjates ja alamatega suheldes peavad Tiibeti ametnikud oma ülesandeid täitma ausalt valitsuse huvides, tegemata kahju alamatele. On esinenud tõsiseid seaduserikkumisi, vara rekvireerimist, karistuseks ihuliikmete maharaiumist jne. Edaspidi on sellised raske karistused keelatud.
4. Tiibet on rikas maavarade poolest, kuid teaduses mahajäänud maa. Oleme väike, religioosne, sõltumatu rahvas. Et ülejäänud maailmaga sammu pidada, peame oma maad kaitsma. Välismaalaste invasiooniga arvestades tuleb ületada mõningaid raskusi. Et kaitsta ja säilitada meie maa sõltumatust, tuleb kõigil tublisti tööd teha. Piirielanikud peavad olema tähelepanelikud ja informeerima riiki sündmustest piiril. Tuleb vältida väikeste vahejuhtumite pärast kokkupõrkeid kahe rahvuse vahel.
5. Tiibet on hõredalt asustatud, kuid tohutu maa-ala. Osa maaomanikke ei anna söötis maid kasutada. Sellise kavatsusega inimesed on riigi ja **progressi vaenlased**. Maa tuleb anda neile, kes seda harivad. Maa on **kolm aastat maksuvaba**, hiljem tuleb maksta makse maa omanikule ja riigile.

Uuendustena võttis dalai-laama kasutusele moodsad maksevahendid — paberraha, hõbe- ja kuldmyndid — ning postmargid. Gyantses rajati inglise kool ning õpetama hakati inglise keelt. Inglismaale saadeti grupp Tiibeti noori mäeinseneri, sõjanduse, elektri ja telegraafia erialal tänapäevast haridust omandama. Lha-

sas ja Norbulingkas seati sisse elekter ja loodi Tiibeti telegraafiühendus. Tiibeti armee kujundati ümber Briti süsteemi järgi, Jaapani sõjaline ekspert Yasujiro Yajima arendas dalai-laama ihukaitsesüsteemi.

SÕJAVÄELASTE LIIKUMINE

1926. aastal määrati peaministriks dalai-laama nõbu silön⁵ Langdün (gLang mdun, 1926–1938), kes oli liiga pehme loomuga. Tähtsat osa Tiibeti valitsuses ja võimuvõitluses mängisid kolm dalai-laama soosikut, Künphela (Kun 'phel lags)⁶, Tsarong (Tsharong)⁷ ja Lungšar.⁸ Neljas võimas isik oli Trimön (Khri smon).⁹

⁵Silön (*srid blon*) on peaministri tiitel.

⁶Künphela oli dalai-laama isiklik saatja, rahandusosakonna pea ja relvakoja juhataja. Vt Shakabpa 1988: 274.

⁷Tsarong oli endine Tiibeti armee ülemjuhataja, 13. dalai-laama lemmik 1912–1933. Aastal 1925 tagandati ta võimupiiride ületamise pärast ülemjuhataja kohalt ja 1930. aastal šabpe kohalt. Edaspidi pühendus Draptši (*Grab chi*) rahanduskompleksi väljaehitamisele. 1934. a naasis Lhasasse, tal ei olnud suurt osa edasistes poliitilistes sündmustes.

⁸Lungšar — rahandusminister, sõjaväe ülemjuhataja, dalai-laama nõunik, kellel oli suur mõjuvõim rahvuskogus. Lungšar läks Euroopasse, kui dalai-laama otsustas järgida Charles Belli nõuannet saata neli noormeest Inglismaale läänelikku haridust omandama. 1914. a naasis ta dalai-laama reformide ajaks Tiibetisse ning määrati rahandusministri — tsipõni (*rtsis dpon*) ametikohale, kus ta tegeles omandidokumentatsioonita mõisate võõrandamisega ja aristokraatia maksude suurendamisega ning oli seetõttu ebapopulaarne. Võimu haripunkti jõudis Lungšar 1925–1931, kui dalai-laama pettus Tsarongis ja sõjaväehvitserides. Dalai-laama konsulteeris temaga peagu kõigis valitsemisküsimustes. 1929. a määrati Lungšar lisaks tsipõni ametikohale vägede ülemjuhatajaks. Lungšar suurendas sõjaväge umbes 2200 sõduri võrra ning ehitas sõjaväe uue peakorterit, tõstis politsei ja sõdurite palku ning ratsioone, uuendas varustust ja riietas sõjaväe univormi. Lõpuks saadeti mitmete eksimuste pärast erru. Lungšar kahtlustas oma vallandamises Künphelad.

⁹Trimön oli olnud tsipõn — rahandusminister ning organiseerinud koos Džamba Tendariga (*Byams pa bsTan dar*) Lhasast lähtuvat vastupanuliikumist Hiinale 1912. a. Trimön ja Tsarong sillutasid teed

Tsarongi ettepanek kolmekordistada Tiibeti armeed maa kaitsevõime tugevdamiseks tekitas lahkeli Tiibeti ühiskonna kolme põhifraktsiooni vahel.

Esimene fraktsioon koosnes kõrgematest sõjaväelastest eesotsas Tsarongi, sõjaväe ülemjuhatajaga, kes olid pühendunud Tiibeti sõltumatuse ideele. Nad uskusid, et sõjaline jõud, mitte münkad *palved*, olid sillutanud tee dalai-laama tagasipöördumisele Tiibetisse 1912. aasta talvel. Seepärast pidasid nad vajalikuks Tiibeti sõjaväe täielikku moderniseerimist. Olemata küll tavamõiste järgi partei, jagasid nad vaadet, et ultrakonservatiivsed mungad olid surunud Tiibeti minevikus põlvili ning teevad seda jälle, kui keskvalitsus ei arenda oma võimu. Et nad olid moderniseerimise poolt, peeti neid ohuks gelukpa religioosle ülemvõimule. Armeed pidas vajalikuks võtta sõjaväkke kasutud *dobdo (rdab-rdob)* võitluskunsti mungad.

Sõjaväelaste võim lähtus eelkõige Tsarongi unikaalsest positsioonist, kelle käes oli kolm tähtsat ametikohta: šabpe (*zhabs pad*) — üks ministrite kabineti neljast ministrist; sõjaväe ülemjuhataja ja Tiibeti finantsasjade juhataja *tsipön (rtsis dpon)*. Tsarong oli üks dalai-laama lähikondlasi, peaaegu nagu perekonnaliige. 13. dalai-laama edutas neid, keda ta isiklikult usaldas. Sõjaväeringkonna toetumine dalai-laamale oli tema nõrkus. Nad ei esindanud Tiibeti ühiskonna põhimuutusi, neil ei olnud rahva toetust ega soovinud nad seda võita (vt Goldstein 1989: 89–138). Noored, energilised ja moodsa ellusuhtumisega,¹⁰ esindasid nad uut

---

dalai-laama võidukaks tagasitulekuks 1913. a. Trimön osales löntšen Šatra (*blon chen bZhad sgra*) assistendina Simla konventsioonil ning määrati seejärel esimeseks šabpeks ja seejärel Ida-Tiibeti kindralkuberneriks. Ei saanud hästi läbi ei Lungšari ega Künphelaga, seepärast ei olnud tal dalai-laama viimastel aastatel mõjuvõimu. Lungšar kaebas mitu korda dalai-laamale Trimöni töö ja käitumise üle ning soovitas Trimön tagandada. Pärast dalai-laama surma sai Trimön domineerivaks ministriks Kašagis taastades selle staatuse interregnumi varasel perioodil.

¹⁰Sõjaväelased võtsid omaks Briti sõjaväemundri, riietuse ja tava juua magusat teed, kätt suruda, mängida tennist ja polot.

ilmalikku orientatsiooni. Liiga radikaalseks osutus sõjaväelaste nõudmine saada esindus rahvuskogus Tsongdus (*Tshogs 'du*).¹¹

1920. aastatel oli Tiibeti armee muutunud väga tugevaks. Vanad kindralid, kes olid hästi riiki teeninud, võitlesid Khamis. Uued kindralid Lhasas olid noored mehed, kes olid väljaõppe saanud Gyantses ja Indias. Lhasas käisid kuulujutud ohvitseride ja ametnike erimeelsusest. 1921. a katkestasid noored kindralid eesotsas Tsarongiga Tsongdu koosoleku, kus arutati ministrite ja kindralite mõisate maksustamist, ja nõudsid sõjaväelaste esindatust rahvuskogus. See oli ennekuulmatu, ja Lungšar, üks Tsongdu juhte, kes oli valvas Tsarongi kasvava võimu suhtes, õhutas munki küsimust üles võtma. Oodati sõjaväelist riigipööret, aga seda ei järgnenud. Dalai-laama sekkus otseselt dispuuti ja Tsarong vallandati (Shakabpa 1988: 264).

Teise grupi moodustasid kolm suurt gelukpa kloostrit, kes olid sõjaväe laiendamise ja moderniseerimise vastu. Nende lojaalsus kuulus budismile ja gelukpa kloostrikogudusele. Nad olid pühendunud Tiibeti valitsusele, kes edendas gelukpa kloostribudismi. Munkade jaoks oli Tiibet unikaalne budistlik maa, mille religioosset korda tuli iga hinna eest kaitsta ja säilitada. Sõjaväe laiendamine oleks võtnud kloostrisüsteemilt toetusvahendid. Tsarongi ettepanekus nägid nad nihet ilmalikkuse suunas: ilmalik aristokraatia poleks olnud suurte kloostrite toetamisest huvitatud (Goldstein 1989: 91).

Kolmas grupp koosnes konservatiivsetest valitsusametnikest, keda juhtis drönjer-tšenmo (*mgron gnyer chen mo*)¹² Tenba Dargje (bsTan pa Dar rgyas). Pühendunud keskvalitsuse säilitamisele ja tugevdamisele, nägid nad Tiibetit religioosse riigina dalai-laamaga eesotsas. Läänemeelses sõjaväelaskonnas nähti ohtu, et suur armee tekitab majandusraskusi ja kallutab võimu kaalukausi noore, radikaalse ohvitserkonna poole, kes pooldasid Lääne kombeid. Samal ajal olid nad ka kloostrirühmituse liigse võimu vastu.

¹¹Rahvuskogu koosnes nii ilmalikest kui ka vaimulikest kõrgetest ametnikest ning suurte kloostrite esindajatest.

¹²Drönjer-tšenmo — munk-ametnik, kes on dalai-laama isikliku ametkonna ülem.

Reformid, eriti suurmaamandi reform, tekitasid Tiibetis poliitilisi pingeid, mis 1920. aastate alul kasvasid. Aastail 1920–1921 külastas Lhasat Briti poliitiline ohvitser Sikkimis, Bhutanis ja Tiibetis Charles Bell, tema külastäigule järgnenud uuendused kujutasid ohtu Tiibeti ühiskonna kindlakskujunenud tavadele ja kloostrivõimule. Moodsa armee ja politsei moodustamine ohustas munkade sõltumatust. Haridus inglise koolis Gyantses võis mõne aja pärast hakata väärama religiooni autoriteeti. Hoiatuseks olid sündmused Mongoolias, kus 1924. a oli Uрга pealaama surma järel välja kuulutatud vabariik. Ei saanud kindel olla, kas Briti meetodid samade tagajärgedeni ei vii.

Kloostrid hakkasid avaldama survet dalai-laamale, kelle huvi moderniseerimise vastu tulenes vajadusest tugevdada maa kaitsevõimet. Kui ta leidis, et kloosterkond on juba vähestegi muudatuste vastu, võttis ta omaks poliitika, mida ta selgitas oma viimases testamendis, mille põhiideeks oli tasakaalu säilitamine kahe võimsa naabri vahel.

Dalai-laama oli pettunud kokkuleppe nurjumise üle Hiinaga. Ta polnud suhteid Hiinaga täielikult katkestanud ja võis olla mõjutatud arvamusest, et inglased on saavutamas liiga mõjuvõimsat positsiooni. Nii andis ta järele moderniseerimise-vastaste kriitikale, sulges kooli Gyantses ning lasi sõjaväel ja politseil alla käia.

Tiibeti siseprobleemid tulenesid suurel määral olukorra ebaõigest hindamisest — mungad ja teised tiibetlased ilmselt ei mõistnud muutusi Hiinas. Nad mäletasid mandžude patronaazi ning heldekäelist toetust kloostritele. Tähtsad ametnikud ja kloostriesindus hoidsid kas hiinlaste või inglaste poole ja õõnes-tasid dalai-laama autoriteeti.

1914. a oli tiibetlastel võimalus luua välismaailmaga lähemaid suhteid, mis oleksid aidanud Tiibetil kujundada oma rahvuslikku identiteeti ja kultuuri. Keerulises ajaloolis-kultuurilises situatsioonis, Lääne mõttelaadi tundmata oli dalai-laamal ja ta nõuandjatel aga võimatu olukorda selliselt näha.

1932. a, enne surma, jättis dalai-laama ametnikele oma poliitilise testamendi põhimõtetega, mida neil paluti järgida (Shakabpa 1998: 270–271). Selles öeldakse, et olles 58-aastane, on dalai-laama teadlik, et tal on peagi aeg lahkuda. Ta oli püüdnud hoida Tiibetit sõltumatuna suurriikidest Indiast ja Hiinast ning kaitsnud

sõjaväega Khami piirialasid nende eest, kes olid püüdnud tungida Tiibeti territooriumile.

Dalai-laama kirjeldas, kuidas välis-Mongoolias kehtestati kommunistlik kord, hävitati kloostrid ning keelati ära Džetsün Dampa ümbersünd. Mungad aeti sunniviisil armeesse. Dalai-laama ennustas, et varem või hiljem jõuab kommunism Tiibetisse, väljast või seestpoolt. Selle saabumist annaks ära hoida üksnes ettevaatusabinõudega, mida tuleb kohe rakendada, muidu muudetakse kogu maa kommunistliku süsteemi orjaks ning inimestel on raske üle elada päeva ja ööd. Oli veel aega ja võimalust üles ehitada maa kaitsevõime. Igaüks pidi sellele kaasa aitama, et tulevikus ei oleks vaja kahetseda.

Mõni kuu enne dalai-laama surma kinnitasid peaminister lõntšen (*blon chen*) ja Kašagi ministrid,¹³ et kõik ametnikud täidavad oma kohustusi tõhusalt ning kloostrid palvetavad tema püha elu eest. Dalai-laama vastas, et hindab kloostrite palveid, ning kui ametnikud täidavad oma kohuseid siiralt, saadab maad edu. Kui nad aga jätkavad nagu praegu — pakkudes vaske kulla asemel — tänaseid kohustusi edasi lükates, siis tuleb neil seda kahetseda. Maa heaolu sõltub täielikult neist endast.

See oli 13. dalai-laama viimane kirjalik sõnavõtt. Novembri 1933 ta külmetus, haigestus ja 17. detsembril (tiibeti vee-linnu aasta 10. kuu 13. päeval) suri.¹⁴

¹³Kašag (*bKa' shag*) — Tiibeti neljast ministrist koosnev valitsuskabinet.

¹⁴Dalai-laama teened:

1. Parandas kloostridistsipliini, tõstis dialektiliste väitluste taset, eristas munkade teadmisi kraadide järgi.

2. Oli otsustanud vabastada tiibetlased Hiina ülemvõimu alt. Enamus tiibetlasi pooldas teda ning nägi temas Rahvuspartei juhti ja ainsat vahendit oma eesmärkide saavutamiseks.

3. Põhiliselt õnnestus dalai-laamal hiinlased Tiibetist eemale hoida. Luues tasakaalu Hiina ja India vahel, suutis ta säilitada Tiibeti sõltumatus.

4. Kaotati surmanuhtlus ja ihuliikmete amputeerimine karistusviisina, v.a valitsusevastaste kuritegude eest.

5. Vanade teenijate ja eakate vanemate minemaajamine keelati.

POLIITILINE VÕIMUVÕITLUS

Dalai-laama surm tõstas küsimuse, kes saab järgmisel kahel kümnendil Tiibeti juhiks. Järgnes viiekuuline võimuvõitlus, mis raputas olemasolevat struktuuri ja lõppes ühe Tiibeti poliitilise suurkuju, Lungšari hukuga.

Lungšar soovis kõigepealt kõrvaldada võimult Künphela, kes oli dalai-laama isiklik saatja ja kellel ei olnud ametlikku valitsuse positsiooni — valitseja surm jättis ta ebamäärasesse staatusesse. Talle anti ülesandeks ehitada dalai-laama hauamonument.

Neljandal päeval pärast dalai-laama surma kogunes Tsongdu Lungšari ettepanekul arutama dalai-laama äkilist surma ja otsima süüdlasi. Künphela ja kaks dalai-laama isiklikku saatjat arreteeriti, sest nad ei olnud õigel ajal informeerinud rahvuskogu ega osutanud dalai-laamale vajalikku arstiabi. Künphela saadeti koos kahe teise saatjaga eksiili Kongposse.

1934. a lõpuks jõudsid sõnumid dalai-laama surmast ja Künphela arreteerimisest Topgje Pandatsangini (sTobs rgyal sPom mda' tshang) — Künphela toetajani ja Markhami sõjaväepolitsei juhini Ida-Tiibetis. Topgje kogus oma väed ja ründas valitsusvägesid piiril. Dapön Nornangi (mDa' dpon Nor nang) va-

---

6. Iga ametnik ei tohtinud nõuda priiküüti, fikseeriti tasu transpordi eest.

7. Liigkasuvõtjad ei võinud laenu delt ülemäära teenida. Kehtestati intressimäärade piir.

8. Söötis maad võis võõrandada.

9. Maa oli maksuvaba kolm esimest aastat, pärast seda tuli maksta 5% tulust maaomanikule ja 10% riigile.

10. Maapiirkondadesse saadeti arste. Sünnitajaid ja haigeid loomi aidati tasuta.

11. Ametimedid pidid kandma traditsioonilisi tiibeti rõivaid.

12. Tubakas, oopium ja alkohol keelustati, neid ei tohtinud maale tuua. Hasartmängud olid keelatud, dalai-laama ütles, et need nõrgestavad mehi ning raiskavad aega ja raha. Naistel soovitati loobuda võiduethimiseist.

Reformid ei olnud rikaste seas populaarsed, suurem jagu rahvast hindas 13. dalai-laamat.

litsusväed said lüüa ja Markham langes Topgje sõjaväepolitsei kätte.

Topgje Pandatsang kavatses Khami piirkonna kuulutada iseisjaks riigiks ning levitas sel eesmärgil pamflette. Kaks-kolm kuud hiljem võitsid valitsusväed Tšamdo kindralkuberneri juhtimisel Topgje sõjaväepolitsei ja sundisid ta taganema Hiina okupeeritud Basse Markhamist idas. Tiibeti valitsus nõudis Hiina valitsuselt Topgje väljaandmist, kuid hiinlased ei aidanud Topgjed ega andnud teda ka tiibetlastele. Nad lubasid tal jõuda Basse, lootes teda kasutada oma edaspidiste poliitiliste eesmärkide saavutamiseks (vt Goldstein 1989: 177–185; Shakabpa 1988: 277–278).

Rahvuskogu Tsongdu valis regendi looisimise teel kahe kandidaadi vahel: Reting (Rwa sgreng) Rinpotše ja Tri (Khri) Rinpotše. 1934. aasta 24. jaanuaril sai regendiks Reting Rinpotše Dzampel Ješe (Rwa sgreng 'Byams dpal Ye shes, 1934–1941) — 24-aastane noor laama, kes asus oma ametikohale 23. veebruaril 1934. Teda assisteeris noor peaminister silön Langdün.

Retingi ja löntšen Langdüni kogenematus võimaldasid Kašagil eesotsas šabpe Trimöniga taastada Kašagi kui kõige tähtsama valitsusorgani võim. Pöörduti tagasi lõtvade eetiliste normide juurde, mis olid eelnenud 13. dalai-laama valitsusele. Dalai-laama surma järgsetel esimestel kuudel löntšen ja Kašag andsid maksusoodustusi, intressivaba laenu ja kingitusi ülemklassi perekondadele ning kloostrigrupeeringutele.

Kaks noort valitsejat ei suutnud ära hoida dalai-laama surma puhul Huang Musongi Hiina kaastundemissiooni saatmist Tiibetisse ja tekitasid paljudes kahtlusi, kas uus valitsus suudab hoida Tiibeti poliitilist staatust Hiina kasvava surve tingimustes.

Hiina kaastundemissioon eesotsas kindral Huang Musongiga Rahvuslikust Sõjanõukogust esitas Tiibeti valitsusele ettepaneku Tiibeti-Hiina erimeelsuse lahendamiseks (Goldstein 1989: 213–251; Shakabpa 1988: 277). Selle kolm põhinõuet olid:

- Tiibet peab saama Hiina osaks;
- Tiibeti rahvuslik kaitse tuleb üle anda Hiina keskvalitsusele;
- Lhasas peab resideerima Hiina esindaja.

Tiibet neid nõudmisi ei aktsepteerinud, kuid Hiina esindus jäi Tiibetisse ning see tähendas uut katset taaskuulutada Hiina võimu Tiibeti üle.

LUNGŠARI REFORMILIIKUMINE

1934. aastal polnud Lhasas mõeldav organiseerida parteid tänapäevases tähenduses: polnud ajalehti ega raadiot, ei mõistetud moodsaid poliitilisi termineid, võõrkeelt oskas ainult käputäis ametnikke. Elu kaheldamatuks aluseks olid religioon ja mõisamajandussüsteem. Seepärast esitas Lungšar oma moodsad ja reformistlikud vaated traditsioonilise ideoloogia ja väärtuste süsteemis.

Lungšar oli dalai-laama eluajal energiliselt töötanud keskvoimu tugevdamise nimel. Veendunud tugeva valitseja vajalikkuses, nägi ta ennast selle koha täitjana. Regendi valiku järel ei olnud Lungšari võimuambitsioonid olemasolevas struktuuris teostatavad, seepärast püüdis ta muuta poliitilist süsteemi ennast.

Kriitiline reform, mida Lungšar pooldas, puudutas valitsuskabinetit Kašagi. Ta soovis kabineti ministrite šabpede eluaegse ametiaja asendada nelja-aastase tähtajaga. Ta soovis, et šabped valiks rahvuskogu, muutes šabped rahvuskogu ees vastutavaks. See oli radikaalne muudatus, mis oleks võimu andnud suurmaamomanikelt, kes domineerisid Kašagis, rahvuskogule, mis oli ühtlasi Lungšari võimu alus. Regendi-laama asemel pooldas Lungšar regentide nõukogu loomist (Goldstein 1989: 190–191).

Selleks et muudatust ellu viia, pidi Lungšar saavutama suure arvu ametnike, eriti munkadest ametnike poolehoidu. Nende kohalolek oleks andnud religioosse seaduslikkuse vaestele radikaalsetele aristokraatidele.

Lungšar esitas plaani kõigepealt mõjukale ja populaarsele mungale Temba Džajangile (bsTan pa 'Jam dbyangs), kes tunnistas vajadust muudatuste järele. Seejärel esitas ta oma kava patriootlike ametnike organisatsioonile, et tõsta rahvuskogu võimu. Esialgse toetuse võitmiseks visandati petitioon või manifest äärmiselt üldistes ja süütutes terminites. Ühe osaleja sõnul väideti seal, et dalai-laama hauamonument tuleb takistusteta valmis ehitada, dalai-laama tõeline ümbersünd tuleb kiiresti leida, valitsuse

kahest vormi ei tohi lasta kaduda. Et Kašag sellega juba tegeles, tuli palvet mõista umbusaldusena Kašagi võimekusele ja pühendumusele. Petitsioonile allakirjutamist peeti riskantseks. Arvestades munkade ja ilmalike ametnike erinevat tagapõhja ja orientatsiooni, otsustasid Lungšar ja Temba Džajang läheneda neile eraldi, valmistades petitsioonist kaks identset koopiat.

Lungšaril oli selleks sisemine pühendunud toetajate ring, kes hakkas salaja värbama liikmeid liikumisse, mida Lungšar nimetas Kjitšo Küntün (*sKyid phyogs Kun mthun*) — Hüvangupartei.

Lungšar kuulutas, et ebakompetentsuse tõttu ei suuda interregnumivalitsus Tiibeti staatust säilitada ega saa anda 14. dalai-laamale üle tugevat Tiibetit. Seepärast on patriootlike ametnike ja kloostrijuhtide ülesanne päästa Tiibet veel leidmata dalai-laamale. Selleks tuleb üle vaadata praegune juhtkond.

Kongtru Thupten Genden (Kong phrug Thub bstan dGe ldan) — munk-ametnik, kes vastutas teiste munk-ametnike värbamise eest, kasutas igapäevast teetseremooniat jutu ülesvõtmiseks ennustuse teemal, et Tiibetis tuleb peata stuupa. See võis tähendada kuldset stuupat, mida ehitati dalai-laama hauamonumendiks. Sümbolsetes religioossetes terminites tähendas väide umbusaldust juhtkonna vastu, kes oli vastutav stuupa ehitamise eest. Munk-ametnikud pidasid end valitsuse kaitsjaks. Kui paljud munk-ametnikud plaani vastu huvi ilmutasid ja seda toetasid, asus Kongtru järgmise etapi juurde: allkirjade kogumine Kjitšo Küntüni dokumendile.

Lungšar värvas ilmalikke ametnikke. Enamik kõhkles. Umbes kahe kuu pärast, 1934. a märtsi keskel kohtusid Lungšar ja Temba Džajang öösel Lungšari majas ning otsustasid, et aeg on küps kaks sektsiooni avalikult kokku viia.

Esimene kohtumine hõlmas munk-ametnikke ning peeti Kongtru majas. Kohale tuli umbes 80 munk-ametnikku. Kui ametnikud nõustusid, et dokument on vastuvõetav, astusid nad avalikult organisatsiooni.

Teisel kohtumisel kõneles Menriba (sMan ri ba) — üks Lungšari võtmeisikutest — munkadele liikumise poliitilistest aspektidest, pannes ette seada ühe munga asemel Kašagi kaks munk-ametnikku. Mungad ei teadnud midagi Kašagist, neid seadis ametisse Jigtsang (*Yig tshang*) — munkade nõukogu.

Avalik diskussioon reformist ja valitsuse autusest tekitas kolm reaktsiooni. Viieteistkümnest ametnikust koosnev grupp nõustus Lungšari ettepanekuga, umbes 40 ametnikku oli selle vastu. Ülejäänud 25–30 olid vahepealsel positsioonil. Koosoleku lõpul kahtlustasid kõik üksteist (Goldstein 1989: 190–197).

Petitsiooni lõpliku vormi kirjutas partei sekretär, ilmalik ametnik Tšanglotšen (lCang-lo can). Lungšari poja Lhalu (Lha klu) selgituse järgi sisaldas see kaks punkti:

- 1) valitsus vajab muutusi, et parandada selle funktsioneerimist;
- 2) Kašagi töö ei ole rahuldav; Trimön šabpe on ebaaus ja nepotistlik (Lha klu (Lhalu) 1983: 93–199).

Liikumisest osavõtja Lhautara (Lha'u rta ra) järgi koosnes petitsioon neljast punktist:

- 1) 13. dalai-laama hauamonument tuleb viivitamatult lõpetada;
- 2) dalai-laama uus ümbersünd tuleb kiiresti ja eksimatult üles otsida;
- 3) valitsust ei tule lasta langeda, vaid tuleb parandada;
- 4) Trimön šabpe on ebaaus kõiges, mida ta teeb (Lha'u rta ra (Lhautara) 1984: 60–70).

Lungšar oli veendunud, et Kašag peab näitama petitsiooni rehendile ja peaministrile löntšenile. Need saadavad selle rahvuskogusse arutlusele, Lungšari toetajad rahvuskogus aga viivad läbi reformid, mis annavad suure osa Kašagi võimust rahvuskogule. Lungšar uskus, et rahvuskogu tõstab ta seejärel valitsevale kohale kas šabpe või teise löntšenina. Sealt võis ta pidada silmas konservatiive ja moderniseerida riiki.

Erinev versioon Lungšari afäärist kinnitab, et Lungšar kavatses tappa Trimöni sel ajal, kui Kjitšo Küntüni petitsioon šabpedele edasi antakse, ning seejärel võtta võim oma kätte.

Järgmine samm Lungšari plaanis oli petitsiooni esitamine Kašagile 10. mai hommikul 1934; seda aega teadsid vähesed toetajad. Saladusest hoolimata läks noor ilmalik ametnik Kapšöba (Ka shod pa) šabpe Trimöni juurde ja informeeris teda Lungšari kavatsusest.¹⁵ Kapšöba püüdis oma info väärtust tõsta, lisades petlikult

¹⁵Kapšöbal olid tihedad isiklikud sidemed Lungšariga, kes oli aidanud tal jõuda finantsametisse, kust kõik dokumendid läbi käisid. Ta

Lungšari plaanile Trimöni tapmise. Vandenõu Kašagi šabpe tapmiseks ja võimu haaramiseks oli palju tõsisem kui palvekiri, mis süüdistas võimu kuritarvitamises, ning oli käsitatav riigireetmisena.

Kašag otsustas arreteerida Lungšari enne, kui too jõuab oma plaani ellu viia. 10. mai hommikul seati valmis sõjavägi, minister Trimön varjus Drepungi kloostriisse. Lungšar kutsuti Drungtsigje¹⁶ koosolekule. Seal loeti talle ette vahistamiskäsk, milles teda süüdistati paljudes kuritegudes. Järgmisel päeval arreteeriti kõik tähtsamad parteiliikmed. Ametlik süüdistus kõlas järgmiselt: Lungšar oli 100-liikmelise organisatsiooni liige, kes kavatses tappa šabped, kukutada valitsus ning asendada see bolševistliku süsteemiga. Viimane süüdistus lähtus dalai-laama poliitilisest testamendist, milles ta hoiatas Tiibetit kommunistliku revolutsiooni ning religiooni hävingu eest nagu välis-Mongoolias. See testament oli poliitika põhiliseks aluseks kogu interregnumi perioodil. Teine süüdistus seisnes selles, et Lungšar põhjustas arusaamatusi pantšeni ja dalai-laama vahel, konflikte valitsuses ning kasutas isiklikel eesmärkidel musta maagiat.¹⁷

Uurimiskomisjon määras Lungšarile karistuse, mis viidi täide kahe nädala jooksul. Komisjon pidas surmanuhtlust riigireetmise eest kohaseks, kuid kardeti, et Lungšari vaim maksab kätte ning

---

oli liitunud Lungšari ilmalike ametnike grupiga, kuid ei olnud rahul tavalikme seisundiga, vaid püüdis pääseda nn siseringi. Kui Lungšar ta välja jättis, otsustas ta oma karjääri edendada Trimöni abil. Vt Goldstein 1989: 199–212.

¹⁶Drungtsigje (drung rtsis bryad) — komitee, mis koosnes neljast munk-ametnikust trunji-tšenmost (*drung yig chen mo*) ja neljast finantsameti ministrist tsipönist (*rtsis-dpon*).

¹⁷Kohtuotsus toetus Kapšöba tunnistusele. Lungšar olevat uurimiskomisjonis öelnud: “Ma ei ole teinud midagi valesti. Kapšöba leiuas selle [süüdistuse] omaenda eesmärkide teenimiseks. Te olete läbi otsinud mu maja — kas te olete leidnud ühtegi dokumenti või tunnistust, mis minu kahjaks räägivad? Minu ainus eesmärk on reformida Kašag ja ei midagi muud” (vt Goldstein 1989: 206–207). Lungšar ja Kapšöba vastastati. Komisjon kirjutas üles kõik, mida ütles Kapšöba, kuid mitte seda, mida rääkis Lungšar. Kahte parteiliiget peksti ja nad tunnistasid üles valitsuse reformimise kava, kuid ei tunnistanud plaani tappa Trimön või luua bolševistlik valitsus (Goldstein 1989: 203–207).

takistab uue dalai-laama leidmist. Seepärast otsustati järgmise karmi karistuse kasuks — silmamunade eemaldamine, varanduse konfiskeerimine ja eluaegne vangistus.¹⁸ Lungšari järeletulijatele kehtestati keeld teenida valitsuses või juhtida rohkem kui kolme inimest. Karistus viidi täide 1934. aasta 20. mail, kümme päeva pärast arreteerimist.¹⁹

Munk-ametnikud, kes kirjutasid alla Hüvangupartei — Kjitšo Küntüni palvekirjale, pidid kirjutama seletuskirja ja neid trahviti 1–4 kuldmündiga olenevalt ametiastmest. Mungad jäid karistuse ta. Lungšar vabanes vanglast 1938. aasta mais. Aasta hiljem ta suri. Enamiku ajast veetis ta palvetades ega arutanud kunagi parteid või sündmusi, mis olid viinud tema arreteerimiseni.

Lungšari karmikäeline karistamine näitas Tiibeti valitsusametnike mõistmatust muudatuste vajalikkusest Tiibeti ühiskonnas ja hirmutas teisi aristokraate bolševismi süüdistuse kartuses hoiduma edasistest reformikatsetest. Kõigist vigadest hoolimata oli Lungšar Tiibeti uusaja üks suurkujusid. Tema langust seostatakse tänapäeval lamaistliku riigi kokkuvarisemise peapõhjusega (Goldstein 1989: 211–212).

1935. a algasid uue dalai-laama otsingud. 1939. a toodi XIV dalai-laama Tendzin Gjatso (bsTan 'dzin rGya mtsho) Lhasasse ja pandi suurejoonelise tseremoonia saatel 1940. aastal troonile. 1941. a valiti Tiibeti uueks regendiks Taktra Rinpotše (sTag brag Rin po che).

---

¹⁸Kašag nõustus uurimiskomisjoni otsustega. Reting püüdis vastust vältida, öeldes Kašagile, et laama ja gelong (*dge slong*) — munk — ei saa vigastamisotsusele alla kirjutada. Ta ütles šabpedele: “Te vaadake ise selle järele[, et kõik korda saaks].” Reting oleks võinud peatada sandistamise oma otsusega, kuid ei teinud seda. (Vt Goldstein 1989: 208.)

¹⁹Karistuse viisid täide puutumatu kasti inimesed, kes olid kuulnud sellest oma vanematelt. Kaks ümmargust jaki sõrakonti asetati meelekohtadele ning seoti kinni nahkrihmaga, mida pingutati ümber pea, kuni silmamunad välja hüppasid. Vangile anti mingit narkootilist ainet. Lungšar rääkis hiljem pojale, et see polevat toiminud. Ainult üks silmamuna hüppas välja, teine lõigati välja noaga ja silmaaukudesse valati keevat õli. (Vt Goldstein 1989: 208–209.)

TIIBETI REFORMIPARTEI

Sel ajal kui Tiibeti eliit keskendus regentide Taktra ja Retingi kasvavale vaenule,²⁰ kerkis esile uus poliitiline oht — Tiibeti Reformipartei. See Kalimpongis ja Darjeelingis tegutsev rühmitus ei püüdnud mitte üksnes regente vahetada, vaid revolutsiooniliselt ümber struktureerida kogu Tiibeti valitsust ja ühiskonda.

Tiibeti Reformipartei — *Nub bod legs bcos kyi skyid sdug* (otsetõlkes “Lääne-Tiibeti Reformipartei”, hiina keeles “Tiibeti Revolutsiooniline Partei”)²¹ — rajas Rapga Pandatsang (Rab dga’ sPom mda’ tshang, 1902–1979), idealistlik natsionalist ja intellektuaal Khamist. Grupi liikmeteks olid veel Tšanglotšen Gung (ICang lo can Gung), Künphela, ning briljantne, kuid kombelõtv munk, õpetlane ja mässaja Gedün Tšöphel (dGe ‘dun Chos ‘phel).²²

Rapga oli 1934. a osalenud oma teise venna Tobgje Pandatsangi rahvumässus Lhasa valitsuse vastu.²³ Rapga soovis Tiibetisse

²⁰1941. a andis regent Reting võimu üle dalai-laama õpetajale Taktra Rinpotšele oraakli ennustuse või unenäo põhjal, mille kohaselt võimul jätkamine on ohtlik tema elule. Tegelik põhjus näib olevat Retingi eba populaarsus ja kombelõtvus. 1945. a levisid jutud, et Taktra astub tagasi ja Reting võtab uuesti võimu üle. 1947. a veebruaris saadeti Taktrale kirjavomm, kuu aega hiljem sai Kašag Tiibeti esindajalt Nankingis telegraafi kaudu teada, et eksregent Retingi esindajad on saatnud Hiina president Chiang Kaishekile kirja, milles informeeritakse regent Taktra ebaõiglasest valitsusest ja Tiibeti alamate kannatustest. Reting mainis ettevalmistusi Taktra kukutamiseks ja palus president Chiangi toetust. Kašag arreteeris eksregent Retingi ja pani ta koduaresti. Reting Rinpotše suri koduarestis 8. mail 1947.

²¹“Lääne-Tiibet” jälgendab hiina sõna Tiibeti kohta *Xizang* ‘Lääne provintsid’. Termin viitab asjaolule, et Hiina väitel olevat Tiibeti kaks ida-ala — Amdo ja Kham — Tiibetist eraldiseisvad.

²²Organisatsiooni kuulus ka Bapa Phüntsoq Vangjal (Ba pa Phun tshogs dBang rgyal), tiibeti kommunist, kes 1949. a esitas Tiibeti valitsuse reformikava ja sai hiljem kõrge koha Hiina valitsuses. Kultuurirevolutsiooni ajal ta vangistati, 1979. a rehabiliteeriti.

²³Rapga Pandatsang oli Topgje vanem vend ning seotud ülestõusuga Khamis, kuid nende vanim vend Jambe (Ya ‘phel) Pandatsang, riigiametnik Lhasas, ei teadnud intsidendist midagi. Jambe oli kaval ja rikas mees,

muudatusi, nagu oli toimunud Hiinas Qingi dünastia kukutamise järel, ning oli veendunud, et Tiibeti valitsus oli tänapäeva maailma jaoks lootusetult kõlbmatu. Rapga uskus Sun Yatseni poliitilisse ideoloogiasse ning oli tõlkinud Suni tähtsamad tööd tiibeti keelde. Ta võttis Guomindangi ideaalid ja teooriad eeskujuks ning otsis Guomindangilt abi autonoomse Tiibeti vabariigi loomiseks Hiina Vabariigi ülemvõimu all.

Rapga oli läinud Khamist Indiasse 1935. aastal, pärast nurjunud ülestõusu Khamis, kuid pöördus peagi tagasi Congqingi ning astus Hiina valitsuse Tiibeti ja Mongoolia asjade komisjoni teenistusse. Saanud Guomindangilt finantsabi, naasis ta 1943. a septembris Hiina passiga Indiasse ning asus koos Tšanglotšeni ja Künphelaga üles ehitama parteid Kalimpongis ja ilmselt ka Tiibetis.

Künphela ja Tšanglotšeni olid mõlemad arreteeritud ja maalt välja saadetud Kongposse pärast 13. dalai-laama surma 1933. a. Eksiilis külastasid nad teineteist ning said sõpradeks. Mõlemad olid kibestunud, kui nägid teisi paguluses olnud poliitikuid taas valitsusega ühinemas, sest neil ei lubatud Lhasasse tagasi pöörduda.

1937. a detsembris põgenesid nad salaja Indiasse.

Rühmituse neljas tuntud liige Gedün Tšöphel (dGe 'dun Chos 'phel, 1902/5–1951) oli erudeeritud, kuid ekstsentriline munk Amdost. Lõplikult on lahendamata küsimus, kas Gedün Tšöphel oli Lääne-Tiibeti Reformipartei liige. Teada on, et ta oli Rapga palgal.

Gedün Tšöpheli tunti Tiibetis silmapaistva õpetlasena, andeka kunstniku, poeedi ja tõlkijana ning osava dialektikuna. Ta oli kuulus ka oma nonkonformismi poolest, mis tegi temast väga vas- tuolulise tegelase Tiibeti ühiskonnas.

Gedün Tšöphel oli esimene, kellel jätkus traditsioonilisest tiibeti haridusest hoolimata julgust lahkuda kloostriühiskonnast, rännata välismaale, õppida keeli ja süvendada oma teadmisi koostöös eri rahvusest õpetlastega. Tema lähenemine teadustööle oli tänapäevane nii metodoloogia kui ka stiili poolest. Ta saavutas õpetlasena suure kuulsuse nii Indias kui ka Sri Lankas. Erinevalt

---

ta vabandas venna eest ja lahendas olukorra, makstes kompensatsiooni noorema venna tekitatud kahjude eest.

enamikust tolle aja Tiibeti õpetlastest ei aktsepteerinud Gedün Tšöphel sajanditevanust skolastilist õppeprogrammi, vaid kasutas kõiki võimalusi India budismi algallikate uurimiseks ning kritiseeris gelukpa *madhyamaka* filosoofia skolastilist interpretatsiooni.²⁴

1934. ja 1938. a abistas Gedün Tšöphel sanskriti õpetlast Rahula Sankrityayanat (1893–1963) sanskriti tekstide otsingul Kesk-Tiibetis. Rahula Sankrityayana oli tegev India iseseisvusliikumises; ta oli India Kommunistliku Partei liige, kes külastas sageli Venemaad.

1938. a naasis Gedün Tšöphel Indiasse ja töötas 1945. aastani Bihari Uurimisinstituudis Patnas, kus tegeles tõlketööga²⁵ ja võrdles sanskriti käsikirju tiibeti tõlgetega. Hiljem kirjutas ta Dunhuangi tekstidele ja Tangi ajalugudele toetudes lõpetamata Vana-Tiibeti ajaloo *Valged annaalid* (Gedun Chos-'phel 1978).

Kalimpongis aitas ta koostada tiibeti-inglise sõnaraamatut, mis sisaldab ka hindi sõnu, ning rändas George Roerichi (1902–1961) kutsel Kulusse, kus aitas Roerichit ingliskeelse tõlke tegemisel *Sinistest annalidest* (Roerich 1976). Indias oli tal kontakte Tiibeti poliitiliste juhtidega emigratsioonis.

Gedün Tšöpheli poliitilised vaated olid samuti ikonoklastilised ja tekitasid talle probleeme. Ta huvitus marksismist-leninismist ning antikolonialistlikust ideoloogiast ning jõudis järeldusele, et Tiibetis on vaja reforme ja revolutsiooni. Ta soosis maa- ja seadureforme ning demokraatiat. Ta pooldas palga maksmist munkadele mõisate andmise asemel ning õppimise nõudmist äritegevuse asemel.

---

²⁴Gedün Tšöphel kirjutas *madhyamaka* filosoofia uue tõlgenduse, mis avaldati 1951. a Lhasas ja Kalimpongis. Ta kritiseeris Tsongkhapa interpretatsiooni, et tühjuses lükatakse ümber üksnes sisemise olemuse väide. Tsongkhapa väitel ei suudeta tühjuse mõistmiseni eristada olemise ja sisemise olemuse kategooriaid.

²⁵Gedün Tšöphel tõlkis tiibeti keelde India sanskriti klassikalist kirjandust — Kälidāsa, *Rāmāyana*, *Bhagavadgīta*, veedatekste, *Kāmasūtra*, Šāntideva *Bodhicaryāvatāra* peatükke, paali keelest *Dhammapāda* jms, samuti tõlkis ta valitsuse palvel tiibeti keelde inglise sõjakäsud. Ta kirjutas filosoofilisi tekste *cittamātra*, loogika, mittebudistliku filosoofia kohta, neli teksti meditsiinist, reisikirju. Gedün Tšöphel valdas 13 keelt — jaapani, hindi, bhutani, nepali, sikkimi jt.

Rapga, Tšanglotšeni ja Künphelaga kohtus Gedün Tšöphel Kalimpongis, neis oli palju ühist. Pidades end Tiibeti intellektuaalideks, arutasid nad Briti võimu väljatõrjumist Indiast ning reformide vajalikkust Tiibetis.

Rapga palus 1945. aastal Gedün Tšöphelil rännata palverändurina läbi Bhutani ja Tawang'i Tiibetisse ning joonistada piirialadest kaarte, eriti Bhutani põhjapiirist, kus elasid tiibetlased. Gedün Tšöphel täitis ülesande ja saabus Lhasasse 1946. jaanuaris. Kaardid ja märkmed saatis ta Rappgale Briti postiteenistuse kaudu Gyantse ja India vahel. Kui Briti ametnik nägi Rapga aadressi, tekkis tal kahtlus ja ta avas kirja; leidnud kaardid ja märkmed, teatas ta sellest Kalimpongi politseile ning Indias hakati Rappgad ja tema gruppi jälgima.

Kui India politsei 1946. a veebruaris avastas, et Rapga oli tellinud 4000 partei liikmeformulari ja 2000 liikmekaarti ning märgi, mis meenutas Nõukogude Vene vappi,²⁶ hakati Indias liikumise vastu rohkem huvi tundma. Inglased vaidlesid, kas nad ei peaks Tiibeti valitsust sellest poliitilisest grupeerimise informeerima. 10. aprillil 1946 teatas H. E. Richardson Tiibeti valitsusele Tiibeti Reformipartei olemasolust, mainimata nimesid.

Kaks nädalat hiljem, 26. aprillil, avaldas Tiibeti välisasjade büroo Richardsonile tänu informatsiooni eest ning palus India valitsust Rapga Tiibetile välja anda. Richardson lubas palve edastada, kuid selgitas, et vaevalt seda juhtub, sest Rapga väitis end olevat hiina rahvusest, ning soovitas tema deporteerimist Hiinasse, sest ta kasutab Indiat Hiina huvides Tiibeti valitsuse vastaseks tegevuseks (Goldstein 1989: 453–457).

1946. a 19. juunil otsisid Briti võimud läbi Rapga ja kuue teise parteiliikme majad. Neid kahtlustati spioneerimises, revolutsioonilises tegevuses ja India ruupiate võltsimises. Hiina volinik Delhi oli Rappgad eelnevalt hoiatanud ning kõik parteidokumendid, eriti liikmete nimekirjad, olid hävitatud. Kuid Rapga oli jättnud mõne kirja ülikonna taskusse, ja politsei avastas need. Kõige olulisemad olid Tiibeti Reformipartei allkirjastatud leping²⁷ ning Rapga kirjad hiina keeles. India valitsus andis Rappgale lahku-

²⁶Partei embleemi — sirp, mõök ja kangasteljed — kujundas Gedün Tšöphel.

²⁷Vt Goldstein 1989: 458–460.

Tiibeti Reformipartei Leping. Lühike variant. Kalimpong.

Tiibeti progressi ja edendamise nimel kirjutasime alla detailsele lepingule 1939. aastal. Seejärel võtsime vastu neli otsust Kalimongis, kui hr P. Rapga suundus Chongqingisse 11. mail 1943. Seejärel esitasime taotluse 07.09.44 komissar Tsonq Lianshenile [---]

Reeglid.

1. Peame toimima 1939. aasta lepingu kohaselt ning viima ellu rahva kolme printsiipi ja president Chiangi korraldusi. Peame koostööd tegema keskväimu põhimõtete ja poliitika kohaselt kõigis füüsilistes ja vaimsetes tegudes.

2. President Chiang on lubanud autonoomia Tiibetile. Selle järgi peame oma jõupingutused suunama Tiibeti vabastamisele olemasolevast ütranlikust valitsusest. Samuti peame toimima maailma progressiivsete ja demokraatlike rahvaste eeskujul ja eriti Hiina demokraatliku keskväimu valgustusel, mille heaks kõik partei liikmed peavad töötama nagu mehed ühes paadis.

3. Tiibeti Reformipartei liikmed ei tohi minna kusagile ilma parteiga nõu pidamata ega ilma selle loata.

4. Peame koopereeruma ja abistama isikuid, kes meid toetavad, ning moodustama ühise rinde nende vastu, kes on meie partei vaenlased.

5. Tiibeti Reformipartei liikmed Tiibetis ja väljaspool peavad olema seotud tugeva sidemega ühiste huvide eest. Kõik partei liikmed peavad ühiselt aitama neid liikmeid, kes on kannatanud ühiste huvide nimel.

6. Valitsuse ja parteidega ei tohi me kõnelda ega suhteid luua ilma vastava otsuseta. Üksikliikmed ei saa toimida omatahtsi.

7. Partei raha kontrollimiseks ja korjamiseks peab partei võtma vastu otsused ja summad tuleb iga kuu esitada partei finantskontrolörile.

Kõik partei liikmed peavad rangelt järgima alljärgnevaid reegleid ehk täitma distsipliini:

- 1) alluma partei korraldustele ja põhimõtetele;
  - 2) võimaldama vaba diskussiooni partei probleemide üle, kuid alluma absoluutselt, kui resolutsioon on vastu võetud;
  - 3) hoidma partei saladusi;
  - 4) mitte lubama rünnata partei liikmeid ega organeid väljaspool seisjate ees;
  - 5) mitte ühinema teiste poliitiliste parteidega;
  - 6) mitte organiseerima klikke ega fraksioone.
- Igaüks, kes rikub ülaltoodud reegleid, allub järgnevatele karistustele:

miskäsu, Rapga lahkus 22. juulil 1946, Künphela mõni aeg hiljem; Tšanglotšen pääses tänu sellele, et oli Bhutani kuningaperekonna laste õpetaja.

Dokumendid näitavad, et Rapga, Tšanglotšen ja Künphela olid Hiina palgal, soovisid kukutada Tiibeti valitsust ja rajada Tiibeti vabariiki, mis oleks olnud Hiina Vabariigi osa.

Juulis 1946 andis Tiibeti valitsus käsu arreteerida Gedün Tšöphel ja tema varandus konfiskeerida. Gedün Tšöpheli ametliku süüdistuse aluseks oli valeraha levitamine Tiibetis. Kaks tema aristokraatse päritoluga õpilast võtsid tema vabastamiseks kontakti oma sugulastega Kašagis, kuid et tegemist oli poliitilise juhtumiga, ei võetud neid kuulda. Minister Surkhang (Zur khang) vihjas millelegi väga ohtlikule.

Gedün Tšöpheli varanduse läbiotsimine ei andnud soovitud tulemusi. Valitsus leidis üksnes märkmeid vägede arvu, relvade ja laskemoona kohta ning informatsiooni piirialadest. Arvukad karbid olid täidetud ülestähendustega Tiibeti ajaloost, mida Gedün Tšöphel kirjutas. Kui võimud teda arreteerima tulid, palus ta, et nad ei ajaks segamini tema märkmeid, mis ta oli teinud paberilipikutele ja sigaretipakkidele ning mis paiknesid korrastatult tema toas, sest need on visand raamatust, mis pidi tõestama tiibeti rahva sõltumatut staatust (vt Gedün Chöpel 1992: 27).

1947. aastal mõistis komitee eesotsas Surkhangiga, kõige mõjuvõimsama isikuga Tiibeti valitsuses 1940. aastail, Tsöpheli süüdi võltsimises, kuid tegelikult süüdistati teda poliitilises õõnestustegevuses. Hiljem süüdistas Surkhang teda kommunismis, kuulujutud rääkisid, et ta olla Vene spioon. Tõenäoliselt oli tema arreteerimise tagapõhjaks osalus konstitutsiooni koostamisel, mis pidi ellu kutsuma parlamentaarsed institutsioonid (vastukaaluks aristokraatlikule valitsusele), ning tema avalik religioosne ikonoklasm. Tiibeti valitsus kartis Guomindangi, kes toetas Lääne-

-
- a) hoiatus;
  - b) liikmeksoleku privileegide ajutine peatamine;
  - c) liikmestaatuse ajutine peatamine;
  - d) parteist väljaheitmine.

Tiibetikeelsele versioonile on alla kirjutanud Rapga, Tšanglotšen ja Künphela.

Tiibeti Reformiparteid. Gedün Tšöphel selgitas hiljem ise, et tema arvates Briti valitsus arreteeris ta kui kommunisti, sest ta tegeles ajaloolise uurimistöega, mis pidi näitama Tiibetit sõltumatu rahvusena, mille piirid ulatuvad Indiasse, kuna Briti valitsus tunnustas Hiina süseräänsust Tiibeti üle ning soovis säilitada impeeriumi piire (Gedün Chöpel 1992: 27).

Gedün Tšöphelit kuulati mitu korda üle ja peksti, talle mõisteti vanglakaristus; formaalseks süüdistuseks jäi rahavõltsimine, kuid tegelik põhjus oli seotus Tiibeti Reformiparteiga. Gedün Tšöphel viibis vangis kolm aastat, alul Šöli ja seejärel Nangtsešari vanglas.

1949. aastal kohtusid Rahula Sankrityayana ja George Roerich Surkhangi vennaga, kui viimane Indiat külastas. Nad soovitasid Gedün Tšöpheli paremini kohelda ning teha talle ülesandeks kirjutada Tiibeti ajalugu. Samuti oletasid nad, et Tiibeti valitsus võiks saada tulu tema Hiina-sõprusest, kui kommunistlik Hiina maa valutab.

Gedün Tšöphel vabastati amnestia alusel 1949. a.²⁸ Valitsus andis talle pensioni ja ülalpidamise, kuid ei tagastanud käsikirju ega raamatuid. Joomise ja suitsetamise tagajärjel halvenes Gedün Tšöpheli tervis ja kaks aastat pärast vanglast vabanemist suri ta 1951. aastal 46 aasta vanuselt.²⁹

Kui suur oli tegelik toetus Tiibeti Reformiparteile, jääb selgusetuks; usutakse, et Khamis võis tal olla 100 pooldajat kaupmeeste seas. Selline väike grupp võib näida tähtsusetu, kuid eksregent Retingi pooldajate ja Rapga Guomindangi toetatud partei võimalik liit ohustanuks Lhasa valitsust. 1947. a pöördusidki regent Retingi jõud Guomindangi poole abipalvega, püüdsid tappa valitsevat regenti Taktrad ning valitsust üle võtta.

²⁸K. Döndupi andmeil vabastati ta 1950. aasta novembris. Vt Dhondup 1978: 10–18.

²⁹Enne surma olevat ta öelnud, oletades, et läheb põrgusse: "Hull Gedün Tšöphel on näinud kõiki selle maailma ahvatlevaid paiku. Olen kuulnud allpool asuvast kuulsast maailmast — mis oleks, kui läheks nüüd seda vaatama" (Gedün Chöpel 1992: 30–31). 1994. a asutas Amnye Machen Instituut Dharamsalas Gedün Tšöpheli nimelise auhinna, mis antakse iga kolme aasta tagant väljapaistvale tiibeti kirjanikule, kes on säilitanud pühendumuse ja julguse tagakiusamise ning raskuse kiuste.

Uus Hiina Rahvavabariik jätkas Guomindangi Tiibeti poliitikat ning püstitas otsese ülesande ühendada Tiibet Hiina "ema-maaga".³⁰ 1950. aasta oktoobri sõjalise operatsiooni käigus võideti Tiibeti väed ja 1951. a mais kirjutas Tiibeti valitsus alla nüüd vaieldavale 17-punkti lepingule, milles Tiibet esimest korda oma pika ajaloo vältel formaalselt aktsepteeris oma autonoomiat Hiina koosseisus (vt Goldstein 1989: 763–772).

Kirjandus

- Beil, Charles 1996. *Tibet: Past & Present*. Delhi [Orig.: Oxford: The Clarendon Press, 1924.]
- Dhondup, K. 1978. Gedun Chopel: The Man Behind the Legend. — *The Tibetan Review*, Vol. XIII, No. 10
- Gedun Chos-'phel 1978. *The White Annals*. Transl. from the Tibetan by Samten Norboo. Dharamsala: Library of Tibetan Works & Archives
- Gedun Chöpel 1992. *Tibetan Arts of Love*. Introduced and translated by Jeffrey Hopkins with Dorje Yudon Yuthok. Ithaca, N.Y., USA: Snow Lion
- Goldstein, Melvyn C. 1989. *A History of Modern Tibet, 1913–1951: The Demise of the Lamaist State*. With the help of Gelek Rimpoche. Berkeley: University of California Press
- Kawaguchi, Ekai 1909. *Three Years in Tibet*. Adyar, Madras: Pub. by the Theosophist office; Benares and London: Theosophical Publishing Society
- Lhaklu (Lhalu) 1983. *Tshe dbang rdo rje. Nga'i pha lung shar rdo rje tshe rgyal dran gso byas pa*. Lhasa: Culture and Historical Materials Office
- Lha'urta ra (Lhautara) 1984. *Ngas lung shar don rkyen nang zhugs pa'i gnas tshul*. Lhasa: Culture and Historical Materials Office
- Richardson, Hugh Edward 1945. *Tibetan Precise*. Calcutta

---

³⁰Rahvusliku valitsuse väljakuulutamine 1928. a oktoobris Hiina valitsuse poliitikat ei muutnud, ehkki Mandžuuria, välis-Mongoolia ja Tiibet toimisid iseseisvalt ja paljudes provintssides nagu Xinjiang valitsesid võimsad sõjaväelased. Üks Chiang Kaisheki põhieesmärke oli Hiina ühendamine, seetõttu peeti Tiibetit algusest peale uue Hiina Vabariigi osaks. 1928. a rajati Mongoolia ja Tiibeti asjade komisjon, 1929–1930 Chiang Kaishek algatas kontakti dalai-laamaga ja püüdis erimeelsusi lahendada läbirääkimiste teel.

- Richardson, Hugh Edward 1962. *A Short History of Tibet*. New York: Dutton
- Richardson, Hugh 1998. *High Peaks, Pure Earth: Collected Writings on Tibetan History and Culture*. Ed. with an introduction by Michael Aris. London: Serindia Publications
- Roerich, George N. 1976. *The Blue Annals*. 2d ed. Delhi: Motilal Banarsidass
- Shakabpa, Tsepon W. D. 1988. *Tibet: A Political History*. New York: Potala Publications
- Snellgrove, David; Hugh Richardson 1986. *A Cultural History of Tibet*. Boston—London: Shambhala
- Younghusband, Sir Francis 1910. *India and Tibet: A History of the Relations which have Subsisted between the two Countries from the Time of Warren Hastings to 1910; with Particular Account of the Mission to Lhasa of 1904*. London: John Murray

MARET KARK (sünd. 1954) on lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo osakonna 1977, töötanud Tartu ülikooli orientalistikakeskuses indoloogia-tibetoloogia õppejõuna 1983–2002, a-st 2002 Tibetoloogia Instituudi direktor. Ta on ka Eesti-Tiibeti Kultuuriseltsi president. *Akadeemias* on temalt ilmunud Pema Bhumi artikli “Uue põlvkonna südamelöögid: Mõtisklusi tiibeti uuest luulest” tõlge (1997, nr 5, lk 1005–1020; nr 6, lk 1190–1202).

KOMMUNISMI TEOSTAMINE VENEMAAL JA SOOME-UGRI RAHVASTE SAATUS

Heno Sarv

Bolševike riigipööre 1917. a oktoobris kujunes saatuslikuks Venemaa noorele kodanlikule kultuurile ja ligi tuhandeaastase traditsiooniga aadlikultuurile. Samal ajal jäi see sündmus peaaegu täiesti märkamata Venemaa soome-ugri põlisrahvaste seas, kuivõrd need olid valdavalt talupojad ning harjumuspäraselt ei puutunud neisse see, mis toimub Peterburis või Moskvas. Kõige põllumajanduslikumad olid Venemaa rahvastest XIX sajandi lõpul soome-ugri päritolu Kesk-Volgamaa (97,4%) ja Siberi (96,0%) rahvad (Kappeler 1992: 329). Isegi pealinna külje all elavate linnastuvate eestlaste seas oli levinud kõnekäänd “Jumal kõrgel, keiser kaugel”.

Sellest hoolimata pöördus juba kodusõja aastail kommunistmehitajate rünnak sõjakommunismi näol seni poliitilisest elust eemale hoidnud põlluharijate vastu. Võimu kindlustamise nimel võisid nälja Venemaale toonud bolševikud ära leppida kodanlusega (nn “uus majanduspoliitika”), teha koostööd ka aadliga (sõjandusspetsialistid kodusõja rinnetel). Mitte kuidagi ei saanud aga näljane harimatu võimulolija mõista põlluharijat, kelle aidas leidub söödavat, kuid kes ei soovi seda uuele rahvavõimule ära kinkida.

Viimastel aastatel on Venemaa varem suletud arhiivide materjalide põhjal ilmunud dokumente ja raamatuid kommunistliku režiimi terrorist soome-ugri rahvaste intelligentsi vastu (Kulikov 1993; Poleštšikov 1995, 1996). Kuigi need materjalid oma küünilise laimu ja traagiliste tagajärgedega on verd tarretama panevad, ei

saa rahvusliidrite represseerimist siiski nimetada massirepressioonideks. Maailma avalikkus on aastakümnete järel teadvustanud tšetšeenide, ingušside, kalmõkkide, volgasakslaste ja krimmitatarlaste massilise väljasaatmise oma ajalooliselt kodumaalt. Seevastu soome-ugri rahvaste assimileerumist ja kadumist kommunistliku režiimi aastatel kaldutakse pidama peaaegu paratamatuks ja vabatahtlikuks. Alles professor Rein Taagepera on võtnud kasutusele üsnagi leebelt pealesunnitusele viitava termini "indutseeritud assimilatsioon" (Taagepera 1996).

Venemaa soomeugrilaste revolutsioonieelse stabiilse asustuse ja tõhusa arvukuse juurdekasvu asendumine järgneval kolmveerandsajandil väljarändamise ja hääbumisega ei saanud toimuda iseenesest ega ka üksnes kaudse indutseerimise mõjul. Kaldun arvama, et massirepressioonid talurahva vastu on NLKP ja KGB arhiivides sedavõrd oskuslikult varjatud (repressioonide teostajad olid ju enamasti kirjaoskamatud, kes ei saanudki oma vägitegusid jäädvustada), et nende tagajärjed on pigem leitavad rahvaloendusandmetest.

Praegu läbi uuritud andmete põhjal tundub, et esimesena meie hõimurahvastest said kommunistlikku vägivalda tunda mordvalased endises Samaara kubermangus. Lühikese aja jooksul on seni vägagi elujõuline Samaara kubermangu mordva asustus vähenenud 65 000 inimese võrra (seega oli kodukohast sunnitud lahkuma iga viies Samaara kubermangu mordvalane), samal ajal on kaugemates Venemaa piirkondades mordvalaste arv suurenenud enam kui 120 000 inimese võrra.

Samaara kubermangu ala kohta ei ole meil võimalik kasutada sellist regionaalset ajalugu, nagu on Mordva ANSV ajalugu, kust saab andmeid endise Pensa ja Simbirski kubermangu mordva asualade kohta. Seetõttu on konkreetseid ümberasumise asjaolusid raske kindlaks teha. Vanemad kohalikud inimesed (kes on ju tegelikult neil aastatel või isegi veidi hiljem sündinud) viitavad 1920. aastast kõneldes uduselt tšehhidele. Ootamatu selgituse leiame Jaroslav Hašeki följetoni "Ristikäik" eestikeelse väljaande kommentaarist: nimelt oli kohalikke olusid mittetundev Hašek neil aastail olnud mordva asustusega Bugulma maakonna keskuse komandandiks (Hašek 1966: 288). Seega ei ole meil tegemist valgekaartliku Tšehhoslovakkia korpuse röövretkega kohaliku talurahva vastu, vaid tšehhi kommunisti aktiivse tegutse-

misega bolševike võimu hüvanguks kaugel oma kodumaast. Hea näide tööliste internatsionaalsest solidaarsusest talurahva vastu!

Suured muutused tolelaegse Venemaa administratiivjaotuses raskendavad meil Samaara mordvalaste ümberasumiste sihtkohtade konkretiseerimist, seetõttu on ka raske otsustada, kas tegemist oli otsese küüditamisega või põgenemisega punase terrori eest. Mordvalaste arvulised kaotused kodusõja ajal on 22,5 tuhat inimest ehk 1,8% koguarvust.

Seevastu samal ajal Vjatka kubermangus Koltšaki pealetungi ja sellega kaasnenud näljahäda kätte jäänud udmurtide koguarvu arvulised kaotused on 116 tuhat (22,4%) ning maridel 57,1 tuhat inimest ehk 13,3% (Sarv 1995: 26). Suur näljahäda oli maride ja udmurtide asualadel 1920./1921. a talvel. Kahjuks ei ole õnnestunud siiani leida andmeid maride ja udmurtide 1920./1921. a suremuse kohta. Esimesed andmed maride revolutsioonijärgse suremuse kohta on 1923. aastast, udmurtidel 1926. aastast. Need on lähedased 1858. a andmetele. Seevastu 1927. a andmed näitavad nii maridel kui ka udmurtidel suremuse järsku tõusu. Praeguseks pole veel korralikult selgitatud 1920. aastate Mari- ja Udmurdi-maa näljahädade asjaolud. Niipalju on aga selge, et näljahädade eelnes, eriti Marimaal ja vähemal määral ka Udmurtias, terav vastasseis tärkava rahvusliikumise ja bolševistliku keskvoimu vahel (Sanukov 1996; Sarv 1995; Kulikov 1993). Rahvusliku enesemääramise õigust ei lubatud neil rahvastel teostada vabalt, vastavalt kõiki rahvakihte esindavate rahvuskongresside otsustele. Katastroofilise näljahäda ajal asutati 1920. a kokku kutsutud komi, mari ja udmurdi rahvusest kommunistide nõupidamiste ettepanekutel vastavad autonoomsed oblastid, mis hiljem nimetati ümber autonoomseteks vabariikideks. Enne näljahäda nende rahvaste seas bolševikke ei olnud, kriisisituatsioonis kiiruga moodustatud rahvusliku kommunistliku organisatsiooni otsustuste suveräänsus on kaheldav.

Mordvalaste asualadel ei suudetud nõukoguliku rahvusautonoomia suhtes kokkuleppele jõuda kuni 1930. aastani. Tõsi, 1928. a nimetati üht Kesk-Volgamaa krai ringkondadest Mordva ringkonnaks, kuid sellel ei olnud juba sovetiaegsegi õigusajaloolise hinnangu alusel mingit seost mordva rahvusega (Bukin 1977: 76). Kesk-Volgamaa krai Mordva ja Pensa ringkond asusid endise Pensa ja Simbirski kubermangu mordva aladel.

Tänu oma viljakatele maadele sattusid need mordvalaste põlisalad kurikuulsas stalinlikus kollektiviseerimiskampanias esimese järgu tsooni, kus üritus tuli läbi viia aasta jooksul. Mordva ja Pensa ringkond sõlmisid lepingu "Põllumajanduse rekonstrueerimise alasest sotsialistlikust võistlusest 1929.–1930. a", mille järgi Mordvamaa võttis kohustuse kollektiviseerida aasta jooksul 70% põllumajandusest, kusjuures mordva ja tatari külade kollektiviseerimisaste pidi olema kõrgem kui vene külates. Praktikas oli peatähelepanu pööratud jõukamate talude likvideerimisele (раскулачивание), kusjuures jõukaks ekspluateerijaks (kulaüks) tunnustati iga talunik, kes ei tahtnud astuda kolhoosi. Rahvaloenduste andmetele tuginevad arvestused näitavad, et aastail 1926–1939 lahkus hilisema Mordva ANSV ja Pensa oblasti alade küladest 178 tuhat mordvalast (ligi 1/3 mordva rahvusest maaelanikkonnast). Migratsiooni sihiks olid kaugemate Venemaa piirkondade linnalised asulad (Sarv 1996: 388). Teatavasti kuulusid sel ajal vangilaagrid teatud postkastinumbri kaudu mingi linnalise asula juurde, mis ei tarvitsenud alati paikneda laagri tegelikus geograafilises läheduses. 1929./1930. a kollektiviseerimiskampania abil puhastatud ja ärahirnutatud Mordva Ringkonnast saadi juba 1930. a moodustada nõukogulik rahvusautonoomia Mordva Autonoomse Oblasti näol.

Obiugrilastel kulmineerus vastasseis kommunistliku võimuga 1934. aastal (Leete 1996). Art Leete andmeil langes vastavalt säilinud süüdistuskokkuvõttele otseste repressioonide ohvriks 60 inimest. Kohaliku rahva seas räägitakse kõigi täiskasvanud obiugri meeste hävitamisest. 1936. a anti välja määrus obiugri ja saami väikeküladel elanike ümberasustamiseks suurematesse keskustesse. XIX sajandi lõpul olid aga nende alade suuremate keskuste juurde (Kazõm ja Saranpaul Lääne-Siberis, Lovozero Koola poolsaarel) tekkinud ižmakomi porokasvatajate kolooniad (Kotakov, Kotov 1989: 53). Seetõttu küpses nii Lääne-Siberis kui ka Koola poolsaarel etniline konflikt sugulaskeeli kõnelevate rahvaste vahel: ühel pool vabatahtlikult majandusliku tõusu tingimustes ümber asunud ižmakomid; teisel pool pool sajandit hiljem nende kolooniate juurde sunniviisil ümber asustatud vaesunud põlisrahvad: handid, mansid ja saamid. Võib uskuda, et ka kollektiviseerimine oli ižmakomi kolonistidele tunduvalt mõistetavam ja loomulikum kui nende alade eraklikuma eluviisiga põliselanikele.

Nii saamid kui ka handid ja mansid kurdavad ižmakomi kolonistide erakordse julmuse üle kollektiviseerimiskampaania ning teiste kommunistlike direktiivide elluviimisel.

Kollektiviseerimisega kaasnevaid demograafilisi tagajärgi soome-ugri kultuuritüüpi rahvale on ilmekalt kirjeldanud Seppo Lallukka tverikarjalaste demograafilise järjepidevuse katkemise näitel. 1926. a vanuseline püramiid peegeldab küllaltki normaalset traditsioonilisele ühiskonnale tüüpilist situatsiooni suhteliselt kõrge sündivuse ja suremusega. Meeste keskmine vanus on 20,5, naistel 23,0 aastat. 1959. aastaks on tverikarjalaste populatsioon märgatavalt vananenud: meeste keskmine vanus on 28,7, naistel 42,3 aastat. 100 naise kohta on vaid 60,5 meest. 1989. aastaks on tverikarjalaste vanusepüramiid pööratud tagurpidi; meeste keskmine vanus on 49,0, naistel 60,7 aastat (Lallukka 1996: 327–328). Ning taas, nagu eespool käsitletud rahvaste puhulgi, kuulutati tverikarjala populatsiooni demograafilise purunemise hetkel 1937. a juulis lühikeseks ajaks välja tverikarjalaste rahvusautoomia (Lallukka 1996: 324).

Ingerisoomlastest küüditati aastail 1928–1939 kollektiviseerimisega kaasnevate repressioonide käigus iga kolmas (kokku umbes 50 000; Kurs 1990: 1493). 1939. a rahvaloenduse andmeil elas Leningradi oblastis veel 106 710 soomlast (*Vsesojuznaja*. . . 1992: 62). 1942. a alguses küüditati veel 25 000–30 000 Leningradi blokaadirõngasse jäänut. 1943./1944. a evakueeriti Saksa okupatsiooni aluselt Ingerimaalt Soome 63 227 põgenikku, kellest 55 773 pidid järgneval aastavahetusel vastavalt NSV Liidu-Soome vaherahulepingule N. Liitu tagasi pöörduma. Kojupöördunuil oli kuni 1956. aastani keelatud asuda kodukanti (Kurs 1990: 1493–1494). 1959. a rahvaloenduse andmeil elas Leningradi oblastis 20 043 soomlast (*Itogi*. . . 1963: 314). Ingerisoomlaste saatust jagasid sama piirkonna väikerahvad isurid ja vadjalased.

Kuid Teise maailmasõja aastatel ei kandnud suuri kaotusi sugugi mitte ainult sõja tallermaale jäänud rahvad. Järgnevas tabelis on toodud Venemaa suuremate soome-ugri rahvaste kaotused aastail 1939–1959 arvestusega, et nende juurdekasv pidanuks olema vähemalt sama kiire kui kahe eelneva rahvaloenduse vahelisel perioodil (1926–1939):

Tabel 1

Rahvas	Kaotused tuhandeis	Protsent 1939. a koguarvust
Mordvalased	369,4	25,4
Udmurdid	156,4	25,8
Karjalased	92,6	36,7
Komid ja permikomid	74,3	17,6
Marid	72,8	15,1
Mansid	0,7	10,4

Meenutagem, et natsistliku režiimi poolt avalikult hävitamisele mõistetud rahvaste — juutide ja mustlaste kaotusi II maailmasõja aastail hinnatakse umbes kümnele protsendile. Sõjakaotusi ei ole võimalik hinnata hantide ja saamide puhul, sest nende kaotused sõjaeelse kollektiviseerimiskampaania käigus olid sama suured või suuremadki kui sõja-aastatel. Aastail 1959–1970 lahkus Mari ANSV küladest 53 tuhat marilast. Mari külade tühjenemise põhjuseks 1960. aastatel oli põllumajandusliku tootmise kontsentreerimine ja spetsialiseerimine. Mari ANSV oli neil aastail üks initsiaatoreid loomakasvatuse üleviimisel tööstuslikule alusele. See tõi kaasa tööpuuduse mari külades, kusjuures linnades eelistasid ettevõtteid kvalifitseerimata kohalikule tööjõule kvalifitseeritud tööjõudu kaugemalt. Mari kolhoosnikud asusid ümber kaugematesse Venemaa piirkondadesse, peamiselt Kasahstani, Krasnojarski kraisse, Volgogradi oblastisse ja Ukrainasse.

Samal ajal toimus ka vepslaste kummaline haihtumine. Kuri-kuulsad 1930. aastad suutsid bolševike poolt tähelepanuta jäetud vepslased üle elada, püsidis arvult nii keele kui ka eneseteadvuse järgi 30 tuhande piires. 1959. aastaks vähenes vepslaste arv eneseteadvuse järgi 16,4 tuhandele (keele järgi 7,6 tuhandele), 1970. aastaks vähenes kumbki arv veel poole võrra. Alles 1989. a rahvaloenduse andmed näitavad, et selline katastroofiline ühe rahva kadumine võis olla lihtsalt ametnike suva rahvuse määratlemisel — ootamatult on hakanud vepslaste hulk nii eneseteadvuse kui ka keelekasutuse järgi kasvama.

1972. a detsembris kuulutas Leonid Brežnev NSVLi moodustamise 50. aastapäevale pühendatud kõnes välja “uue ajaloolise

ühenduse — nõukogude rahva”. Sellest sai Venemaa ajaloo suurim venestamiskampaania. Vähendati emakeele õpetust ja suurendati vene keele õpetust koolides. Kus vähegi võimalik, viidi koolieelne kasvatus lasteaedades üle vene keelele. Veel säilinud põlisrahvaste külad kuulutati ebaperspektiivseks, neis suleti koolid ja kauplused ning sellega sunniti elanikud ümber asuma suurematesse segarahvastikuga küladesse. Venemaa soomeugrilastele olid sellisel kampaanial (pärast juba eelnenud läbielamisi) sõjaga võrreldavad tagajärjed (Sarv 1993). Sellest ajast hakkas kahanema kõigi Venemaa soome-ugri rahvaste keeli emakeeleks pidavate inimeste arv. Järgnenud *perestroika*-aastad tõid küll kaasa eneseteadvuse taasärkamise, kuid keelepopsulatsiooni taastumine on tunduvalt pikaajalisem ja vaevarikkam.

Kommunismiehitajad väsisid üsnagi ruttu võitlemast kapitalistide vastu, tegelikult kujunesid kõik kommunismiaegsed kampaaniad — sõjakommunism, kollektiviseerimine, “Suur Isamaasõda”, linna ja maa erinevuste kaotamine ning põllumajanduse industrialiseerimine — võitluseks agraarahvaste traditsioonipärase eluviisi vastu. See tõi peale soome-ugri rahvaste sundküüditamiste kaasa ka nende ümberasumise nälja all kannatavatelt põlisaladelt ellujäämise nimel. Samal põhjusel kujunesid aastakümnete jooksul arusaamad oma rahvuskultuuride perspektiivitusest. Perspektiivtuks aga ei osutunud mitte aastatuhandete pikkuse traditsiooniga soome-ugri agraarkultuur, vaid hoopis kommunistlik ideoloogia.

Kirjandus

- В у к и н 1977 = М. С. Букин. *Образование и развитие мордовской автономии*. Саранск
- Н а š e k, Jaroslav 1966. *Ristikäik*. Tallinn: Eesti Raamat
- И т о г и... 1963 = *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года*. РСФСР. Москва: Госстатиздат ЦСУ СССР
- К а р п е л е r, Andreas 1992. *Rusland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall*. München: C. H. Beck
- К о н а к о в, К о т о в 1989 = Н. Д. Конаков, О. В. Котов. Ижемцы в Мурманском заполярье. — *Родники Пармы*. стр. 51–79

- Kulikov 1993 = К. И. Куликов. *Национально-государственное строительство восточно-финских народов в 1917–1937 гг.* Ижевск
- Kurs, Ott 1990. Ingeri põliselanike saatus. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1484–1499
- Lallukka, Seppo 1996. The breakdown of Tver' Karelian demographic continuity. — *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 19, Nr. 2, April, pp. 316–338
- Leete, Art 1996. Märkmeid Kazõmi sõjast. — *Akadeemia*, nr 2, lk 392–405
- Poleštšikov 1995 = В. М. Полешиков. *За семью печатами. Из архива КГБ.* Сыктывкар: Коми книжное издательство
- Poleštšikov 1996 = В. М. Полешиков. *Борец за автономию Коми.* Кослан
- Sanukov, Ksenofont 1996. Maride vabadusliikumine 1917.–1918. aastal. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1425–1447
- Sarv, Heno 1993. Soomeugrilased Venemaal läbi sajandite. — *Akadeemia*, nr 1, lk 13–28
- Sarv, Heno 1995. Aastad 1917–1920 idapoolsetel soome-ugri rahvastel. — *Kleio*, nr 2 (12), lk 24–26
- Sarv, Heno 1996. On the urbanization of Finno-Ugrians in Soviet Russia. Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum. Jyväskylä 10.–15.8.1995. Pars VI. Ethnologia & Folkloristica. Moderatores. Jyväskylä, pp. 388–391.
- Tagerera, Rein 1996. Soome-ugri vabariikide tulevik Venemaa ja maailma raamistikus. — *Akadeemia*, nr 11–12, lk 2245–2275, 2523–2538
- Vsesojuznaja... 1992 = *Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги.* Москва: Наука

HENO SARV (sünd. 1954. a) on lõpetanud TRÜ geograafiaosakonna 1972. a, *dr. phil.* geograafia alal 2002. a. Praegu Tartu ülikooli geograafia instituudi teadur. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Soomeugrilased Venemaal läbi sajandite” (1993, nr 1, lk 13–28), “Soome-ugri rahvusautonoomiad Venemaal (1994, nr 4, lk 830–839), tõlkinud Ksenofont Sanukovi artikli “Maride vabadusliikumine 1917.–1918. aastal” (1996, nr 7, lk 1425–1447).

=HÄIRE =

2004

AARNEVAHTRA.

AARNE VAHTRA. Häire

MAAILM, KUST TULEN

Mälestusi

Harald Keres

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

Jälle kodus

Vaksalist läksin tähetorni. Seal kohtasin Vladimir Riivest, tähetorni astronoomi, kellelt sain koduste aadressi.

Abikaasa ja väike tütar Sirje elasid koos minu emaga Hurda tänavas, kus neil oli suuremast korterist kasutada kaks tuba. Ülejäänud viies toas elas Valli-Monika Haldre, professor Jüri Haldre abikaasa, oma nelja lapse ja kahe sugulasega. Viimastest üks oli vana Hans Kosenkranius, minu füüsikaõpetaja Pärnu Poeglaste Gümnaasiumist. Proua Haldre oli juba Eesti Vabariigi ajal olnud psühhiaater Viktor Hioni kaudu ühenduses põrandaaluste kommunistidega. Nüüd oli ta ise kommunistliku partei liige ja töötas haldusaparaadis. Aga ta oli hea inimene. Selle maja teisel korrusel oli elanud Eduard Tubin. Nüüd olid seal kirjanik Leo Anvelt, muusikakooli õpetaja Kuik ja dirigent Hargel oma peredega.

Abikaasa oli assistent ülikooli lastekliinikus, mis nüüd asetses suures hoones Oru tänavas. Tööd oli palju. Ta viibis kliinikus hommikust hilisööni. Elasin esialgu tema kulul, sest sisseelamine Tartusse võttis aega. Saksamaal tsiviili minnes sain toidukaardid kümne minutiga, siin võttis see protsess aega terve kuu.

Algus 2002. a 11. numbris.

Kaardiga saadu on vähene ja kehv. Eripoodidest oli võimalik osta kvaliteetset kaupa, kuid väga kõrgete kommertshindadega.

Linn oli varemeis, kuid see mind eriti ei heidutanud. Pikal teekonnal läbi Euroopa ja Venemaa olin niisuguse vaatepildiga harjunud. Linnaelanikke käsutati taastamistöodele, mis tähendas prahi kõrvaldamist tänavailt ja varemeväljade tasandamist käru ja kanderaami abil. Tänavad olid öösel kottpimedad. Elektrit jätkus ainult juhtivtöötajate korteritesse. Meil põles toas vana pet-rooleumilamp. Varemeisse olid peitunud allakäinud tüübid, kes möödujaid tülitasid ja mõnikord ka röövisid ning tapsid. Eriliseks nuhtluseks olid peavarjuta jäänud laste ja noorukite jõugud, keda kotipoisteks hüüti. Nad rändasid Nõukogude Liidu suurtel aladel ja varastasid, mis ette juhtus. Neil olid žiletidest valmistatud noad, millega võis tekitada ohtlikke löikehaavu.

Ärevust tekitas julgeolekumeeste agar tegevus. Tuli ette, et inimesi aeti päeva ajal tänaval taga, kostis automaadivalanguid. Imekombel ei tundnud NKVD-mehed minu vastu huvi, ei kutsutud kordagi ülekuulamisele. Hiljem sain teada, et varjatult jälgiti küll. Seisin Leningradis ühes poes kassajärjekorras, kui mind teretas võhivõõras venelane. Ütles, et oli teeninud Tartus NKVD ametnikuna ja tundis mu siin rahva hulgas ära.

Ükskord nõuti mind Tartu linnakomiteesse. Seal oli keegi Moskvast tulnud tegelane, kes teatas, et mul tuleb välismaal viibivaid eestlasi raadio teel koju kutsuda. Siin polnud midagi vaielda, käsku tuli täita. Erilist muret see ka ei põhjustanud, sest teades välismaal valitsevaid meeleolusid, ei saanud niisugusel üleskutsel olla mingisugust tulemust. Keegi niikuinii tagasi ei tule.

Väga raske oli noil aegadel eestlastel taluda alandavat suhtumist. Hommikust õhtuni võis lugeda-kuulata, kui mahajäänud olime teistest liiduvabariikidest, kuidas neilt tuleb aina õppida ja õppida ning kuidas nad kõik meid omakasupüüdmatult toetavad. Me ise pole midagi. Paha sõna venelaste vastu võis ütlejale tuua kodanliku natsionalisti maine. Kodanlik natsionalist oli peaaegu võrdne rahvavaenlasega, s.o Siberi kandidaadiga. Eduard Ertis, endine Kirjandusmuuseumi direktor, on jutustanud järgmise loo. Ta oli sõitmas Tallinnast Narva, kui ühes peatuses sisenesid vagunisse mõned kollases riides raudteetöölised ja istusid, kuhu juh-

tus. Tema oli öelnud, et kõrvalolev koht pole vaba. Selle peale käratatud: "Ära puutu! Ma olen venelane!"

Siia saadetud stalinlikud ülbitsejad ei teinud vene rahvale au. Kahjuks leidis nende hulgas ka Venemaa eestlasi. Need repressioonidest pääsenud ärahirmutatud inimesed olid vahel rohkem riigitruud kui venelased ise. Liiviklane Evald Tees, tollal linna-insener, rääkis, kuidas üks oli teda õpetanud: "Teie piäte üksteise piäle kaibama, siss läep elu edessi!" Mõistagi polnud kõik Venemaa eestlased sellised, nende hulgas oli väga toredaid inimesi.

Vend oma perega elas Tallinnas Tehnika tänavas. Tema olukord oli raske. Saksa okupatsiooni ajal oli ta mänginud mitmel pool välismaal, sealhulgas Franco Hispaanias. Palju vähema patu pärast oli Siberisse mindud. See Damoklese mõök rippus kogu aeg ta pea kohal. Alguses pandi isegi püssimees nende korterisse külastajaid püüdma. Perekond elas normitoidul. Koolivend Jüri Rebane, plaanikomitee transpordiosakonna juhataja, saatis neile igal hommikul laste jaoks paar liitrit piima. Piima kohaleviijaks oli noor töötaja Hindrek Meri, hilisem Eesti Vabariigi riigikontrolör.

Muidugi oli tal võimumeeste hulgas salaja pöidlahoidjaid. Ta oli ikkagi populaarne mees ja mitte üksi Eestimaal, vaid ka Venemaal, kus male oli vaat et rahvussport. Kui polnud avalikult pealekaebajaid, siis ei tarvitsenud asja ametlikult üles võtta. Ja ei võetudki.

Niisuguses olukorras elas vend umbes poolteist aastat. Siis saatis Molotovile kirja, mille sisu on nüüd, pärast tema surma, avalikustatud ja selle ümber palju käratsetud. Kuid peab teadma, et omal algatusel polnud võimalik nii kõrgele mehele kirjutada. Kiri poleks Molotovini jõudnudki, vaid oleks tulnud Tallinna tagasi, vastav resolutsioon peal. Kiri pidi olema Tallinnas ja Moskvas üsna kõrgel tasemel ette valmistatud. Jätta nüüd kirjutamata tähendanuks malelist enesetappu, mis oli vennale hullem kui surm, tähendanuks suuremat Siberi-riski temale ja perekonnale. Näha kirjutamises rahvuslikku häbitegu või enese müümist võõrvõimule on küll kohatu. Uppuja haaras talle ulatatud köiest, ja see on kõik.

Vanemõpetaja

Saabunud Tartusse, hakkasin töökohta vaatama. Läksin ülikooli maad kuulama. Seal oli mul kaks tuttavat: Aksel Kipper, õppeosakonna ülem, ja Harald Haberman, õppeprorektor. Arvestades teravat kaadripuudust, võttis Haberman mu kohe tööle. Sain vanemõpetaja koha matemaatilise analüüsi kateedris. Kateedrijuhataja oli professor Hermann Jaakson. Kateeder asus Burdenko (end. Veski) tänavas üliõpilasseltsi "Raimla" majas. Seal oli veel rakendusmatemaatika ja mehaanika kateeder, juhataja professor Gerhard Rägo, ja geomeetriakateeder, juhataja professor Jaan Sarv. Eelsõjaaegsetest assistentidest oli alles Alma Ruubel, Herbert Rebassoo oli läinud Saksamaale. Arnold Humal oli nüüd Tallinna Polütehnilise Instituudi professor, Jüri Nuut ENSV hareduse rahvakomissar.

Juurde oli tulnud mu ülikoolikaaslane Gunnar Kangro, matemaatilise analüüsi kateedri dotsent. Tema oli mobiliseerituna viibinud Nõukogude tagalas ja pääsenud paariks aastaks Moskva ülikooli stipendiaadiks. Doktoritöö oli tal valmis. Ta oli minu suhtes nii poliitiliselt kui teadustöö järjepidevuse mõttes paremas seisus.

Minult oli sõda röövinud kõige paremas elueas viis aastat, teadustööst olin eemal kolm viimast aastat. Uurimistööst kõrvalejäämine tähendab tagasilangust. Teadusesse uuesti sisseelamine on raske ja nõuab aega.

Saksa okupatsiooni aeg loeti kodanike elus ametlikult võrdseks nulliga. Neid tööaastaid ei arvatud tööstaaži hulka, sel ajal kaitsitud teaduskraadid kaotasid kehtivuse. Olin jälle magister, see atesteeriti mul ümber füüsika-matemaatika teaduste kandidaadi kraadiks. Hakkasin õhtuti petrooleumilambi vaevales valguses endist väitekirja kohendama ja uueks kaitsmiseks ette valmistama.

Sellega seoses oli mitmesugust muret. Tähetorni keldrisse varjule viidud kirjutusmasin oli sealt ära varastatud. Sain Tallinnas ühest komisjonikauplusest uue osta. Raamatud, mille varanduseotsijad olid keldripõrandale laiali loopinud, sain kätte. Paberit jätkus ainult poole käsikirja jaoks. Turult õnnestus osta rull lumivalget paberit lisaks. Kokku sain kirju käsikirja: esimene pool oli hallikas, teine valge. Sõepaberit sain ülikooli majandusüle-

malt Pringilt. Prink oli mulle veidi tuttav Karskusliidu platsidel tennisemängimise aegadest. Tema oli seal mingisugune tegelane, hiljem selgus, et põrandaalune kommunist.

Väitekirja esitasin teaduskonnale 1946. aasta sügisel. Oponentideks määrati professorid Jaan Sarv, Gerhard Rägo, Jüri Nuut ja Aksel Kipper. Nuudi käes seisis väitekirja enam kui aasta, kaitsta sain teda alles 3. oktoobril 1947.

Kaitsmine toimus ülikooli aulas vanas heas stiilis. Rektori ja õpetatud nõukogu nimel saadeti eelnevalt laiali kutsed avalikule doktoripromotsioonile. Aulas seisis kahe ukse vahelise külgseina ääres topeltkateeder. Üleval istus rektor Alfred Koort, all tema ees seisin mina frakis. Minu ees suure laua ääres istusid oponendid ja kaks sekretäri. Tagapool olid õpetatud nõukogu liikmed ja külalised.

Väitlus toimus korrektselt ja kõik oleks lõppenud kenasti, kui ma poleks lõpus etiketi vastu eksinud. Olin unustanud lõppsõna ette valmistada. Kui rektor mulle äkki selleks sõna andis, sattusin segadusse, ja tänu avaldamise asemel puudutasin üht väitluses kõrvale jäänud küsimust Nuudi retsensioonis. Sellestki poleks midagi olnud, aga ma puudutasin seda küsimust idealistliku filosoofia aspektist. See viimane riivas Nuuti valusasti, oli ta ju küllalt kõrgel positsioonil kommunist. Nuut tuli küll koosviibimisele, mis toimus Burdenko tänavas matemaatikakateedrite hoones, kuid oli väga reserveeritud.

Sellest ähvardas mulle tulla suur pahandus. Saatsin talle pika vabanduskirja. Nuut oli džentelmen ja teatas oma vastuses, et loeb selle asja lõpetatuks.

Väitekirja oli küll kaitstud, kuid selle põhjal teadusliku kraadi omistamise õigust ülikoolil polnud. See õigus oli Kõrgemal Atestatsioonikomisjonil Moskvas. Ülikool saatis sinna kaitsmise materjalid ja väitekirja eksemplari koos 34-leheküljelise venekeelse kokkuvõttega ning tegi ettepaneku kinnitada mulle füüsikamatemaatika teaduste doktori kraad. Moskvas anti väitekirja kellegi retsenseerida, kusjuures retsensent oli anonüümne.

15. mail 1948 saabus Kõrgema Atestatsioonikomisjoni otsus minule doktorikraadi mitte kinnitada, sest väitekirja ei vasta Nõukogude Liidus kehtivatele nõuetele. Muidugi, Nõukogude

Liidus kirjutati väitekirjade pähe mitmesajaleheküljelisi piibleid, minu oma polnud sadat lehekülgegi paks, pealegi kirjutatud neile võõras keeles. Retsensendi poolt leitud "viga" näitas sedagi, et venekeelset kokkuvõtet oli loetud pealiskaudselt.

TRÜ õpetatud nõukogu saatis protesti, mille olid koostanud oponendid J. Sarv, G. Rägo, A. Kipper ja J. Nuudi asemel G. Kangro. Moskvast tuli vastus, et minu küsimus võetakse uuesti päevakorda ja et mul tuleb seal ise oma tööd vastava komisjoni ees kaitsta.

Tollal oli Moskvast heaks tooniks, et nimekatel teadlastel oleks provintsis õpilasi. Moskva ülikooli teoreetilise füüsika professor Dmitri Ivanenko oli valinud oma pärusmaaks Tbilisi ja Tartu. Ta oli käinud siin, osalenud meie seminaridel, sain siin temaga tuttavaks. Ta oli Kõrgema Atestatsioonikomisjoni liige. Nüüd kulub tema abi ära.

Sõitsin Moskvasse. Läksin kõrgema hariduse ministeeriumi ja kohtasin seal Ivanenkot. Ta oli minu asjaga kursis ja ütles, et pärastlõunal ongi minu küsimus atestatsioonikomisjoni päevakorras.

Läksin kokkulepitud ajal kokkulepitud kohta. Polnud näha ühtegi hingelist, maja oli kui välja surnud. Tund läks tunni järel, kell oli juba umbes seitse, kui ühest uksest pika koridori lõpus kargas välja Ivanenko, nägi mind ja pahandas, miks ma varem ei tulnud. No pagan! Võttis mu dokumendid ja kadus ühe teise ukse taha. Läks veel veidi aega, ja mind paluti sisse. Toas oli hulk väarikaid isandaid. Ukse all istus professor Širokov, keda ma pisut tundsin, ja refereeris lühidalt väitekirja sisu. Mulle esitati paar küsimust, ja oligi kõik. See oligi kaitsmine vastava komisjoni ees. Hakkasin trepist laskuma, kui keegi jooksis mulle järele ja küsis, mis kraadi ma õieti taotlen, kandidaadi või doktori oma? See oli juba liig. Mulle tundus, et olin tulnud Moskvasse narri mängima. Sõitsin koju ja lõin kogu asjale käega.

Seda ei maksa kunagi teha, eriti kehtis see Nõukogude Liidus. Mõne nädala pärast tuli Moskvast teade, et 19. veebruaril 1949 on Kõrgem Atestatsioonikomisjon omistanud mulle füüsikamatemaatikateaduste doktori kraadi. Diplom kirjutati 1. aprillil 1949. Nüüd olin doktorikraadiga vanemõpetaja.

Matemaatikakateedrite isikkoosesis oli sõja tõttu suhteliselt vähe kannatanud. Füüsikainstituudis oli olukord halvem. Johan Vilip oli 1942. aastal surnud, Harald Perlitza ja Vilipi järglasena professoriks saanud Villem Koern Rootsi läinud, assistendid Evald Neugard ja Aleksandra Sprantsmann-Link samuti Eestist ära, Ernst Kilkson kuhugi kadunud, Albrecht Altma Tallinna Polütehnilise Instituudi kateedrijuhataja kohale asunud. Üldfüüsika kateedrit juhatas nüüd H. Treffneri Gümnaasiumi endine füüsikaõpetaja dotsent Anatoli Mitt. Ta oli väga suure töövoimega ja ülimalt kohusetruu töötaja, tubli pedagoog, kuid üldsegi mitte teadlane. Ta viibis tööl hommikust hilisõhtuni. Kui päeval uni vaevama tikkus, võttis teelusika otsaga puhast kofeiini, mis rikkus lõpuks ta südame. Kateedris valitses pedantne kord mõne diletantliku joonekesega. Üks laborant oli pandud uksehoidjaks. Kui vajutada ukse kõrval olevale nupule, ilmus väikesele tabloole kiri "Sisse!", laborant vajutas laual olevale nupule ja elektromagnetiline lukk avanes.

Mitt luges üldfüüsika kursust. Oma loenguid lihvis ta peensuseni. Räägiti, et isegi naljatuste kohad olid tekstis märgitud. Kui ta 1951. aastal dekaaniks sai, pidas ta paksu kontoriraamatut, milles teaduskonna igale üliõpilasele oli pühendatud suur lehekülg. Sinna märkis ta kõik üliõpilaste kohta kogutud andmed, kaasa arvatud isikliku vestluse tulemused. Vestles ta aga pikalt iga uue üliõpilasega. Ta oli üliõpilastele nagu hoolitsev isa ja üliõpilased pidasid temast lugu. Mitt oli heasüdamlik inimene ja mõnigi poliitiliselt põlatu on temale tänu võlgu.

Minu meelest oli Anatoli Mitt kahestunud hingeeluga inimene. Ta oli õigeusu preestri poeg, kes piiritult armastas oma isa. Siitpoolt pidi ta olema avatud usule ja üldinimlikkudele väärtustele. Teiselt poolt, kui tubli kommunist, oli ta teeneline kultuuritegelane "teadusliku" ateismi alal. Pidas sellesisulisi loenguid ja toimetas ilmalikke leinatalitusi.

Miti kõrval olid kateedris markantsemad kujud dotsent Paul Prüller ja assistent Jaan Reinet. Prüller oli varem töötanud kindlustusmatemaatikuna. Ta oli aus ja otsekohene, vahel pisut naiivse olekuga õppejõud, keda üliõpilased tikkusid selja taga pilkama.

Jaان Reinet oli teistsugune mees. Endise Võrumaa koolide inspektorina ja kultuuritegelasena oli ta nüüd poliitiliselt ebasoosingu ning tal oli raske sobivat töökohta leida. Mitt oli võtnud ta kateedrisse.

Reinet oli vaikne jutuveeretaja. Temaga tänaval kohtudes võis kindel olla, et Reinet pajatab mõne loo, milles ta kõige meeldivamal ja huumoriküllasemal viisil ennast kiidab. Aga ta oli andekas ja üpris hakkaja. Ta polnud ei pedagoog ega teadlane, kuid suutis end leidurina üles töötada ja hea organisaatorina luua institutsiooni, mis on jätnud jälje eesti füüsikasse.

Miti ärgitusel, kes nähtavasti oli üliõpilasena sellel alal tegutsenud, hakkasid Prüller ja Reinet peahoone hoovis mõõtma õhu ionisatsiooni. Mõne aasta jooksul kogutud mõõtmisandmed võttis Prüller kokku kandidaativäitekirjaks. Kehva tervise tõttu laskis ta end tuttavatel arstidel paar nädalat turgutada, sõitis siis Leningradi ja kaitses seal väitekirja edukalt.

Reinet aga hakkas mõõteriistu parandama ja uusi välja mõtlema. Ta saatis aparaadiskeeme välisajakirjadele, kus neid järjest rohkem avaldati. Ise ei käinud ta ühelgi konverentsil ega kohtunud ühegi teadlasega. See-eest oli tal laialdane kirjavahetus, kogunes tohtu kirjade hulk, mida ta hoole ja armastusega sorteeris ja korrastas. Reinet avardas esialgsete mõõtmiste sisu, võttis juurde abilisi, kuni lõpuks moodustus omaette aeroionisatsiooni ja elektroerosoolide laboratoorium, mille eesotsas oli Reinet, kuid tõsise teadusliku sisu andsid sellele andekad kaastöölised. Üks neist oli Hannes Tammet, kes hiljem on olnud Tartu ülikooli professor ja arendanud seda temaatikat edasi. Reineti enese fantaasiaküllased katsetused leida elektroerosoolidele rakendusi meditsiinis ja põllumajanduses ei viinud kuhugi.

Üldfüüsika kateeder oli suur. Peale nende kahe töötasid seal assistentidena Aleksander Pae, endine kooliõpetaja Maran ja palju teisi.

Teoreetilise füüsika esindajana luges professor Aksel Kipper kvantmehaanikat. Tema "kabinetiks" oli üks kapitagune koos töölauga. Tema assistenti Raimund Preemi mäletasin teadmishimulise üliõpilasena, kes koos ühe kaaslasega kuulas järjekindlalt mu relatiivsusteooria loenguid.

Ühel päeval kutsus Mitt doktorikraadiga vanemõpetaja oma ju-
tule ja tegi talle ettepaneku võtta asutatava teoreetilise füüsika ka-
teedri loomise ja juhatamise mured enda kanda. Niisugusest pak-
kumisest ei saanud ära öelda. Et olin põhikohaga tööl tähetornis,
määras rektor A. Koort mu alates 1. septembrist 1949 teoreeti-
lise füüsika kateedri vanemõpetajaks kohakaasluse alusel poole
koormusega, pannes mulle ühtlasi kateedrijuhataja kohused. Sel-
lesama käskkirjaga määrati A. Kipper kateedri professoriks poole
koormusega. Kateeder sai kaks tuba peahoone paremas tiivas.
Sain endale professor H. Perlitza kirjutuslaua ja tema elektrilise
arvutusmasina. Assistent R. Preem tuli siia üle. Kahel laborandil
polnud midagi teha ja varsti võeti nad ära. Asemele tuli pr Lõhmus,
väga hea töötaja ja armastusväärne inimene.

Kõik võinuks olla ilus ja kena, kui poleks märtsiküüditamist,
mis viis kaasa ka minu naisevanemad, vanad inimesed.

Elu oli hakanud tasapisi normaliseeruma, sõjaviletsused olid
minevikku vajumas. Oli tekkinud lootus paremale tulevikule pa-
remas Nõukogude Liidus: Eesti laskurkorpuse mehed saabusid
kodumaale sinimustvalgete lippude lehvides. Olmeraskused olid
mõistetavad, niisamuti rahareform, olgugi et see tundus algul päris
karm: kehtiv raha nulliti üleöö, inimesed tehti puupaljaks. Ent
teistpidi vaadates, kerjuseks ei teinud rahareform kedagi. Olime
ju kõik ühel või teisel viisil riigi palgal, seega tegelikult olime
rahata ainult järgmise palgapäevani. Pealegi neil, kellel raha oli
hoiukassas, jäeti alles kuni 3000 rubla. See tõstis hoiukassade
prestiiži kõrgele. Kehtima jäid ka metallmündid, mis põhjustas
peenraha kadumise sukasäärde. Kuidagi võis mõista ka "vaba-
tahtlikku" riigilaenupäberite ostmist vähemalt kuupalga ulatuses,
koristajast kuni professorini.

Küüditamine kustutas hetkega viimase lootusesädeme. Ette-
valmistused toimusid suure saladusekatte all. Operatsioon kestis
kolm päeva, siis jäi kõik vaikseks. Linnakomitee esimene sek-
retär Leede teatas suurel aulakoosolekul ülikoolirahvale, et eda-
sisi repressioone ei järgne, igauks mingi rahulikult tööle, karta
pole kellelgi midagi. Kes seda uskus, kuigi tegelikult nii oligi.
Isegi küüditamisest pääsnud jättis julgeolek esialgu rahule. Selle-
gi pooldest ei kadunud hirm kuhugi. Pakiti igaks juhuks asju valmis,

õine automürin tekitas ärevust: kas läheb mööda või ei? Tühjade kaubavagunite kogunemist jaamadesse peeti pahaendeliseks.

Meiegi pere elas hirmul. Abikaasa oli ju "kulaku tütar" ja mina "sakslaste käsilane", kas niisugused sobivad ülikoolitööle? Mõnest sellesuunalisest vihjest kaugemale siiski ei mindud.

Oli mis oli, kannatasime mis kannatasime, aga ometi jättis Stalin eesti rahva enamiku tema põlisele kodumaale. Millest see tuli, kui samal ajal "koostöö eest Saksa fašistidega" saadeti Siberisse terved rahvad: krimmitatarlased, tšetšeenid, Mesheti türklased ja paljud teised? Meie "süü" polnud ju väiksem. Olen veendunud, et põhjuseks oli Eesti laskurkorpuse olemasolu. Pidagem neist meestest rohkem lugu! Eestlaste võitlemine Saksa politseipataljonis ja SS-diviisi ridades ei mõjutanud kodumaa saatust põrmugi, küll aga tegi seda võitlemine Eesti laskurkorpuse ridades. Kuid ühtesid kiputakse nimetama eesti vabadusvõitlejateks ja teisi mitte, kuigi vastupidi oleks ometi õigem, siis läheb meel nukraks: millal hakkab märke jõudnud eestlane ka allapoole jääjaid inimesteks pidama?

Stalini ajal oli elu ülikoolis närviline. Inimesi vaevati lõputute poliitõppustega. Unustati sokrateslik elutarkus, et mõõdutunde kadudes muutub mis tahes ettevõtmine iseene vastandiks, soovitu asemel saadakse vastupidine tulemus. Marksism-leninism muutus vastikuks koormaks, kuigi selles stalinlike sõkalde hunnikus leidub ka puhtaid teri.

Põhiliseks töövormiks olid poliitseminarid, millest osavõtt oli "vabatahtlik". Neid oli kahte liiki: alama astme seminarid olid mõeldud õppejõududele kuni vanemõpetajateni, koos koristajate ja kojameestega, õppejõududele alates dotsendist oli oma seminar. Neil seminaridel ajasime vahel päris rumalat juttu, sest kiusliku küsija toimiku vastu kaadriosakonnas võidi hakata huvi tundma.

Seminarijuhatajatest kõige rangem oli veendunud stalinist Mihhail Makarov. Ükskord ajas ta kuulaja loengult minema põhjusel, et see oli julgenud kuuldu üle muiata. Paul Kard oli avastanud Engelsi *Looduse dialektikas* lihtsa arvutusvea. Makarov arvas selle peale, et see võib küll nii olla, aga klassikut ei sobi kritiseerida.

Kõigele lisaks astusime “vabatahtlikult” kaheaastase kursusega marksismi-leninismi õhtuülikooli. Kahel õhtul nädalas tuli istuda neli tundi loenguil. See oli pärast päevatööd väga väsitav. Aasta lõpul olid eksamid.

Omandatud poliitilist tarkust pidime rakendama õppe-kasvatustöös. Seda me ka tegime. Poliitõppuste positiivse tulemusena olime ära õppinud kommunistliku partei poliitilise argoo. See oli avalikel esinemistel kohustuslik, sellega võrtsitasime oma loenguid. Hoidusime “Lääne ees lõimitamisest”, tsiteerisime Lomonossovit ja Engelsit, kiitsime vene ja nõukogude teadlaste prioriteete ja saavutusi. Kvantmehaanika loenguil kuulutasime Heisenbergi määramatuse relatsiooni idealistlikuks väljamõeldiseks, aga sisuliselt ei teinud sellest märkusest väljagi. Üliõpilased, kellele argoo oli samuti selge, said kõigest väga hästi aru. Pean ütleva, et üliõpilased nii eesti kui vene osakonnas olid tublid õpihimulised noored, kellega mul kujunes hea sõbralik vahekord.

Kommunistlik argoo oli väljapoole suunatud enesekaitse. Omavahel ajasime teistsugust juttu.

Nõukogude Liidus ei harrastatud üksnes inimestele poliitika mõõdutundetut kaelamäärimist, vaid ka mõõdutundetut planeerimist, mis muutis selle igati vajaliku tegevuse kahjulikuks. Omal ajal oli Tartu ülikoolis teaduslik uurimistöõ professori seemise kutsumuse asi. See kuulus tema kui õppejõu olemuse juurde ja määras tema kvalifikatsiooni. Nüüd oli teadustöö muudetud kõigile õppejõududele kohustuslikuks ja seda tuli igal sügisel detailselt planeerida. Plaan oli rangelt tähtajaline ja pidi ära näitama isegi oodatavad tulemused. Teadlane pidi olema justkui kingsepp, kes etteantud aja jooksul võib valmis vajaliku hulga ettenähtud väljanägemisega saapaid. Praktikas arenes planeerimise kunst, mis millekski eriti ei kohustanud. Hakati koostama võimalikult pikaajalisi ja hästi üldsõnalisi plaane, märkides sinna tihtipeale veel avaldamata valmistöid. Plaanid, mis midagi ei ütle, ei jää kunagi täitmata. Aruanded koostati suuresõnaliselt, enesekiitus oli üks olemasolu eest võitlemise vorme. Arusaadav, et ülikooli õppe-teaduslik personal, alates assistentidest ja lõpetades professoritega, ei koosnenud ainult geeniustest, pigem vastupidi. Sellepärast oli teadustöö sundplaneerimise tulemuseks suhteliselt

väheste väärttulemuste kõrval tohutu hulga teadusliku prügi tootmine.

Kui sain kateedrijuhatajaks, puutusin esmakordselt kokku ülikooli suure paberimajandusega. Pabereid liikus ülevalt alla ja alt üles. Tuli kirjalikke arupärimisi õppe-kasvatus- ja teadustöö olukorra kohta kateedris, küll rektoraadist, parteikomiteest, ametiühingust ja kust kõik veel. Kateedrijuhataja pidi neile üksikasjalikult vastama, ja veel nii, et ise vahele ei jää. Poliitilises osas nõudis see töö päris tugevat nuputamist. Tüütu oli tühtede ja samade andmete korduv nõudmine. Dekanaadi töötajad nähtavasti ei viitsinud vajalikke materjale paberkuhjadest ise üles otsida ja veeretasiid oma töö alluvate kaela.

Pärast märtsiküüditamist muutus elu ülikoolis märksa rahutumaks. Rektor A. Koort oli täiesti sõltuv parteikomitee ninameesest. Vaevalt tal ülikooli elu puudutavates tähtsamates küsimustes suurt kaasa rääkida oli. Isegi tühine kaadriosakonna ülem Helene Kurg, keda tema nägusa välimuse pärast hüüti Jelena Prekrasnajaks, võis rektori kabineti uksest käia sisse ja välja kunas tahtis. Ärahirnutatud inimesed kartsid H. Kurge, sest tema käes olid ankeedid ja muud meie kohta kogutud andmed. Kellel meist polnuks hingel mõnda suuremat või vähemat minevikust pärit "pattu"? Pii-sas mõnede materjalide suunamisest vastavasse instantsi, et algatada avalikku või salajast kohtupidamist, sest kodanliku natsionalisti või rahvavaenlase kaitsmine või tema vastu suunatud kaebuse tähelepanemata jätmine tähendas ise löögi alla sattumist. Sel kombel võis näiteks ülikoolis vallandada mõnele vastukarva isikuid. Kahtlustati, õigusega või mitte, et Jelena niimoodi mängibki tema kätte usaldatud andmetega enese või mõne teise kasuks.

Võimumehed arvasid, et ülikooli professorkonna ideelis-poliitilist ja erialast taset on vaja tõsta. Selleks tuleb Liidust siia kutsuda "tõsisemaid teadlasi". Üks esimesi oli professor ja doktor Eduard Martinson, biokeemik, kes tehti kohe teadusprorektoriks. Istus õpetatud nõukogus rektor A. Koorti kõrval kui pärisperemees, laskis ringlesma mõned oma tööde separaadid, et aborigeenidele näidata, kuidas ehtsad teadusartiklid välja näevad. Professor Heinrich Riikoja ei kannatanud välja ja pistis vihaselt protestima nõukogus kujunenud olukorra vastu.

Biokeemia kateedri juhatajana oli Martinson omal kohal. Seal tehti tõhusat tööd. Martinson hoidis kateedri rahvast. Kateedri uurimistööle võõraid ligi ei lasknud, nähtavasti ideede ja poolikute tulemuste näppamise hirmus. Selline komme oli Nõukogude Liidus olemas.

Uurides Tartu ülikooli ajalugu, tegi ta jäädavalt ja lõplikult kindlaks, et Tartu ülikool loodi aastal 1802 ja on järelikult 150-aastane. See jäi ametlikuks seisukohaks. 1952. aastal pühitseti juubelit. Martinson esines aulas aktusel lahases käega, sest ta oli mõni päev varem oma uue autoga kraavi sõitnud.

Märtsis 1950 toimus EK(b)P KK VIII pleenum, kus otsustati võidelda kodanlik-natsionalistlike igandite vastu Eesti haritlaskonnas. Algas suur puhastustöö eriti vanema põlvkonna intelligentsi hulgas.

Ülikoolist vallandati ajaloo-keeleteaduskonna dekaan, kodanlik natsionalist Richard Kleis, kes läks raamatukaupluse juhatajaks. Teine kodanlik natsionalist, Daniel Palgi, sai imekombel ülikooli teadusprorektori, s.o E. Martinsoni abiks. Matemaatika-loodusteaduskonna dekaan professor August Vaga asendati Venemaa eestlase Heinrich Kallasega. See oli alaväärsuskompleksi all kannatav inimene, kes püüdis mängida suurt isandat. Tema haridustaset iseloomustab järgmine fakt: venekeelne artikkel, mis oli mõeldud avaldamiseks ülikooli "Toimetistes", kubises ortograafiavigadest. Niisugune võimuahne inimene on kergesti solvuv ja oli seega tollastes oludes ohtlik. Püüdsime temaga suhtlemist võimalikult vältida. Uus rektor Feodor Klement vallandas ta ülikooli teenistusest, sest Kallas oli tükkinud naisüliõpilasi ahistama.

Üleliidulise Põllumajandusakadeemia 1948. aasta augustiseseisoonil oli Trofim Lõssenko lõõnud pihuks ja põrmuks kõik weismannistid-morganistid ja teised idealistlikud šarlatanid ning kuulutanud ainuõigeks uue, nn mitšuurinliku bioloogia, kus pole kohta niisugustel idealistlikel väljamõeldistel nagu geenid. Selle pseudoteaduse laine tabas ülikoolis esmajoones geneetika ja tsütoloogia kateedri juhatajat professor Liidia Poska-Teissi, kes kõrvaldati kateedrijuhataja kohalt ja sattus täieliku põlu alla. See oli 1951. aastal. Tema asemele tuli Leningradist bioloogiakandidaat Oleg Mihhailov, kes lubas mitšuurinlike meetoditega kasvatada ennenägemata suurte peadega päevalilli.

Vähem patused bioloogid pidid enesekriitika korras tunnista oma vigu. Professor August Vaga tegi seda ülikooli aulas avalikult. Lahtine raamat käes, silitades ärritusest oma paljast pealage, tunnistas auväärt professor, millisel leheküljel ta on eksinud niiviisi ja millisel teistviisi. Pilt oli ühelt poolt koomiline, teiselt poolt traagiline.

Taimefüsioloogia kateedri juhatajaks sai Leningradi eestlane Aleksander Perk, O. Mihhailovi ideekaaslane.

Bioloogid olid oma sauna saanud, nüüd oli järg füüsikute käes, sest füüsika oli niisamuti täis idealismi ja Lääne ees lõmitamist. Ühel 1950. aasta kevadisel õhtupoolikul otsiti mind üles mu maja ehitusplatsilt, kutsuti ülikooli, pisteti komandering pihku ja öeldi, et mul tuleb veel selsamal õhtul istuda rongile ja sõita Moskvasse füüsikute nüpeldamise koosolekule. Muudele volitustele lisaks andis Kipper kaasa kirja, milles valgustas kvantmehaanika õpetamise ideoloogilisi aluseid TRÜ-s.

Moskva koosolek algas õhtupoolikul ja kestis kella kolmeni hommikul. Rahulikus meeleolus kritiseeriti ühte või teist nähtust, kuid kellelegi päheandmisest polnud juttugi. Järgmisel hommikul läksin uurima, mis ülesanded mul Moskvas õieti on. Jõudsin kõrge seltsimehe ette, A. Kiperi kiri loeti läbi, öeldi "harašoo" ja lubati koju sõita. Füüsikute saun jäi tulemata. Põhjuseks oli füüsikateaduse liiga suur roll sõjaajanduses. Nõukogude juhtiv tuumafüüsik Igor Kurtšatov oli Stalinile helistanud ja öelnud umbes nii: "Jossif Vissarionovitš, kui tahad aatomipommi, jätta füüsikud rahule!" See oli mõjunud.

1951. aastal võeti rektor A. Koort kohalt maha. Tema asemele tuli Leningradi ülikooli laborijuhataja, füüsik, tuntud luminesentsinähtuste uurija Feodor Klement, suure parteilise staažiga ideeline kommunist, kuid teiste tollaegsete Venemaalt tulnute hulgas erandina läbinisti aus inimene. Ta oli rahvuselt eestlane, kõneles alguses eesti keelt vaevaliselt, kuid mõne aasta pärast täiesti korralikult. Omades suurt parteilist autoriteeti, lõi ta ülikoolis korra majja ja lõpetas omavolitsemissed.

Esialgu oli umbusaldamine vastastikune. Ühel õpetatud nõukogu koosolekul kaotas Klement kannatuse ja palus lõpetada kahtlustused, nagu oleks ta mõni siia saadetud NKVD komissar. Tei-

selt poolt suhtus ta ise algul siinsesse teadlaskonda ettevaatlikult, sest inimesed olid talle tundmatud ja talle tõenäoliselt edastatud info põhjal poliitiliselt vastukarva meelestatud. Püüdes saada ettekujutust siinsete professorite teaduslikust tasemest, saatis ta mõnede tööd Leningradi ülikooli retsenseerida. Küllap soku-tati niisugune lisatöö nooremate õppejõudude kaela, sest peagi saabusid võrdlemisi ülbetoonilised retsensioonid. Näiteks professor H. Jaaksoni matemaatilised uurimused tunnistati niisugus-teks, millega Leningradi ülikoolis tegelevad vanemate kursuste üliõpilased. Kuulda ülikooli aulas rektori suust niisugust juttu oli päris piinlik.

Esialgne vastasseis kadus varsti, kui selgus, et Klement on siiski rektor, kes hoiab ülikooli ega lase seda lagastada. Mõnelgi andekal üliõpilasel, kes poliitilistel põhjustel oli sunnitud ülikoo-list lahkuma, võimaldas Klement ikkagi ülikooli lõpetada. Sest tema arvates oli andekas inimene niisugune ühiskondlik väärtus, keda ei tohi mõne poliitilise loosungi või ankeedimiinuse varjus kergekäeliselt kõrvaldada. Kui Moskvast ülikooli kontrollima tul-nud kõrged asjamehed käitusid õppejõududega vahest liiga ülbe-maiguliselt, tuletas Klement neile meelde, et nad ei viibi mõnes Kesk-Aasia vabariigis ja et siin tuleb teistviisi käituda.

F. Klement oli teadusefanaatik. Professori kvalifikatsiooni peamine tunnus on tema arvates professori teadustegevus, mitte niivõrd pedagoogilised võimed. Ei saa õpetada teisi see, kes ise oma erialal ei tegutse.

Klement ei olnud majandusmees. Ülikooli suurejoonelist väljaehitamist ei pidanud ta tol hetkel mõistlikuks. Aga olemas-olevat ta hoidis. Kui õppetöökoja juhataja Muuga tahtis peahoone hoovil maha raiuda mõned töökoja aknaid varjavad kased, ütles Klement: "Peame just meie need mahavõtjad olema."

Ideelise kommunistina ei sallinud ta altkäemaksuvõtmist. Kord oli haldusprorektor Viktor Simm hankinud ülikoolile lisa-kütust väljaspool limiiti. Selle eest sai ta rektorilt kurjasti noo-mida: nüüd jääb ju keegi teine oma kütusest ilma. Simm hoolit-ses selle eest, et inimestel ei tarvitseks ülikoolis külmetada. Et maksta oma alluvatele õigeaegselt palka, laenas Simm salaja raha korduvalt professor Alma Tomingalt ja üks kord minultki.

Klementil oli süda haige. Ühel päeval tundis ta end halvasti. Oma ametiseisundi tõttu ülikoolis oleks ta võinud kohale paluda kas või terve professorite konsiiliumi ja lasta end ravida kõigi olemasolevate võimaluste piirides. Selle asemel läks Klement nagu tavakodanik polikliinikusse. Seal öeldi, et südamearsti päevane vastuvõtulimiit on täis, numbreid ei ole. Klement tuli koju, heitis voodisse ja oli järgmisel päeval surmaeelses agoonias. Niiviisi suhtus Klement, keskkomitee nomenklatuuris olev mees, oma privilegidesse.

Teoreetilise füüsika professor

Teoreetilise füüsika kateeder polnud suur. Alguses olime ainult kolmekesi: professor A. Kipper, assistent Raimund Preem ja mina. Preem oli vaikne rekendaja, kes võttis enesele üle jõu käivaid ülesandeid, mistõttu ta oma arvutustega kunagi lõpule ei jõudnud. Ta oli hea teoreetik, kellel oli ka pedagoogivõimeid. Sellegipoolest käis ta käsi hiljem halvasti. Ta oli mõnel juhul soovitanud üliõpilastel lugeda saksakeelseid teadusajakirju. Nii-sugust asja peeti tollal välismaa teaduse eelistamiseks nõukogude omale, seega Lääne ees lõimitamiseks. Kateedris muidugi keegi nii ei mõelnud, kuid üliõpilaste hulgas oli kaks nuhki. Ühele — tema nimi oli Kask — oli marksism-leninism nii pähe läinud nagu don Quijotele rüütliromaanid. Mees võitles füüsikalise idealis-miga TRÜ-s ja koostas suurt selleteemalist traktaati. Teise nimi oli Ehvert, see oli vaikne ja kavalam. Tõenäoliselt nende kahe pealekaebamisel vallandati R. Preem minust mööda minnes ja mulle isegi teatamata. Kuid nagu öeldud, see toimus hiljem.

Meile kolmele lisandus 1949. aastal kohe füüsika-matemaatikakandidaat Paul Kard, kes asus tööle vanemõpetajana. P. Kardi mäletasin 1939. aastast, kui ta kirjutas matemaatika algrak-tikumis kontrolltöid. Vahepeal oli ta mobiliseerituna viibinud Nõukogude tagalas. Lõpetas ülikooli 1949. aastal ja kohe selle järel aspirantuuri professor A. Kipperi juhendamisel. Hiljem sai tast kateedriprofessor ja minu järglasena kateedrijuhataja.

Paul Kard oli kinnise iseloomuga, vähese jutuga, haruldaselt enesekindel inimene. Mida ta oli pähe võtnud, seda ei kõigutanud miski. Ta oli usin töömees ja täpne kui kellavärk. Peale füüsika

huvitas teda filosoofia ja teaduste ajalugu. Küsisin kord, miks ta korduvate ettepanekute peale pole parteisse astunud. Vastus oli: nad ei lase mind seal vabalt filosoferida. Sündinud Lõuna-Venemaal, valdas ta täiuslikult vene keelt, aitas mul vormistada venekeelseid pabereid.

Teine vanemõpetaja, füüsika-matemaatikakandidaat Ruth Lias, oli olnud minu aspirant. Tema oli kirjandushuviline, pensionil olles hakkas tõlkima hispaania keelest.

Kõige noorem oli assistent Leon Tuvikene, kes tuli kateedrisse tööle kohe pärast ülikooli lõpetamist. Tema hakkas füüsikat õpetama keemikutele.

1955. aasta sügisel saabus Tartusse kaks andekat füüsikut, kes olid lõpetanud Leningradi ülikooli ja olnud sealsamas aspirantuuris: eksperimentaator Tšeslav Luštšik ja teoreetik Karl Rebane. Mõlemad pani Klement tööle oma luminesentsilabooratooriumisse, mis asus Toomemäel astronoom Struve vanas poollagunenud elumajas ja kuulus Teaduste Akadeemia Füüsika ja Astronoomia Instituudi koosseisu. Mõlemad läksid kohe tülli, mis, mulle näis, tuli sellest, et laborijuhataja asetäitja oli Luštšik. Klement saatis minu neid lepitama.

Karl Rebane oli ühtlasi ka ülikooli õppejõud. Klement suunas ta minu kateedrisse vanemõpetajaks. Tal polnud veel kandidaadiväitekirigi kaitstud, kuid selle asja ajas ta mõne kuuga korda. K. Rebane paistis silma suure töötahtega. Iga semestri alguses oli tegemist õppekoormuse jaotamisega kateedri liikmete vahel. Rebane võttis kõik pakutu nurisemata vastu, tema loenguline koormus oli vahel päris tohutu. K. Rebane oli väga hea spetsialist. Iseloomult auahne.

1958. aastal määras rektor Klement ta vastasutatud eksperimentaalfüüsika kateedri juhatajaks. Selle kateedri komplekteerimise ja väljaarendamisega näitas K. Rebane, et ta on võimekas organisaator. 1960. aastal lahkus ta ülikooli teenistusest, et alustada karjääri Teaduste Akadeemias.

Kateedritöös oli meeldivaid ja ebameeldivaid külgi. Loengu töö pakkus mulle rahuldust. Koostasini hoolikalt loengukonspekte, iga semestri alguses täiendasin neid või kirjutasin uusi. Teadustöös osas keskendusin üldrelatiivsusteooria probleemidele. Olin Al-

bert Einsteini ideede kaitsja kõikvõimalike rünnakute vastu. Mul oli sel teemal vaidlusi mitme nõukogude teadlasega, sealhulgas akadeemik Vladimir Fokiga (Fockiga) Leningradist. Fok oli väga tore inimene, kõrge akadeemikuna mitte üks põrm uhke. Ta oli poolkurt, kuulis ainult aparaadi abil. Ta ei sallinud professor Ivanenkot. Kui Ivanenko kõnelema hakkas, võttis Fok kuuldeaparaadi kõrvast välja. Fok käis mitu korda Tartus, osales muuseas 1960. aastate alguses meie relatiivsusteooria suvekoolis. Siis juhtus rumal lugu: Vallikraavi tänava hotellis varastati tal rahakott.

Väga head suhted olid mul Minski abielupaariga, professorite Anatoli Levašovi ja Olga Ivanitskajaga. Olin Levašovi oponendiks tema doktoriväitekirja kaitsmisel Minski ülikoolis. Nemadki on korduvalt Eestis käinud.

Mu heaks sõbraks sai Kaasani ülikooli professor Aleksei Petrov, kes hiljem valiti Ukraina Teaduste Akadeemia akadeemikuks. Relativistlike gravitatsiooniväljade klassifitseerijana pälvis ta rahvusvahelise kuulsuse.

Teaduskonverentsidel Moskvas, Kiievis, Tbilisis, Jerevanis ja mujal tutvusin paljude teistegi nõukogude teadlastega. Võib-olla sellepärast, et füüsika on olemuselt apoliitiline teadus, ei märganud ma nende juures midagi eriliselt sovetlikku. Teaduslikke probleeme arutati asjalikult, puudus poliitiline hõng.

Ebameeldiv töö kateedris oli üliõpilaste eksamineerimine, mis mind väsitas, niisamuti rohkete paberitega õiendamine. Nõuti mitmesuguseid poliitilisi ja mittepoliitilisi üritusi, kõiki soove oli võimatu rahuldada. Aga kirjalikele arupärimistele tuli vastata. See töö nõudis nuputamist ja ilukõnelise luiskamiskunsti valdamist, mis mulle üldse ei sobinud.

Kui rektor Klement hakkas hankima teavet ülikoolis tehtava teadustöö taseme kohta, ei jäänud kõrvale ka teoreetilise füüsika kateeder. Spetsialistina tuli ta ise kontrollima. Noorte assistentide käest polnud midagi nõuda, aga teaduste kandidaati P. Kardi vaadati lähemalt. Kardil oli peale kandidaaditöö ette näidata ainult paks vihik täis mustandarvutusi. Selle peale ütles Klement: "Siin ei ole midagi!" ja lahkus. See otsus sai parteiringkondades teatavaks ja tükk aega toodi kateedri kõige tugevam töömees mitme-

sugustel avalikel koosolekutel teadustöoga nõrgalt tegeleva õppejõu näiteks.

Mul on olnud neli aspiranti: Väino Unt, Ruth Lias, Ivar Piir ja Aare Koppel. Nad kõik kaitsesid oma väitekirja edukalt, viimased kolm on olnud Tartu ülikooli õppejõud.

Üliõpilastest meenutan hea õppeedukusega ja originaalse mõtlemisega silma paistnud Madis Kõivu. Ta oli väliselt tagasihoidlik ja esindusliku välimuseta. Kui ta ülikooli lõpetas, esitasin ta kateedri aspirandikandidaadiks. Ülikooli aulas, vist partei lahtisel koosolekul, oli kandidaatide tutvustamine. Kõiv tundis end laiema tähelepanu objektina ülimalt ebamugavalt. Kui tal paluti end esitleda, tõusis ta kuidagi vaevaliselt ja ennast kehitades püsti. Selle peale kargas seltsimees Hilda Moosberg, muidu heasüdamlik mammi, püsti ja kätsatas: "See pole kellegi aspirant, kes ei oska korralikult püstigi tõusta." Tema hääletab niisuguse vastu! Rektor Klement ei rääkinud vastu ja Kõivu-küsimus võetigi päevakorrast maha. Mulle oma kandidaadi kaitseks sõna ei antud. Klementilgi olid oma vead. Kõiv siirdus Tallinna Polütehnilisse Instituuti ja omandas seal kandidaadikraadi.

Mul oli küll doktorikraad, aga ei olnud professori kutset. Selle saamiseks pidi ülikool esitama Moskvasse taotluse. Seda ei teinud Klement enne, kuni polnud saanud hinnangut minu teadusliku tegevuse kohta. Arvatavasti päris ta professor Ivanenkolt, kui see järjekordselt Tartus viibis. Ivanenko ei hakanud muidugi mind laitma. Asi läks käiku. 17. aprillil 1954 omistas Kõrgem Atestatsioonikomisjon mulle teoreetilise füüsika professori kutse ja saatis ilusa nahkköites atestaadi.

1955. aastal tulin põhikohaga ülikooli ja asusin kateedrijuhataja professori ametikohale, kus töötasin kuni 1958. aasta sügiseni.

TRÜ teadusala prorektor

Kevadel 1958 tegi rektor Klement mulle ettepaneku tulla TRÜ teadusala prorektoriks. Nõustusin. See oli küllalt kõrge ametikoht ja rektori määramisest üksi ei piisanud. Pidi olema veel Tartu linnakomitee ja partei keskkomitee nõusolek. Neid asju ajas muidugi Klement, aga linnakomitee ühel koosolekul tuli ennast näitamas ja tutvustamas käia küll. Ametisse kinnitati 1. septembril 1958.

Töö oli esialgu võõras. Paljuski aitas prorektori abi Daniel Palgi, kes oli sellel kohal olnud juba aastaid. Palgi oli vanem mees, omal ajal tuntud kultuuritegelane, nüüd poliitiliselt tõrjutud. Ta töötas vaikselt ja paistis olevat kibestunud. Võib-olla polnud ma noore ülemusena tema suhtes ka küllalt delikaatne. Mulle näis, et ta oli veidi solvunud. Aasta pärast läks ta pensionile ja kolis oma vaikesse Peedu kodusse.

Mul oli veel teine abiline Kossatkin, kohalik venelane, kelle oli mulle soovitanud R. Kleis, nähtavasti olid nad perekonnatuttavad. See oli vilets vennike, kellele võis usaldada ainult tehnilist tööd. Temaga oli alailma pahandusi, pealegi kippus vahel napsitama. R. Kleisi pärast ma teda ei vallandanud.

Istusime D. Palgiga kahekesi väikeses toas rektori kabineti vastas. Rektori kabineti eesruumis meie toa ukse kõrval oli Irene Maarooši töölaud. Tema korraldada oli dissertatsioonidega seotud asjaajamine.

Kateedribürokraatia polnud midagi võrreldes siinsega. Sadas arupärimisi nii Tallinnast kui Moskvast, tuli kirjutada pikki vastu- seid ja aruandeid, kaasa arvatud ülikooli teadustöö aastaaruanne.

Kirjatöös oli asendamatuks abiks rektoraadi masinakirjutaja venelanna Rõžova, eakas naine, kellel paistis olevat lausa kõrg- haridus. Tema kirjutas vigases vene keeles esitatud tekstid ümber ladusasse vene keelde ja parandas seejuures ära sisulised eksitu- sed, isegi erialased. Ta suutis koguni mustandist teha korraliku dokumendi. Pidasime temast väga lugu.

Prorektorina tuli mul suhelda mitmesuguste inimestega. Pro- fessor E. Martinson võis varem olla nimekas teadlane, aga nüüd oli ta täielik psühhopaat, kellega oli peaaegu võimatu normaalselt su- helda. Palgi näitas poolkortsunud paberilehtede hunnikut, mis pidi olema Martinsoni trükki suunatud käsikiri. Kui Palgi, kauaaegne kirjastustöötaja, palus käsikirja trükivalmis seada, pistis Martin- son kisama ja ähvardama. Mis sa hulluga teed! Klement oli mulle varem öelnud: kui me Martinsoniga hakkama ei saa, saatku tema juurde. Nii ka tegime.

Mulle tundub, et Martinson oli mõnesuguse vapustava kriisi üle elanud õnnetu inimene, kes oli kaotanud vaimse tasakaalu.

Lõpuks läks ta vabasurma, süstides enesele aeglaselt mõjuvat mürki.

Mitšuurinliku bioloogia suhtes polnud Klementil nähtavasti kindlat seisukohta. Kuidas muidu mõista, et ta soosis Oleg Mihhailovit ja lõi talle võimalikult soodsad tingimused doktoriväitekirja koostamiseks, kaasa arvatud õppekoormuse vähendamine poole võrra. Mihhailov arvas, et mina toetan eesti biolooge ja jätan tema vajadused teise järjekorda. Käis ühtelugu, vahel Perk kaasas, rektorile kaebamas. Rektor minuga küll ei pahandanud, aga pikki seletusi pidin andma küll. Mihhailov elas Tartus kuus või seitse aastat mõnusat elu, aga doktoriväitekirja ei edenenud ja päevalilled ei kasvanud. Siis laskis jalga.

Klement kutsus Tartusse oma Leningradi tuttava, keemiaprofessori Aleksandr Moskvini, kes pidi olema luminesentskeemia spetsialist. Moskvini pidas ennast suureks teadlaseks, alustas esimese hooga tõepoolest mõnede luminofooride sünteesi ja teisi luminesentsi uurimisega seotud töid, aga kaugemale ei jõudnud. Selle asemel hakkas uurima, kuidas suurte elektri- jaamade põlevkivisuitsust eraldada väärtuslikku haruldast metalli germaaniumi. See oli tehnoloogiline, aga mitte teaduslik probleem. Mul tuli talle osta või teha lasta ühte ja teist vajalikku, muretseda igasuguseid filtreid ja mida kõike veel. Ikka jäi midagi puudu ja plaanist kaugemale ei jõutudki. Siis veendusin, et Moskvini pole üldse tõsine teadlane, hüples ühelt teemalt teisele, midagi lõpetamata. Pärast seda, kui ta poeg tänaval huligaanitsema hakkas ja miilitsaga vastuollu sattus, sõitis Moskvini Leningradi tagasi.

Hoopis teistsugune mees oli Leningradi eestlane, optikaspetsialist Osvald Seeman, kelle Klement ülikooli tööle võttis. Seeman oli tulnud Tartusse oma tervise pärast: Leningradi õhu liigne niiskus ei sobinud tema haigele kopsule. Ta oli haruldaselt vaikne ja tagasihoidlik inimene, aga seda sügavam teadlane. Seeman töötas mõned aastad rahulikul dotsendi kohal ja kui tervis paranes, siirdus Leningradi tagasi.

ARVUSTUS

VANADE KAARTIDE VÕLUS JA VÕIMUSES

Tõnu Raid. *Tabulae Livoniæ*. Tallinn, 2002. 143 lk.

Kartograafia ajalugu pole kunagi kuulunud geograafia kesksete probleemide hulka, ikka on ta jäänud maateaduse ääremaile, seetõttu on sellega tegelejaid maailmas napilt. Enamasti uuritakse kartograafia ajalugu muu töö kõrvalt, nii ka Eestis. Ainult rikkad riigid võivad lubada luksust pidada palgal kartograafia-ajaloolasi. Kartograafia ajalugu on ka üks väheseid, mis pakub visuaalse pildi mõtlemise arengust ühes teadusharus läbi aja. Vanad geograafilised kaardid ei ole ainult sisult huvitavad (kohanimed, eri paikade kujutamine), vaid paeluvad vaatajat ka kauni kujundusega, on omapärased kunstiteosed. Küllap sellepärast neid kogutakse, avaldatakse faksiimile-väljaannetena ja riputatakse raamituna seinalegi.

Taasiseseisvumine on suurendanud huvi kartograafia ajaloo vastu ka meil. Faksiimile-väljaannetena on avaldatud kaarditeavikuid, millest olulisemad on Ludwig August Mellini Liivimaa atlas ja Eesti Rahvusraamatukogu ning kaardifirma "Regio" koostöös väljaantud kaardimapp *Livonia* (2001). Eestlased on ettekandega üles astunud 18. rahvusvahelisel kartograafia ajaloo konverentsil Ateenas (1999), on ilmunud artikleid ja korraldatud näitusi. Asuti uurima Eesti kartograafia ajalugu, avaldati näitusekataloog *Eestikeelsed maakaardid kuni 1940. aastani* (1999), neid ettevõtmisi võimaldas Eesti Teadusfondi uurimistoetus aastail 1997–2000. Õnneks jätkus rahajagajatel oidu "arutu ressursside raiskamine" lõpetada. Ja nüüd on Tõnu Raidil õnnestunud sentigi teadusraha kulutamata üllitada silmapaistev kaardikogumik. Ta on Euroopa raamatukogudest ja arhiividest suutnud kokku koguda Eesti ja Läti ala puudutava esindusliku vanema kaardiainese. Nõukogude ajal ei julgenud keegi millestki niisugusest unistadagi, raudne eesriie segas. Nüüd on meie käsutuses oiuline teave Läänest, ent puudub info Idast. Seda peegeldab ka käsitletav trükis ja sama tõdeb ka autor ise. Nõukogude ajal jäid meil korralikult läbi uurimata Peterburi ja Moskva kaardikogud, nüüd omad vitsad peksavad.

Esmamulje kaardikogumikust on väga hea: esinduslik, soliidne, hästi ja huvitavalt kujundatud. Ometi tekkisid esimesed kõhklused juba kogumiku pealkirja lugedes. Raamatu pealkiri peab avama võimalikult täpselt teose sisu. Pealkiri pole küll vale, ent igasuguse ajalise piirituseta pakub võimalusi erinevaks arusaamiseks trükise sisust. Sõna *Livonia* on märkinud ajaloo eri perioodidel ise asju. Et Lääne-Euroopa kartograafid kasutasid pikka aega Eesti ja Läti ala tähistamiseks ühisnimetust *Livonia*, on muidugi õige. Lähiajalooost meenub küll paralleel, kuidas väga paljudele meie tollase kodumaa poegadele oli olemas ainult *Pribaltika* pealinnaga Riia. Vana-Liivimaa haldusruumi lagunemisele pani aluse Liivi sõda. Juba 1562. aastal jagunes Vana-Liivimaa kuue eri valitsetseja haldusalaks. 1582. aastal sõlmisid Poola ja Venemaa ning järgmisel aastal Poola ja Rootsi vaherahu, millega algas Liivi- ja Eestimaa uue haldusruumi teke. Kogumiku koostaja kirjutab aastast 1582, mil Vana-Liivimaa jaotati *Rootsi ja Poola* vahel ning Põhja-Eesti hakkas kandma Eestimaa ja Poolale jäänud ala Liivimaa nime. Kas ikka käis kõik nii lihtsalt? Et trükise koostaja ei viita ühelegi algallikale, tuleb seda pidada autori seisukohaks, mis erineb senisest ajalookäsitusest.

Ulla Ehrensvärdi uurimus käsikirjalistest kaartidest Rootsis "Topographica Estoniae" Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis XII aastaraamatus (Stockholm, 2001) näitab veenvalt, et alates 1640. aastatest kasutati siinsete alade kaardipealkirjades Eesti- ja Liivimaad, sekka ka Kuramaad. Liivimaa kubermang kadus alles 1917. a, ent viimane kogumiku kaart pärineb aastast 1798. Minu meelest oluaks täpsem näiteks pealkiri "Eesti ja Läti ala kujutamine vanadel kaartidel kuni 1798. aastani".

Kogumikus on avaldatud 59 kaardireproduktiooni, ent koostaja ei selgita kuskil täpsemalt kaartide valiku ja esituse printsiipe. Kas koostaja on kokku kogunud ja avaldanud kõik talle teadaolevad *murrangulise tähendusega* kaardid, et näidata meie ala kaardipildi kujunemises toimunud muutusi? Kogumikku oleks ju võinud siis võtta ka al-Idrisi kaardi. *Moscovia*, *Schonladia* ja mõne teisegi kaardi puhul tekib küsimus, milline see murrang oli. Neil kaartidel oli ju meie ala kujutamine kõrvalise tähtsusega. Nii näiteks ei saa John Selleri *Baltick Sea* (1695; lk 115) või Rootsi riigi (1797; lk 138) kaarti küll käsitada mingi erilise murrangu-na meie ala kujutamisel. Mõõnan, et murranguks võib muidugi pidada väga erinevaid asju. Kaartidel võib olla eri otstarve ja sellest sõltub palju. Kaardikogumikust leiame nii trükitud kui ka käsikirjalisi, maailma, riikide, piirkondade ja merekaarte, mis kõik on järjestatud kronoloogiliselt. Ehk oleks olnud otstarbekam kaardid kuidagi rühmitada? Eesti ja Läti ala kujutamine maailma ja Euroopa kaartidel, merekaartidel ja siis juba meie ala kaardid ise. Aga tegu on tehtud, mis siin enam. Käsikirjalisi

kaarte leidub kogumikus üsna vähe, ent neid on maailmas väga palju. Kaardid on ülihuvitavad, eriti need, millelt saab midagi välja lugeda. Osa kaarte pakub lugejale ainult värvilise visuaalpildi, sellel leiduv teave on kas loetamatu (lk 79, 111, 129) või väga raskesti loetav (lk 53, 77, 87). Nende kaartide kasutegur oleks olnud märka suurem, kui neist oleks avaldatud suurendatud detailväljavõtte meie piirkonna kohta. Kaartide mõõtmed on toodud kord millimeetrites, kord sentimeetrites, mõnel pole mõõtmeid üldse (lk 47, 111). Poleks paha olnud lisada avaldatud kaardireproduktiooni suurendus või vähendus võrreldes algeksemplari (näiteks "suurendatud 1,5 korda"). Kindlasti tulnuks lisada kaardi kohaviit arhiivis või raamatukogus, sest mõnigi kord on tegemist üliharuldaste kaartidega. Selline teguviis kergendaks tulevaste uurijate tööd. Mulle jäi tekste lugedes kummitama arusaam, et küll need mineviku kartograafid olid alles tobud, kujutasid Läti ja Eesti alal ikka midagi valesti, lihtsustatult, ekslikult, vigaselt, venitasid midagi välja, ei olnud neil asjadest aimu jne. Vanade kartograafide tegemisi nii iseloomustada on kui mitte vale, siis vähemalt väga kahtlane. Nende töid vaagides ja tutvustades tuleks jääda vähemalt hinnangutes erapooletuks. Kõik vastas ju tollaste inimeste teadmistele ja teaduse arengule. Koostaja mõtteviisi järgides oleks kogu inimkonna areng enne meid olnud otsekui üks suur eksitus ja täis vigu. Jumala eest, mida nad kõike enne meid ei teadnud! Mind hämmastab pigem see, kui hästi vanad kartograafid meie alu tundsid ja kujutasid, mitte see, mida nad ei teadnud või valesti tegid.

Koostaja teatab lugejale, et 50 nõukogude aasta jooksul oli vanade kaartide hulk ja olemasolu salastamise tingimustes teada ainult väga vähestele, *peamiselt raamatukogude eriosakondade töötajatele*. Kaks-kolm põlvkonda noori kasvatati üles täielikus teadmatuses, mida nende eelkäijad kartograafia uurimise asjus Baltimail olid teinud ja tundma õppinud. Et vanad kaardid (koostaja ei ütle, mida ta vanaks peab) olid tuttavad peamiselt raamatukogude eriosakonna töötajatele, selle väitega ei taha ma kuidagi nõustuda. Endel Varepi esimesed kartograafia-alased uurimused L. A. Mellini Liivimaa atlasest ja C. G. Rückeri spetsiaalkaartid ilmusid juba 1950. aastate teisel poolel koos mõne kaardireproduktiooniga. Vähemasti minu üliõpilaspõlves 1970. aastate alguses olid 18. sajandi ja vanemad (osalt isegi 19. sajandi) kaardid kõigile huvilistele kättesaadavad. Ka on Tartu Ülikoolis nõukogude perioodil õpetatud kartograafia ajalugu vähemalt erikursusena, üliõpilased on kaarte uurinud, kirjutanud kursuse- ja väärtuslikke diplomitöidki. Ma ei välista võimalust, et mingil ajahetkel kuulusid kogumikus avaldatud kaardid tõesti erihoidu, ent siis tuleks seda täpselt öelda. Huvi vanade kaartide vastu oli, on, jääb alati elitaarseks, väikese ringi huviliste pärusmaaks.

Ega koostaja ometi arva, et tema 400–500 eksemplaris ilmunud kallis kaardikogumik toob praeguse põlvkonna vanade kaartide tundmisesse murrangu? Küll on koostaja kaardikogumikuga loonud igati tänuväärse võimaluse kartograafia ajalooga tutvumiseks. Tänapäevase põlvkonna kooliõpilastel on tegemist Euroopa korraliku tundmaõppimisega — milleks neile ammu kadunud kaardimaailm (vt H. Palang, U. Vessin, Ü. Liiber, “Eesti kooliõpilaste Euroopa-kujutlusest.” — *Akadeemia*, 1996, nr 2, lk 240–266)? Võib-olla Internetis ripuvad vanad kaardid suurendaksid pisut huviliste arvu, kuid arvatavasti mitte palju.

Kogumik on varustatud viiekeelse eessõna ja üksikkaartide tutvustusega. Tekstid ongi kogumiku kirstunael. Liiga palju on kartograafide nimesid, kordusi, ebatäpsust, tekstide sisuline väärtus on väga kõikumine. Oleks tulnud rohkem mõelda, kuidas ja millest laiemale lugejaskonnale kirjutada. Ikka ja jälle kerkib trükiste puhul küsimus, kuhu on kadunud toimetaja ja korrektori silm. Nii ka siin. Tõsi, enamik inimesi peab neid ametimehi tühikargajaks. Esindusliku raamatu väljaandmisel kokkuhoitud mõni tuhat krooni on tühine summa võrreldes sellega, mida trükk kaotab toimetaja ja korrektori puudumise tõttu. Viiekeelne kogumik eeldab ju selle laiemat rahvusvahelist levikut ja peaks kohustama täpsusele-selgusele. Uurin eelkõige eestikeelset teksti. Kahjuks on palju algteksti ebatäpsusi kandunud edasi ka teistesse keeltesse.

Koostaja on tõmmanud keelelise vabaduse kurvi lõpmatusse — ortograafia ja kirjaviis on segane, lauseehitus kohati võõrapärane, tekstid on kõnekeelsed, kahemõttelised ja ebatäpsed. Kindlasti olid koostajal selged mõtted, ent lugeja peab piirduma tema kirjapanduga. Neid tekste lugedes tekkis mul sügav kahtlus, kas võin end üldse eesti keele-õskajate sekka arvata.

Kartograafias on väga oluline nimede kirjutamine. Geograafiliste nimede kirjutamisel tuleks aluseks võtta soliidne Peeter Pälli *Maailma kohanimed* (1999). Kartograaf on kohustatud kirjutama õigesti koha- ja teisi nimesid, see on mundriau küsimus. Suure ja väikese algustähe kasutamine on koostajal õige omapärane. Ei saa kuidagi nõustuda, et sõna *Itaalia* (riigi tähenduses) kirjutatakse väikese tähega (lk 10), *maakera* jälle suure tähega, kord *põhjamaad*, siis jälle *Põhjamaad*. Ettevaatlik peab olema sel perioodil sõna *saksa* suure tähega kirjutamisel. Silma torkab palju ebajärjekindlust: *Antwerpen* ~ *Antwerpen*, *Helsinki* ~ *Hel-singi*, *Jerusalemm* ~ *Jerusalemm*, *Viin* ~ *Wien*. Kas ikka kirjutatakse *Strasburg*? Kui ei soovita jälgida käibivat kirjaviisi ja võetakse pruugiks muu, siis tuleb seda lähemalt selgitada ja põhjendada.

Kui geograafilised nimed on esitatud tekstis mingi kaardi kirjaviisis, siis peaksid nad olema kaldkirjas, et eristada neid tänapäeva kirjaviisist (näiteks *Moscovia*, *Peipus lacus*). Tükati ja ebajärjekindlalt on seda ka tehtud. Daugava nime asemel oleks võinud kasutada vana eestipärasat jõe nime *Väina*. Selle jõe puhul kirjutatakse *Selburgist*. Vaevalt keegi niisugust paika tänapäeval tunneb. Isegi lätikeelses tõlkes ei lisata, et tegemist on *Sēlpilsiga* (lk 56). Kas ikka kõik taipavad, mis on *Alte Pernaw*, *Domesnäs*, tulnuks ikka lisada Vana-Pärnu (lk 120), Kolkasrags (Kolka neem; lk 128).

Kaardikogumikus on palju inimeste nimesid, vahest liigagi. Austusest mineviku suuruste ja ka praegu elavate vastu tuleks kirjutada nende nimed korrektselt. Ikka Jānis Štrauchmanis ja Anda Juta Zālīte, mitte aga Janis Štrauchmanis ja Zalīte (lätikeelses tõlkes on õigesti). Mis meeste nimed siis ikkagi olid: kas Livius *Algoets* või *Algoet*, kas *Johan* või *Johann* Strindbeck, kas *Langlois* või *Langoi*? Kas Jenkinsoni eesnimi oli *Anton* või *Anthony*, aga võib-olla on mõlemad õiged? Härra Johan Gutenbergi, trükinduse isa eesnimi on *Johann*. Mulle on vastuvõetamatu Olaus Magnuse nime pruukimine O. Magnusena nii eesti, läti kui ka inglise keeles (lk 40). Magnus on lisanimi. Keegi ei kasuta ju Aleksander Suure asemel A. Suurt. Kõik Põhjamaade entsüklopeediad järjestavad Olaus Magnuse nime märksõnastikus O, mitte M-tähe järgi. Selgus sääraates asjades ei tohiks küll kogumikule kahjuks tulla.

Segaseid või kõnekeelseid lauseid on väga palju: *kultuuride vaheliste kontaktide puudumise tõttu sellel kaardil; Saaremaa ja Domesnāsi vahekorrad on valesti esitatud; sisemaal esineb palju vigu; Kuramaa on esitatud tõele lähedasena; väikesaared on tugevasti üle võimendatud; kaarte iseloomustavatel leheküljedel* (lk 9, 68, 70, 128). Koostaja on hädas kokku- ja lahkukirjutamisega, sidekriipsudega, komadega, mitmuse moodustamisega, punkti kasutamisega, poolitamisega. Näited: *70-osa; saksa ja hispaania keeltes; kuulsates Portugalis ja Hispaanias; eesti ja läti keelealade piir; puulõik/etehnikas; südamest; enamvähem; kopeeriti kaarte, ilma, et; olgugi, et; milline andis; kaardis on selgesti näha; mere rannikule; 1526–1527. a.; ida-lääne suunaline*. Kas Hispaania ja Portugal konkureerisid idamaiste või Idamaade kaubaturgude pärast? Trükist ei kaunistata ortograafiavead: *kellasepp, kumbgi, sõna kaart* käänamine (lk 44). Meie demokraatlikul maal ei saa nõuda, et keegi veel eristaks *peale ja pärast, järgi ja järele*.

Täiesti segadusse ajav on sõna *originaal* kasutamine. Seda pruugitakse üsna palju. Eesti Rahvusraamatukogus asub trükise koostaja andmeil 20 kogumikus avaldatud kaardi originaal. Nende arvult

peaks meie rahvuslik kaardikogu olema üliväärtuslik kogu maailmas. Nii see pole. Kaardi originaal võib muidugi kuskil alles olla, ent vaevalt Eestis. Tuleb sõnastada ikka täpselt, et avaldatud kaart on reprodutseeritud-ümbertrükitud-võetud Eesti Rahvusraamatukogus või mõnes muus kohas asuvast eksemplarist. Markantselt tuleb segane sõnastus esile 1562. aastast pärit Läänemere kaardi puhul (lk 54). Koostaja teatab, et 1560. aastal välja antud kaardist on säilinud üks eksemplar Wolfenbüttelis. Järgmises lauses kirjutab ta, et originaal asub Tartu Ülikooli Raamatukogus. Originaalne kaart ei pea olema ilmtingimata originaalkaart. Kui ühte kaarti trükiti *umbes 6275 eksemplari* (koostaja väljend lk 64), siis milline on neist originaal? Ega ometi kõik? Mida tähendab kaardi ainueksemplar (lk 52)? Tegemist peaks olema ainsa praegu teadaoleva eksemplari, küllap neid trükiti rohkem. Või tõesti tehti ainult üks, s.t ainueksemplar?

Vanade kaartide pealkirjad on ladina, prantsuse, saksa ja rootsi keeles. Neid on antud tekstides edasi väga mitmel kujul, kindlaid põhimõtteid juurutamata ja kohati vigaselt. Jällegi on puudunud selge ühtlustav silm ja tükati ka keeleoskus. Kõige korrektsemalt on kaardi või atlase pealkiri edasi antud reprodutseeritud kaartide allkirjas, ja sedagi mitte kõikjal. Mujal on rohkesti pidetust ja segadust. Eessõnas kasutab koostaja Ilo Käbini sõnu, et kaardid hakkasid ilmuma *pealkirja all "Genuine beschreibung aller Mitnächtlichen Länder"* (lk 10). Vaevalt küll Ilo Käbin nii vigaselt kirjutas — tõenäoliselt peab olema "Gemeine Beschreibung aller Mitnächtigen Länder". Vigast pealkirja korratakse läti keeles, teistes keeltes on seda pisut silutud. Inglisekeelne variant on kõige parem, ainult kolm viga. Kui keelt ei tunne, tuleb võtta lahti lehekülj 75 ja näpuga järke ajaga. Kas *rand* või *rannik*, *mõõtmine* või *mõõdistamine*, iga termin peab olema omal kohal. Mõõtmislauaks võib olla iga lauatic, kuid mitte mensuli- ehk plaanistuslauaks (lk 10).

Tänu sõnade mainitakse *Baltische Zentralbibliothek*'i, asukohta nimetamata, tekstist (lk 136) selgub, et see asub Bad Godesbergis ja selle nimi on hoopis *Baltische Zentrale Bibliothek*. Keset eesti- ja läti keelset tänu teksti seisab järsku *special thanks*. Kord kõneldakse Oslo Rahvusraamatukogust, siis Norra Rahvusraamatukogust. Mida ikka tähendab *1570 jt, Balti- ja Liivimaa aladel*? Petrus Vesconte on ühtaegu nii *genovalane* kui ka *genualane*. Kindlasti oleks tulnud viidata 1943. aastal Hugo Peetsi avaldatud Liivimaa kaardi (1573) faksiimiletrükile ja ka Karl Inno uurimusele *Tulimullas* (1977, 1978).

Ainuüksi esitatud näidetest peaks piisama, et korrektori ja toimetaja kaasamisest oleks trüki üksnes võitnud. Ka teistesse keeltesse

tõlkijad on järginud eestikeelset algteksti, seepärast kordub enamik vigu ka võõrkeelsetes tekstides, ja sellest on tõsiselt kahju. Kui inimene ostab poest kallid saapad, mis hästi vett ei pea, saab ta need ümber vahetada. Ostes kalli raamatu, peame temaga leppima, meeldigu ta meile või mitte. Ometi pakuvad Tõnu Raidi kokkukogutud ja avaldatud kaardireprodukt-sioonid vaatamata kõigele igal juhul aegumatu väärtusega ainest mitte üksi kartograafia ajaloo, vaid ka paiga- ja Eesti ajaloo kohta tervikuna. Ja selle eest tuleb teda ka kiita.

Vello Paatsi

KAS NEED LUUD VÕIVAD ELLU ÄRGATA, KIVID KÕNELEDA?

Jaan Tamm. *Eesti keskaegsed kloostrid. Medieval Monas-teries of Estonia*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2002. 196 lk.

Eesti medievistika kogub jõudu ja äratab tähelepanu. Seekord Jaan Tamme vastilmunud monograafia näol, mis on kaheldamatult väärtuslik täiendus 1993. aastal ilmunud Kalvi Aluve monograafiale *Eesti kesk-aeagsed linnused*. Kumb oli varem, kas linnus või klooster? Küsimus on muidugi retooriline, sest kui jätta kõrvale ida *anahoreedid* ehk üksik-lased, siis kuulusid keskaegne linnus ja klooster tollase maailmapildi järgi orgaaniliselt kokku. Kristus ütleb linnuses olijaile: *Tu protege* (Sina kaitse), kloostris olijaile: *Tu supplex ora* (Sina palveta härdalt) ja põllul olijaile: *Tuque labora* (Ja sina tee tööd). Tuntud on endise augustiini munga Martin Lutheri laulusõnad: "Ein' feste Burg ist unser Gott" (Üks kindel linn(us) ja varjupaik on meie Jumal).

Jaan Tamme monograafia on kirjeldus 12 Eesti keskaegse (võrdlu-seks: Soomes oli keskaja lõpul poole vähem ehk kuus kloostrit) munga- ja nunnakloostri ehituslikust kujunemisest 400 aasta jooksul, mis põhineb arheoloogiliste väljakaevamiste leidudel ning Eesti muu-seumide, arhiivide ja raamatukogude fondides säilitataval materjalil. Monograafia koosneb sissejuhatusest, üheksast peatükist, ingliskeelsest kokkuvõttest ja muljetavaldavast allikate ning kirjanduse loetelust, mis võtab kahte veergu jagatuna enda alla koguni 13 lehekülge. Raamatu tuumiku moodustavad peatükid II–VIII, milles antakse kõigepealt üle-

vaade kloostrite uurimisest Eestis. Seejärel vaadeldakse tsistertslaste, dominiiklaste, frantsisklaste ja birgitlaste kloostrid maal ja linnades ning kloostriasulaid maal ja -kinnistuid linnades. Viendas ja kuendas peatükis keskendutakse kloostrielanike igapäevase elu ja tegevusega ning vaimse ja liturgilise tegevusega seotud esemetele. Seitsmes peatükk käsitleb matmiskombeid kloostrites ning kaheksas kloostrite dekoratiiv- ja viimistluselemente. Üheksandas peatükis, mis ühtlasi on ka kokkuvõte, antakse linnulennuline ülevaade kloostrikultuuri arengust ja hävingust.

Monograafias on umbes 220 sisukat illustratsiooni ja fotot. Kahju ainult, et akadeemilist tõsidust taotlev raamat algab lugejaid pisut desorienteeriva illustratsiooniga "Elu kloostris köögis" (lk 9), mis kujutab küll pigem mingit prassingut kui elu kloostris köögis. Illustratsioon on pärit endises Ida-Saksas Leipzīgis 1987. aastal välja antud raamatust *Ketzer im Mittelalter* — selle käsitluse autoril M. Erbstösseril võis olla oma taotlus. Samalt autorilt on kasutatud veel teisigi illustratsioone (lk 153), kuid raamatu ilmumisaastates valitseb ilmne segadus. Eestikeelses tekstis antakse 1887 ja ingliskeelses tõlkes 1984 — mõlemad on valed. Kirikuisa Augustinust kujutav illustratsioon on sattunud sisulist konteksti järgides 24. leheküljelt lk-le 26, kus jutt käib frantsisklastest. Üldiselt peab tõdema, et Peeter Kraasi originaalfotod ja Peeter Säre õhufotod on selle raamatu tugev kül, kui just mitte arvestada fotot, kus Püha Miikaeli kloostris hoonete asemel on lihtsalt liiga palju hooned (õigemini küll katuseid), et neid kõiki Püha Miikaeli kloostris omadeks pidada (lk 48).

Paljude huvitavate illustratsioonide hulka oleks võinud raamatusse võtta ka 12. sajandi Canterbury *Christ Church* kloostris veevarustussüsteemi kujutava plaani, eriti veel seepärast, et kloostrite veevarustusest tehakse esimeses peatükis juttu üsna põgusalt. See illustratsioon oleks olnud kergesti leitav paljudest keskaja kiriku- või kloostrielu käsitlevatest illustreeritud teostest, nagu näiteks *A Lion Handbook: The History of Christianity*. Ed. Tim Dowley (1985). Leheküljel 21 esitatakse lugejatele keskaegset nn ideaalkloostris plaani, mis õigupoolest on Benedictus Nursialase poolt 6. sajandil rajatud *Monte Cassino* ja *Santa Scolastica* kloostrite *claustrum*'i plaan, kujutades suletud (ld k *claustrum*) nelinurkse siseõue ümber ehitatud kloostrihoonete kompleksi. Tsistertslaste ideaalkloostris võiks nimetada Fontenay'd (Prantsusmaa), mille plaane on samuti avaldatud paljudes keskaja kloostrid käsitlevates teostes.

Mõningate keskaegsete isikunimede kirjutamisel on "Eesti Entsüklopeediakirjastus" eelistanud meile vähemtuntud ladinapäraseid nimevorme, nagu Meinhard'i asemel Meynard (lk 10), Kievel'i asemel Kywel (lk 57). Mõned isikunimed on aga ilmselgelt valesti: Riia pea-

piiskopi Michael (Hildebrand) asemel Michel (lk 61) ja Pontius Pilatuse asemel on Pontus (lk 111). Eksitavaid vigu, kuigi tegemist on “Eesti Entsüklopeediakirjastusega”, esineb ka terminoloogias, näiteks keskaegse patronaadiõiguse asemel on patronaaziõigus (lk 76). Või jälle lk 100, kus katoliku kiriku seitsmest sakramendist viimast salvimist ehk *extrema unctio*’t nimetatakse lihtsalt “lülilis sakramendi ketis”. Samalaadseid ebatäpsusi või ebakorrektsusi leidub eriti just monograafia sissejuhatuses ja esimeses peatükis, mis näivad olevat kirjutatud teistest peatükkidest hiljem ning seetõttu halvemini toimetatud. Nii näiteks nimetatakse katoliku kirikut feodaalsüsteemi rahvusvaheliseks keskuseks (lk 8) ja teisalt võib lugeda, et kell 1.00 laulsid mungad vigiilia (õine palvus) ajal ülemlaulu (lk 17 ja 22). Piibli kõige erootilisemat raamatut Ülemlaulu küll vaevalt iga vigiilia ajal lauldi. Selle asemel retsiteeriti tegelikult psalme või lauldi nn *Ambrosiuse Te Deum*’i.

Kui otsida sõnale *munk* seletusi meie uusimatest sõnastikest ja teatmeteostest, mitte ainult “Viimsest reliikviast” või ajalehesõnumitest uue kloostri avamise puhul Pirital, siis võib julgelt kinnitada, et eestlase käsitlus munklusest on nii kitsas ja samal ajal ka nii avar, et siia alla mahub kõike (vt Vello Salo, *Klaustrofoobia eesti moodi*. — *Eesti Kirik*, 11. IX 2002). Kreekakeelne sõna *monakhos* ei tähendanud esmalt mitte ‘erakut, üksinda elavat’, vaid ainulaadset. Vana süüriakeelne väljend *ihidaja* on veelgi selgem ja tähendab ‘ainulaadset, täiuslikku’. Munk on seega täiuslik, niisugune, kes püüab täita evangeeliumi käsku: olge täiuslikud (kr k *teleioi*, ld k *perfecti*), nii nagu teie taevane Isa on täiuslik (Mt 5:48). Selleks annavad mungad kolm lubadust: kuulekus, vaesus, vallalisus. Oma radikaalsuse ja otsusekindluse tõttu hakati niisuguseid munki nimetama *militēs Christ’i* (Kristuse sõduriteks), kes peavad vaimulikku sõda vaimsete relvadega. Kõige raskem on kuulekusega — töotusega, mis esines nii läänes Benedictuse kui ka idas Theodoros Studitese reeglistikes ning millele panid omakorda 16. sajandil erilist rõhku ka jesuiidid. Meil on raske näha kuuletumises midagi nii positiivset, nagu seda on vabadus. Kuigi just kuuletumine võib viia vabaduseni, aidates inimesel vabaneda oma kinnisideedest.

Jaan Tamme monograafias tekitavad elevust väited lk 18 ja 23, et õlu tavaline päevanorm oli munga kohta 4,5 liitrit. Inna Põltsam toetub oma vastilmunud raamatus *Söömine-joomine keskaegses Tallinnas* (2002) Saksa kultuuriajaloolasele Alwin Schultzile ja väidab, et kõige joomahimulisemaks õlu ja veini osas peeti Euroopas inglasi, sakslaste kuulsus sellel alal algas 15. sajandil. Mingiks päevanormiks ei saanud 4,5 liitrit kindlasti olla. Juhul kui pole tegemist statistilise keskmise arvutamise teel saadud tulemusega, mis on eksitav, võis 4,5 liitrit tähistada

pigem ülemmäära. Benedictus, kes väidetavalt mõistis munkade inimlikke nõrkusi, soovitas munkadele mittesobivat veini mitte liiga palju juua, sest see võib targemagi eksiteele viia. Õlle suur kogus keskaja kloostrites seletub lk 93 mainitud palgalisana nende tööde eest, mille tegemiseks kloostritel puudusid oma käsitöölised.

Ebakorrektne on väide lk 20, et keskajal oli pühak see mees või naine, kes oli saanud koha taevas ja olles Jumalale (sõna kirjutatab autor kord suure ja kord väikese algustähega, vt lk 28) lähemal, saavutanud võime aidata inimesi, kes tema poole palvetasid. Katoliku kiriku uues pühakutekalendris *Martyrologium Romanum* on 6500 pühakut ja inglit, keda ei kummardata ega teenita, vaid meenutatakse ja soovitakse nende eestpalvelist abi. Üsna segamini on asjad lk 25, kus öeldakse, et frantsisklaste põhinõudeks oli evangeeliumi, eriti Matteuse õpetuse tähttäheleline täitmine. Frantsiskaaniid tõstsid Matteuse evangeeliumist konkreetselt esile siiski vaid Matteuse evangeeliumi 10. peatükis kajastuvat. Ka on väär väita, et jutluse kõrval oli frantsisklastele ja dominiiklastele altaril toimuv teisejärguline (lk 26). Nii ei saa asju reastada. Samal leheküljel on ladinakeelne “tertius” kirjutatud ekslikult “tertius”.

Keskaega käsitledes ei saa ju mööda vaadata ladina keelest, mida raamatu autor pole üldjuhul ka teinud. Siiski oleks võinud kloostririigimajandust kirjeldades teiste kõrval ära tuua ka kloostrite soojendatud saali ladinakeelse nimetuse *calefactorium* (lk 22) ning piiskopi piduliku ametirüü tähiše *casula* (lk 135). Ebajärjekindlus on ka see, kui lk 51 öeldakse, et Tallinna dominiiklaste klooster kuulus Hollandi “ühenduse” alla, lk 55 oli see aga Hollandi “koguduse” liige ja lk 57 kasutatakse sõna “kustoodia”. Tallinna dominiiklaste kloostririigiesimese asukohana lk 11 ja 51 mainitud Toompead 1229. aastal ei pea kõik ajaloolased sugugi nii kindlaks (vt Marek Tamm, “Millal jõudsid dominikaaniid Tallinna?” — *Tuna*, 2001, nr 2, lk 13–23). Kahjuks pole J. Tamm sellele huvitavale artiklile oma töös tähelepanu pööranud.

Põhjendamatuks jääb Jaan Tamme väide, et dominiiklaste nii nagu ka teiste kloostrite munkade ja nunnade riietus oli keskajal “üsna toretsev” (lk 97). Kloostririietus ei olnud ju allutatud moele ning keegi ei taotlenud kloostris oma riietusega mingit individuaalset eneseväljendust. Need olid pigem vormirõivad, millega rõhutati kasinust ja vaoshoitust. Eesti ala dominiiklaste õpingute kohta Lääne-Euroopa ülikoolides ütleb autor, et 1300.–1519. aastani läks ülikoolidesse õppima 188 soomlast (lk 103). J. Tamm toetub soomlase Jussi Nuorteva andmetele, kelle dissertatsioonis öeldakse tegelikult, et aastail 1313–1523 õppis ülikoolides 165 nime poolest tuntud soomlast, kelle arv võis aga kõikuda 350–400 vahel (Jussi Nuorteva, *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen*

Turun Akatemian perustamista 1640. (Bibliotheca Historica 27.) Helsinki, 1997, lk 139). Ebatäpne on nimetada evangeeliumide autoreid vanimateks kristliku kirjanduse loojateks (lk 132), kui on teada, et juba ainuüksi Uue Testamendi autorite hulgas on evangeeliumide autoreist varasemaid.

Üks neist, Luukas, talletas aastail 80–90 oma evangeeliumisse ainsana Jeesuse sõnad, et pärast inimeste vaikimist peaksid hakkama kivid rääkima. Jaan Tammel on õnnestunud panna oma monograafias keskaegsed kloostrikivid tõepoolest kütkestavalt kõnelema. See teeb raamatust *Eesti keskaegsed kloostrid* huvitava ja kultuurilooliselt hariva teose.

Riho Saard

KAKS RAAMATUT ELU OTSINGUTEST KOSMOSEST

SETI: Maa-välise elu otsingud. Soome keelest tõlkinud Kai Nurmik. Tallinn: Valgus, 2001. 206 lk.

Jean Heidmann, Alfred Vidal-Madjar, Nicolas Prantzoz, Hubert Reeves. Kas me oleme ÜKSI universumis? Prantsuse keelest tõlkinud Hillar Tali. Tallinn: Olion, 2001. 208 lk.

Mõlemad raamatud (edasises lühendatult SETI ja ÜKSI) on kogumikud: ÜKSI sisaldab intervjuusid nelja Prantsusmaa teadlasega, SETI kirjutisi koguni viieteistkümmelt Soome autorilt.

SETI käsitus on süsteemipärasem ja laiema haardega: alustatakse küsimusest, millest koosneb universum, ja lõpetatakse sellega, kas meid külastavad ufod. Raamat algab huvitava põikega ajalukku. Eelmise sajandi keskpaiku sai üsna tuntuks Hollandi matemaatiku Hans Freudenthali koostatud keel teiste tsivilisatsioonidega sidepidamiseks. Nüüd selgub, et Soome teadlane Edvard Neovius on koostanud sümbolite süsteemi taevakehadevaheliseks sideks kolmveerand sajandit varem ning see ilmus 1875. a rootsi keeles pealkirja all *Meie aja suurim ülesanne* ning tõlgiti üsna ruttu ka vene ja prantsuse keelde. Sissejuhatavat osa SETIs jätkab Nils Mustelini lühiülevaade "Unistus asustatud maailmadest".

Raamatu kolm põhiosa on pühendatud astronoomia alustele (Universumi sünd, areng ja ehitus), bioloogia alustele (elu tekkimine, areng ja intellekt) ning võimalikule sidele teiste tsivilisatsioonidega. Viimasele jääb üpris vähe ruumi — pisut üle poolesaja lehekülje (kui ufopettuste paljastamist päris raamatu lõpus mitte arvestada). See on aga sisutihe, faktirohke ja illustreeritud käsitus, kus ei salata maha ka saabunud kriisi seda laadi uuringute arendamisel.

Eelmisega võrreldes on ÜKSI kogu ulatuses enam suunatud elu ja tsivilisatsioonide probleemidele kosmoses, ehkki mitte väga kontsentreeritud tekstina. Raamat sisaldab ajakirjanike intervjuusid autoritena märgitud nelja väljapaistva vanema põlve astronoomiga. Intervjueerijate nimed on toodud tiitellehel pealkirjast allpool, kuigi mõeldav oleks olnud ka vastupidi — teksti on ju kirja pannud just ajakirjanikud. Enamasti alustavad intervjueeritavad ühest neile lähedastest astronoomia lõigust (raadiovaatlused, planeetide avastamine, elu Päikesesüsteemis, elu tekkimine maakeral). Seejärel antakse voli eruditsioonile ja fantaasiale ning kirjeldatakse hüpoteetilisest signaalide tabamisest või isegi teistega suhtlemisest tulenevaid võimalusi ning probleeme. Et kõik autorid on eraldi avaldanud mitu aimeramatut, siis kumab siin läbi ka see temaatika. Ent tegu on oskuslikult moodustatud kvintessentsiga, mis mõjub haaravalt. Käsitus on mõteterohke, kuigi mitte faktirohke ja süstemaatiline.

Raadioastronoomia spetsialisti Jean Heidmanni intervjuu-peatükk "Sfääride muusika" lähtub kohe oletusest, et meil tuleb kosmosest oodata kõrgeltarenenud tsivilisatsiooni raadio teel saadavat sõnumit: "Kosmoses võib leiduda meie omast arenenumaid tööstusühiskondi. Niipea, kui astronoomid olid selle oletuse sõnastanud, jäi neil üle vaid tööle asuda. Ja seda nad tegidki." Siin jätab Heidmann ütlemata, et selle oletuse sõnastasid Cocconi, Morrison ja Drake juba 1959. aastal ja tänaseks on küllalt suurt kulu nõudnud raadiotsingute tulemus null. Edasi refereerib Heidmann hüpoteese sellest, kuidas tehnoloogiliselt kõrgeltarenenud tsivilisatsioon väljub oma planeedilt ning asub ümber kujundama alul oma päikesesüsteemi, hiljem galaktikat. Ka need hüpoteesid pärinevad eelmise sajandi kuuekümnendatest aastatest (Freeman Dyson, Nikolai Kardašev). Järgnev nurisemine otsingute rahastamise kärpimise või lõpetamise üle leiaks selgituse, kui oleks öeldud, et aastakümneid kestnud otsingud osutusid tagajärjetuks. Edasi tuleb arveteõidendamine ufentusiastidega, ent siingi toodud väited olid teadlastele juba teada ja välja öeldud ligi poole sajandi eest, ehkki need ei veennud sektantlikke uskujaid. Nüüd võib tõesti nentida, et aastakümnetega ladestunud negatiivne tulemus hakkab ka avalikkust veenma ufoloogia jampslikkuses.

Alfred Vidal-Madjariga salvestatud intervjuu "Päikeste valgus" algab selle kirjeldamisega, mis on tõesti viimase aastakümne oluliseks edasiminekukuks, aga mitte veel tsivilisatsioonide leidmisel, vaid n-ö päris-astronoomias. See on planeetide ja planeedisüsteemide avastamine väljaspool Päikesesüsteemi. Siin on praegu areng nii kiire, et teiste tähtede ümber tiirlevaid planeete avastatakse iga aasta kümnete kaupa ning varsti võib nende arv juba läheneda sajale.

Nicolas Prantzose peatükis "Tuleviku Odüsseia" kirjeldatakse kosmoselendude võimalusi Päikesesüsteemis ning tähtedevaheliste lendude probleeme. Viimaste suhtes on autoril säilinud omajagu varasemate aastate optimismi — praeguseks peavad paljud spetsialistid inimlendide tähtedevahelisi lende võimatuks. Hubert Reevesilt pärinevas viimases intervjuus on vaatluse all elu tekkimine ja olemus, samuti elu avastamisvõimalused teistel taevakehadel.

Et ÜKSI on orienteeritud täppiseadustes vähem haritud lugejale, näitab lisatud sõnastik, kus näiteks selgitatakse mõisteid *aatom*, *atmosfäär*, *sputnik*, *värvus* jms. SETI seevastu pretendeerib aine süstemaatilisele ja järkjärgulisele avamisele, kus enne põhiküsimusi käsitletakse vajalikul määral astronoomiat ja bioloogiat, seda isegi teadusartiklitele omaste viidetega alliktrükistele.

Teadustööde retsenseerimisel tavapäraseks saanud küsimusele teema aktuaalsuse kohta saab mõlema raamatu puhul vastata kaheti. Kõigepealt on need probleemid nii ajakirjanike kui ka aimeramatute autorite jaoks igihaljad. Tulnukatega kohtumise võimaluse vastu tunneb avalikkus suurt huvi juba vähemalt pool sajandit, seda kütavad üles ka ulmeromaanid ja ulmefilmid, sellel parasiteerib ufoloogia.

Tuletame meelde varem eesti keeles ilmunud raamatuid sel teemal: Harlow Shapley *Tähtedest ja inimestest: Inimese reageerimine paisuval universumile* (1964), Uno Veismanni *Kosmosetsivilisatsioonid* (1968), Jossif Šklovski *Universum, elu, mõistus* (1981). Oliigi aeg teema uuesti lugejani tuua. Kokkusattumuseks ilmus 2001. a peale nimetatud kahe täpselt ühepaksuse raamatu veel allakirjutanu artikkel ajakirjas *Akadeemia* (nr 4). Üksikartikleist vääriwad märkimist ka Reinhold Pöderi esmakirjutis "Eluvõimalusist teistel tähtedel", mis ilmus *Tähetorni Kalendris* 1936. a ning Mihkel Jõeveere ülevaade "Kosmosenaabrite otsingutest" kogumikus *Universum* (1997).

Aktuaalsuse teise küljena tuleks vaadelda, mil määral raamatud kirjeldavad selle valdkonna tänapäeva. Kahjuks jääb siin vastus ebamääraseks — viimase veerandsajandi jooksul pole otsingutes tehtud kuigi olulisi edusamme (karmimalt väljendades: leitud pole midagi) ja nii pole autoritelgi muud üle jäänud kui korrata ammuseid hüpoteese ja pro-

jekte, kirjeldada tagajärjetuks jäänud otsingukatseid. Esmakordselt selleteemalist raamatut kätte võtvale lugejale on see huvitav ja põnevgi, neile, kes eelnimetatud raamatutest mõnda on lugenud, tuleb palju tuttavana ette. Eriti, kui võtta appi ka mõni võõrkeel. Piirdudes ainult vene-, inglise- ja saksakeelsete analoogidega, on siinkirjutajani jõudnud küllap üsna ebatäieliku informatsiooni järgi SETI-teemalisi raamatuid viimase 40 aasta jooksul ilmunud paar-kolm aastas. Varem olid kergesti kättesaadavad venekeelsed artiklikogumikud ja tõlked vene keelde, sealhulgas ilmusid üsna kiiresti vene keeles ka maailma paremad aimeraamatud. Praegu vaadeldava SETI-raamatu eelkäijaks võiks pidada Donald Goldsmithi ja Tobiasi Oweni õpperaamatut *The Search for Life in the Universe* (1980, vene k 1983) — võib-olla 10-20% sellest osutuks aegunuks ja ehk sama palju lisanduks uut. ÜKSI ürg-eellaseks võiks olla Carl Sagani *The Cosmic Connection: An Extraterrestrial Perspective* (1973), uuemaks analoogiks Frank Drake ja Dava Sobelli *Is Anyone Out There?: The Scientific Search for Extraterrestrial Intelligence* (1994).

Kogu seda laadi kirjanduse foonil on mõlemad vaadeldavad raamatud keskmiste tasemel — ei kehvad, ei suurepärased. Teaduse poolelt näib kõik korras olevat — ega eesmärgiks olegi olnud teadusmonograafia ega päris õpik või loengukursus. Vastandina nüüd kättesaadavatele rohkete illustratsioonidega, värvitrukis, suureformaadilistele ja publitsistikasugemetega aimeraamatute uuele põlvkonnale (näitena David McNabi ja James Youngeri *Planeedid*; Tallinn, 2000) on mõlemad säilitanud sarjade “Teaduse teedelt” ja “Mosaiik” klassikalise ilme — kas just öelda, et halli välimuse ja kuivavõitu stiili. Kuigi ma ei ole võrrelnud tõlkeid originaalidega, on SETI puhul tuntav asjatundja osalemine toimetamises; seda tegi nüüdseks meie hulgast lahkunud astronoom ja andekas popularisaator Peep Kalv. ÜKSI puhul on küll väga vähe toimetamistööd tehtud. Autorid on üpris Prantsusmaa-kesksed: rõhutatakse maailmas suuruselt teisel kohal olevat raadioteleskoop (mida see võib olla vaid teatud liigis), kardetakse, et Euroopa ühisobservatoorium võtab rahad ära Prantsusmaa observatooriumidelt jne. Eesti lugejale pole korrapealt selge, mida tähendab ajamääratlus “sõja eelõhtul” — mõeldud on 1954. a alanud sõda Alžeerias.

Nende raamatute teksti vähese atraktiivsuse põhjuseks on siiski kriisi käsitletavas tegevusvallas endas. Mõlemad püüavad ikka veel sisendada optimismi maaväliste tsivilisatsioonide otsingute suhtes — kuidas saaks-ki muidu populaarne olla? Tuletagem aga meelde kolme-neljakümne aasta taguseid mõtteid:

- raadioteleskoobid tabavad teistelt taevakehadelt saadetud tehissignaale;

- tuleb valmistuda signaalide dešifreerimiseks, arendada uuringuid tähtedevahelise (side)keele alal;
- arvati, et avanevad võimalused kasutada vanemate tsivilisatsiooni-de kogutud informatsiooni arengu ja heaolu huvides maakeral;
- õnnestub tuvastada elusaine kübemeid meile lähedastel taevakehal (meteoriidid, komeedid, teised planeedid);
- usuti, et Maad on minevikus külastanud võõrad astronautid;
- Maa atmosfääris lendavad kosmosekülaliste lennumasinad.

Midagi sellest ei ole teostunud, mõned lootused ja projektid osutusid täiesti põhjendamatuks, mõned absurdseks (muistsed astronautid, ufoloogia). Otsitavad on meist aastatega üha kaugenenud: eelmise sajandi alul ei oldud veel kaotatud lootust leida elu Marsilt või Veenuselt, 1960. aastatel oodati raadiosignaale lähemate tähtede juurest, praeguseks tuleb nentida tugevate raadiosaatjate puudumist kogu meie galaktikas. On ilmnenu, et maaväliste tsivilisatsioonide otsimine ei moodusta selgepiirilist teadusharu, vaid on interdistsiplinaarne tegevusvaldkond astrofüüsika, sidetehnika, bioloogia, biokeemia, sotsiaalteaduste jne põiminguna.

Kui kaua saab otsida seda, mida me väga tahaksime leida, ehkki seda võib-olla polegi olemas? Loteriivõiduks võib olla küll kümme miljardit, aga kui miljardist piletist võidab vaid üks? Otsinguprotsess on teadlastele läbi aegade olnud huvitavam kui tulemus, kuid aja ja raha kulutamine ei saa kulgeda lõpmatult tulemusteta. SETI ega ÜKSI raamatuis ei öelda välja, et võib-olla on otsimine asjatu tegevus — nad kas tulevad ise meie juurde või viib nendeni teaduse ja tehnika põhisuundade areng. Küll aga saab siin küsimusi esitada ja üks kõige halvemini vastatav küsimus oleks planeedi Maa elanike tuleviku kohta — meie kodutsivilisatsiooni arengu suundadest, võimalustest ja piirangutest. Rääkides kosmosetsivilisatsioonide hüpoteetilistest vanustest kümnetes ja sadades tuhandetes aastates, ei suuda me praegu prognoosida Maa looduse ja ühiskonna muutumisi lähemaks sajaks aastaks, sealhulgas isegi mitte ette näha võimalikku hävingut. Kardetavasti siia ongi koer maetud.

Uno Veismann

TEADMATUSE TEADEV PROHVET

Hannes Varblane. *Ilmavallas*. Tartu: Ilmamaa, 2002. 271 lk.

Sooviksin rääkida Varblasest nii, nagu ma teda ei tunneks. See ei tohiks olla võimatu, isegi mitte raske — minu ees on raamat, mis mõneti kathtub sellega, mida ma Varblasest tean, kuid on Varblasest targem, räägib Varblasest rohkem, kui ta ise oleks arvanud, ning osutab ka vigadele, mille osutamises pole Varblasele võrdset ei Eestis ega maailmas, nagu mulle ahastushetkil mõnikord tundub.

Varblase raamatu põhipostulaat on — ei tohi teada! Olin ka ise üllatunud, kui tihti see mõte raamatus kordus, enamasti otsesõnu, kuid sellega liitusid hilisemal järelemõtlemlisel ka muud esilekerkivamad painajad, näiteks tihti korduv protest lahterdamise vastu, mida saab küll käsitada ka kui looja vabadusiha väljendust, kuid mis on ikkagi üks võimalikke ei-ütlemise variante. Loojale ei loe piirid — neid ei tohi teada, vastasel juhul hakkad ka ise uskuma, et oledki biitkirjanik, religioosne poeet, metafüüsik vms. Nõnda peab kirjanik või luuletaja raamidest, mille sisse ta on topitud, iga hinna eest välja rabelema. Vaid korra möönab Varblane mõõdistuse paratamatust: “Tuleb aga tunnistada, et ega ilma terminita “biitkirjandus” ikka hakkama ei saa” (lk 120). See on üks neid väheseid kordi, kui Varblane “mõistab” ka sekundaarse literatuuri vajalikkust. Kuid vangistus, mille üks literaat (kriitik) teisele (kirjanikule, luuletajale) peale surub, pole põhipõhjus, mis Varblast ängistab. Vangis ollakse ajas, riigis, ruumis, kirjanduses endas: “Raamat on ohtlik sellepärast, et eesti proosa on omadega kui Raudamgi raudus ning mõnes mõttes on see igav. Igav seepärast, et me näeme eesti lobisemises jällegi müüti sellest, kuid raamat peab sarnanema raamatuga, nii nagu elu eluga” (lk 197).

Toodud katkes räägitakse näiliselt Mart Kivastiku raamatust *Home*, tegelikult on nii Kivastik kui Raudam Varblasele vaid ettekääne oma südamevalu väljendamiseks. Ilmselt on siin juttu millestki tüüakamast kui üks tühipaljas (ehkki sümpaatne) esikkogu. Miks on raamat (kui selline) ohtlik? On see surm kujutluses, eskapism, elevandiluust torni tõmbumine või veel midagi muud laiduväärset? Varblane ei vasta, ta põikleb vastusest kõrvale: “Küsimus on hoopiski muus. Küsimus on avaldatuses. [---] Kogu on korralik, kujundus pask. Kogu kõigub, kujundus ei kõigu” (lk 197). Tähelepanelik lugeja tajub sellises igasuguse mõistliku määra ületanud ärplemises ka “midagi muud”. “Kogu”, mille kohta öeldi “korralik”, “kõigub” juba järgmises lauses, “pask kujundus” seevastu seisab kindlalt, “ei kõigu”. Varblane kardab, et kuri võidab, tal

on hirm, et inimlik sisu, mille Kirjanik (kes võib olla ka Kivastik) on oma raamatusse pannud, läheb välise surve alla kaduma. Kõik, mis seotud inimesega, peabki kõikuma, olema vastuoluline, seetõttu on Vormil lihtne Sisu alla neelata. Eelneva (ja veel tuleva) valguses võib Vormi ja Teadmise vahele tõmmata üsna kindla ja kehtiva võrdusmärgi. Seda ei sega isegi Varblase kohati ülepingutatud metafoorne väljenduslaad, nagu "Meel(iks)..., kes läbi kärgede käratseb" või sügavmõttelisusele pretendeeriv proverbiaalne messiaanlus: "On's jõhkru õiglus või õigus riigikogu?" (lk 198). Kõik näited on ühest ja samast artiklist, kuid sellist suhtumist väljendavate üteluste leidmine mujalt Varblase kogust pole raske.

Varblane usub, et teadmatus on paratamatu ja painav; loomeinimestele, kunstnikele on see isegi midagi kohustuselaadset. Näiteks: "On võimalik tunnetada maailma suurrahva (ehkki ma ei tea, mis see on) seisukohalt, kuid võib ja peab teda tunnetama ka väikerahva (ei tea samuti, mis see on) seisukohalt" (lk 151). Nii mõtleb Varblane *Preili Smilla lumetaju* puhul. On kohe näha, et asjad, mida Varblane teada ei taha, on mõisted, mahukad abstraktsioonid. Varblane ei keela teistel teadmast, kuid iseendale paneb ta peale keelu: ei, mina mitte! Miks? Kuigi vastus on ilmne — Varblane on "vaba", ta on luuletaja, poet, kes igasuguses piirangus tajub ohtu —, ei tasuks järelduste tegemisega kiirustada. Äkki on tekstil tema autori kohta (allakirjutanu abil) öelda midagi stambivabamat? Pole võimatu, et eituse taga on mingit sorti jaatus, tahtmatuse taga tahtmine, soovimatuse taga igatsus (saada teada, saada õnnelikuks). Uurigem asja edasi: esialgu ettevaatlikult, küsimata lõppresultaadi kohta (teadmamees või mitte, õnnelik või õnnetu), vaid vaadeldes kirjutaja poolt iseendale peale pandud eituse/keelu võimalikke variatsioone.

Enn Lillemetsa luulekogul peatudes on Varblasel öelda järgmist: "Kultuur on kummaline nähtus, temasse võib suhtuda mitmeti. Võib suhtuda harda austuse ning imetlusega. Küllap on talle [Lillemetsale] see lihtne, sest ta näikse teadvat, mis on kultuur, näikse teadvat üheselt. Mina, õnnetu, aga ei tea, ning seetõttu hooman tema kauniduses mõnikord vana hooa" (lk 214). Stüvenemata sellesse, kas see (kohtuotsust meenutav) hinnang, mille teine ja efektssem pool "näitab" ütlejat ennast, on õige või vale, märkame, et Varblane ei salli üheülbalisust, eriti aga sentimentidiga segatut. See jätab võimaluse, et kui asja (kultuuri, suure ja väikese rahva) käsitlus on sügavam, hõlmavam ja paljutahulisem, siis pole ka keelatud teada. Isegi Varblasel endal poleks see häbiväärne. Ei tohi ainult öelda, vähimagi žestiga märku anda, et siin on lõpp, siit edasi enam midagi ei tule — siis saab Varblane kurjaks! Paraku on Teadja (Lillemetsa, inimese) elu lihtne, teadmine annab kindluse, võimalik

isegi, et usu, nii näib tekst meile Varblase eest ja asemel "sosistavat". Tema ise ei usu, ei saa, ei tohi.

Varblase teadmatuse valulikkus ilmneb kõige selgemalt seal, kus ta ise on ise kodus — luules. Alljärgnev tsitaat puudutab küll Viivi Luige *Ajaloo ilu*, seega proosat, kuid Luikegi hindab Varblane eelkõige kui poeeti: "Meeldinud on ta mulle sellepärast, et ta pole teinud endast teadmameest, kel ussisõnad suus ning lahendused&soovitused kongressikõnena peas või paberilehel" (lk 194). Ning: "'Ajaloo ilus' hämmastab mind veel üks Viivi Luige hoiak. Ta nagu oleks ajaloost aru saanud" (lk 195).

Kuivõrd ajalugu on kultuuri üks koostisosa, siis eelnevaga võrreldes mingeid muutusi Varblase hoiakutes ei saa täheldada. Küll aga intensiivsuses! Sooritatud on reaalpoeetiline kuritegu: "... ta [Luik] just nagu teaks, mis toimus temaga (ning mitte ainult temaga) sel 1968. aastal, ning üldse, mis toimub ajalooga ja ajaloos. Ta annab hinnanguid. Hinnangud on aga parteide asi, nagu poliitiline analüüsiki, ükskõik mis nurga alt või distantsilt ajas&ruumis see toimub" (lk 195).

See, mis on lubatud ajaloo- või kultuuriuurijale, pole lubatud luuletajale. Luuletaja ei tohi teada, kui ta seda teeb, pole ta enam tema ise. Ta on keegi teine, võõras, kes ajab Varblasele võõraid asju. Siis on Varblasel valus, teda on reedetud. Hüvastijätt Viivi Luigega, kui seda nii tohib nimetada, on hoolimata diplomaatilistest manööverdամistest (või just tänu neile) artikli lõpus tragöödia mõõtu sündmus. Mõnel teisel puhul ei häbene Varblane oma solvumisi otsesõnu välja öelda, kuid siis, paraku, peab autor olema surnud. Need võivad olla isegi humoorikad või eneseironilised, näiteks "Henry Miller — Crazy Cock" (lk 131–132), mille lõpuosas Varblane raevutseb Milleri "külmuse ja kaine arvestuse" pärast ning heidab nalja iseenda usu/süütuse kaotuse üle. Spontaansus, vahetu elukogemuse transmissioon teksti on Varblase hinnanguhierarias kõrgel kohal.

Kuid ka proosakirjanikul pole kasulik teada, sest "... kui keegi ikkagi veel arvab, et Waugh tõstis neljakümnendail romaani raskuspunktiks religiooni, siis on see vale, sest katoliiklasena ei teadnud ta ise, mida ta kirjanikuna korda saatis" (lk 157).

Üldse on kirjanik see, kes teab — teab seda, et ta ei tea, ei tohi teada. Teadmatust ei saa teeselda, poeet&prohvet¹ peab oma tead-

¹& on Varblase lemmikmärk, omamoodi signatuur, mis loob sidesusi, sõnade ja inimeste kooslusi, ilma milleta — lahus, ükski — ei kujuta Varblane ette ei enda ega ka teiste elu. Samas on ta ka väljendanud oma sümbioosidepõlastust, kuid see, usun, on hoopis teine asi.

matuse käes piinlema ja kui see muidu ja loomulikumalt ei tule, siis peab/võib ta enda nii kaugele viima — alkoholi ja narkootikumidega (nagu biitnikud), ideedega inimese vabadusest (nagu Emerson, Thoreau ja transtsendentalistid), tüdrukutega, kes on rock, raamatutega, mis valetavad või räägivad/jutlustavad Tõde. Ning kui Varblane kirjutab, et “see poiss [Jüri Kaldmaa] kirjutab asjust, millest teab”, siis pole need asjad kunagi teadmises-asjad, vaid elu- ja tunnetuse asjad, millest (liig)teadmine võib olla ohtlik: “Vahetevahel tundub, et teab isegi liiga palju.” Teadmine siis, kui teatakse liialt, võib ära rikkuda “sunnituse teemadesse”, “valu-liku valvsuse ja eheduse” (lk 199).

Varblane adub, et ideed (loe: teadmised) on (proosa)kirjanikule selleks, et tema tegelased saaksid neist rääkida, neid tõsiselt võtta ja kannatada, kui nende täideviimine korda ei lähe. Täpselt nii ta küll ei ütle, tema teeb panuse sellele, et kirjanik peaks ise kas uskuma või mitte uskuma, teadma või mitte teadma. Raamat pole ideede/teadmiste eksponeerimiseks, vaid inimestele elamiseks. Vahetegemine inimese ja tegelase vahel pole raske mitte ainult Varblasele, vaid lugejale üldse, kõige rohkem sõltub see kirjaniku andest ning harvad pole needki juhud, kui looja oma tegelaste elu elama hakkab. Või luuletaja oma obsessioonide.

Varblase teadmatus on mõnikord ka tühi poos (“ma ei tea senini, mis on sõda, veel vähem mis on rahu”; lk 161) või lihtsalt retooriline võte, et eituse taustal oma “mõningast teadmist” või elukogemust pakkuda. Lõpusessees “Võim ja vaim” ta kirjutab: “Allakirjutanu ei tea, mis on võim, veel vähem, mis vaim. [---] Alljärgnevalt mõningad tähelepanekud nende kahe fenomeni kokkupuuteist, eeldades, et vaimsuses võiks peituda abinõu üldise allakäigu peatamiseks” (lk 253).

Selles väheses, mis järgneb, teab Varblane täpselt, mida ta ei taha (“majandussõltuvusse ja võlaorjusse panemist”), mida ta ei soovi (“inimese meelilise tundlikkuse kuhtumist” infoühiskonna pahuproduktina) ja millega ta ühelgi juhul nõus ei ole: autuse&kultuuritusega!

Varblase ideaalühiskond langeb ühte Vladimir Nabokovi omaga, kes nagu Varblane eelistab subtiilseid eitusi: ““Soovid on mul küllaltki tagasihoidlikud. Riigijuhtide portreed ei tohi mõõtmeilt ületada postmarke. Ei mingeid piinamisi, ei mingeid hukkamisi. Mitte mingisugune valitsus, isegi mitte humanseim ja intelligentseim, pole võimeline sünnitama suurt kirjanikku. Ometi on halb valitsus võimeline rikkuma kogu ta elu”” (lk 173). See on maksimaalne, mida üks kirjanik saab öelda. Varblane on sellega igati nõus. Tal on hea meel tunnistada: keegi on minust paremini õelnud, mõelnud, kuulake minu asemel parem teda!

Loobumine on Varblase loomuses. Samas on ta superegoist. Kramplikult hoiab ta kinni müüdist, mille ta ise on loonud. Mõnikord on see liiga

lähedal sellele, kus ja kes ta ise on. Näivalt kuulutab Varblane vaid iseennast ja enda-sarnast, kuid samas, ennäe imet, mõistab ka neid, kellele selline maniakaalsus on võõras või vähemalt problemaatiline. Varblase loomekreedo *ruumub* (üks Varblase lemmikväljendeid) lauses: “On see nii või kuidagi teisiti, aga ma tean, et kergelt kirjutavad vaid need, kes võivad kirjutada millestki muust kui iseendast” (lk 21–22).

Selle lause saaks hõlpsalt teisipidi keerata, Varblane ise tunneb seda kunsti paremini (ja on ka mulle õpetanud). Kust Varblane seda võtab? Miks ta siin ja mujalgi ikka ja jälle raiub — mina, ainult mina, minast, ei muust! Näiteid selle kohta on palju, “Mina” kollitab teksti taga nagu kuu, kõrvetab nagu kõrbepäike, sellest pole pääsu. Piirdugem arvukatest näidetest ainult ühega, kõige iseloomulikumaga, kust saavad alguse ka muud hädad, teised potentsiaalsed, õnneks realiseerumata jäänud või pelgalt manifestina või proklamatsioonina realiseerunud (mõistmatus)tõved: “Tegelikult ei tohiks üks kirjanik teist arvustada. Kirjutamine on räpaselt enesekeskne tegevus. See, kes kirjutab, tsementeerib sõnadesse oma kogemust, oma ainuisikulist elukäsitlust ning nägemust. Teiste arusaamu ta ei mõista ega tohigi mõista, vähemalt juhul, kui ta tahab kirjutada ausalt” (lk 212).

Vähemasti kirjutamise hetkel Varblane uskus, mida ütles. Ja arvata võib, et usub edasi, nagu üks tõeline usuinimene seda tegema peabki. Sellise väite alus saab olla vaid sügavalt subjektiivne, isiklikult kogetu, tegelikkusega (ka kirjanduslikuga) pole sel mingit pistmist; see oleks nagu oma silmaringi või -vaate meelega kitsendamine, et siis kitsast pilust “õigemini” näha. Paraku aga näeb Varblane täiesti tavalisi, meile kõigile arusaadavaid ja üldsegi mitte ekstravagantseid asju, elades võrdse intensiivsusega sisse nii Paul Austerisse kui Jack Kerouacisse. Kõrvutades kaht esseed (mis raamatus ongi sümboolselt kõrvu), “Auster as Auster” ning “Beat Generation elik Patused Pühakud”, on võimatu öelda, kumb on Varblasele armsam, omam või minam, kas Auster või biitnikud. Varblane mõistab mõlemat, oskab ja tahab neid lahti mõtestada ka nende jaoks, kes asja (nii hästi) võib-olla ei tunne. Varblane suhtub oma lugejasse hoolivalt, juhatab teda kirjanduse ja kirjanike juurde, räägib neist põhjalikult ja põnevalt. Raamatu süvaanalüüs Varblast ei paelu, talle meeldib luua seoseid voolude ja kirjanike vahel, talle on oluline sidestus, seostus, küünarnukk ja tugi. Varblase üks lemmikvõtteid on mälestuste ja isiklike üleelamiste põimimine teksti. Enamasti see õnnestub — juhul, kui raamat&autor pole ettekäändeks mälestuste pajatamisel. Üks halb näide on (justkui) Juhan Paju kohta käiv kirjutus “Ai tsihh, ai tsahh, ai tsahh, ai velled”; peale paari lause, mis vihjavad teose ebaõnnestumisele, kirjeldavad kõik ülejäänud Varblast ennast ja teemaga vaid tingimisi haa-

kuvat materjali. Heaks näiteks (neid on muidugi rohkem) on "Raamistatud rahulolematus", kus paaril leheküljel seotakse ühismõisteks Runnel ja tema looming, aga ka Varblase enda "jääpurikaline" meenusus.

Varblase tekst on täis sententse ja mõtteteri, ta ehitab oma lauseid üles justkui sõnahaaval, ta ponnistab ennast, et leida õiget sõna või väljendust ka siis (või eriti just siis), kui selle taga peituv mõte on küllaltki triviaalne. Näiteks: "Allakirjutanu arvates pole olemas terminisse "biitkirjandus" ruumuvaid kirjanikke. Kirjandusloolastele on üldse omane grupeerida&süstematiseerida. Rasterdatult, klammerdatult ning pakitult mahub ju laualaekasse rohkem kui segipaisatult" (lk 119). Kui nüüd hetkekski oletada, et maailmas pole olemas ei kirjandusloolasi, tekstolooge ega dekonstruktiviste (neid vihkab Varblane üle kõige), siis jäänuks "allakirjutanal" üks ütlemine lihtviisil ütlemata.

On ka lauseid, mille kehtivus ja täpsus on "märki tabanud, kuid lendu jätkava noole" omad: "Kirjandusuuendus ei tohiks tõesti olla atentaat korrastatusele, vaid uue seaduspärasuse otsing" (lk 234). Või sellega haakuv: "Šokikirjandus on tänapäeval konformistlik kirjandus" (lk 147). Neis lauseis, eriti esimeses, on peidus ka see Varblane, mis muidu pihust välja lendab, ennast puutuda ei lase, paitamisest või patsutamisest rääkimata. Varblast häirib see, kui korda pole. Pole elus, kus sind tänaval paiskavad pikali jalgrattad või kui sind tahetakse vägisi toppida rulliskudele, kus pole püsi ega tasakaalu (*sic!*) mitte ainult Varblasel, vaid ühiskonnal, maailmalgi. Kuivõrd riik ja ühiskond on aprioorselt inimvaenulikud, siis on Varblane parema ühiskonna "tegemise" jätnud teistele. Millised on Varblase eelistused seal, kus ta ise on tegija — kirjanduses? Nagu Varblase puhul tavaline, on vastused vastuolulised. Ühest küljest sooviks ta, et eesti proosas oleks rohkem stoorit, kui aga jutt läheb väliskirjandusele, siis on mõlemad, nii stoori kui stooritus, ühtviisi armsad. Varblasele meeldib oma isiklikke veendumusi serveerida üldkehtivana: "Isiklikult mulle ei meeldi eesti kirjanduses ei Raudam, ei Kivastik. Enne inimest armastavad nad iseend, seejärel sõnu ning pärast kõiki neid sõnu ikkagi iseend. Täpselt nii nagu minagi" (lk 198). Allakirjutanal² on ennast siinkohal kerge tollest "tõest" lahti öelda, kuid probleem on sügavam. Katsugem seda natuke lahata, küsides, miks on ikka "mina" nii tähtis Varblasele ja kõikidele temataoliste, ehk ka -aliste? On see surmahirm? On see põlvkonnapelg või kompleks? Või kriitikutead-

²Veel üks Varblase signatuur ehk varesejalg, mille ta ise kohe ühe "võõra" tsitaadiga tühistab: "Tõde on allkirjastamatu" (lk 152).

vus, mida Tõnu Luik on nimetanud “kriitikana käibiva eneseteadvuse vormiks”³?

Esiteks tuleb kohe öelda, et Varblane tühistab väite iseenda Superminast oma praktilise (kriitilise) tegevusega, kus ta demonstreerib oma suurepärasest siseelamisvõimet ainesse või käsitlusobjekti, lühidalt, mõistab või püüab aru saada või siis üritab oma mõistamatust või hämmingut varjata (mis toob endaga kaasa topeltläbipaistvuse!) ka siis, kui avameelsem hinnang tuleks asjale kasuks, seda eriti just kodumaise kirjanduse osas, näiteks juba mainitud Viivi Luik, aga ka Kauksi Ülle jpt.

Surmahirmus pole põhjust kahelda, see esineb nii Varblase kriitikas kui luuleloomingus, nii ehedas tundelises kui sõnalis-dogmaatilise(ma)s vormis. Ka põlvkonnakompleks tuleb kõne alla kui arvestatav või vähemasti potentsiaalne tegur Varblase (varblastepõlvkonna) romantilise egokontsepti vormumisel ja vormimisel. Tõepoolest, tuli ju nn nõukogude ajal (mis oli paratamatult ka “meie-aeg”) oma mina säilimisele&säilitamisele suurt rõhku panna: mis jäi puudu loomulikust, *teadmis(sic!)*lünkadeta arengust, asendus minagrimasside ja -poosidega, rõhutatud eneseteadvusega — *mina tean*, olen lugenud neid ja neid asju! “Nii või teisiti ei saanud me oma kujunemisaastail lugeda kogu eesti kirjandust. Mõistagi tekitas see vastuseisu. Vastuseisust tekkiv hoiak on aga ahistav” (lk 205–206).

Ajad on muutunud, kuid ohud Minale on suuresti samad: hüpoteetiline heaoluühiskond, konsensusdemokraatia, ajakirjanduslik arvamuskultus (kõik arvavad, tõe ei tea keegi, ei tahagi teada!), rahastatud moetrendid ja -voolud on samasugused kui mitte hüllemad, tõkked Ise Olemisele: “Inimolendiks muudab mind siinilmas vaid mu jäärapäine allumatus, tahtmatus kuuluda riigile, rahvusele, religioonile või rassile. Inimese emapuuks on isekus” (lk 209). Mina huvitavus, paeluvus ka teiste jaoks, sõltub Mina suurusel. Varblase Mina suurus on suurem, kui ta ise tahaks tunnustada, sinna mahub nii kirjandus kui ka ühiskondlik taust, tingimused, millest kas sünnivad või jäävad sündimata (suured) anded, jonnakad Minad. Lühidalt — **eneseteadvus kriitikas ja läbi selle** pole ainus, mis Varblast püsti hoiab, ehkki üht-teist tal Luige määratlusega siiski tühist on. Mitte ükski kirjutis selles kogumikus pole otseselt ühis-

---

³Reet Soola luulekogu *Murdub äär: River runs* arvustuses “Koolon — kool on” (*Sirp*, 19. IV 02), mida küll ei tohiks meie harjumuslikus kriitika-kontekstis üldse arvustuseks nimetada, pigem mõtestatuseks või kuulanguks. Tsiteeritud mõtte taga kummuv probleem — mida on kriitikal öelda kriitika kohta — on märksa laiem ning nõuaks süvenenumat käsitlust.

konnakriitiline, pigem on seda tunda teravates torgetes ning üldjuhul just lühemates kirjutistes. Tõsi on ka see, et selline varjatud, kuid olemuslikult hüpertrofeerinud totaalne kriitika (mina ei tea, kuidas need asjad on tehtud või sätitud, aga vastu olen ma igal juhul!) toob endaga kaasa ka vaatenurga ahtuse, kohati aga suisa ignorantsuse n-ö asjaomases aines, kirjanduses. Jättes kõrvale selle, kuidas meie oludes kõik tundub taanduvat nn õukondlikele mängudele, mille tulemusel ühed (ja samad) saavad, teised (samuti samad) aga ei saa (raha&au), on hämmastav, millise viisadusega arvab Varblane kõiges süüdi olevat Derrida&Co'd (+ Krull jt): "Tast [Jüri Kaldmaast] ei õhku kümnendite vanust Euroopa modernismi limpsivate tekstoloogide Krulli, Oidekivi või isegi Kalju Kruusa taoliste tänapäeva eesti luule trendi kandvate tegijate rühmitusliku ringkaitse, -käänduse õudu" (lk 199).

Ka siin on selge, mida Varblane pelgab: kollektiivi, kollektiivset (*pro* rühmituslikku) ringkaitset. Kuid kartusest tähtsam on see, milleta ei saa olla tõelist loomingut: üksindus (sest ka rühmas võib üksik olla)! Ja hirm selle ees! Kõik see on inimlik ja mõistetav.

Tegelikult on Derrida ja Varblane aga hoopis sugulashinged. Eesses "Ulysses Gramophone: Hear Say Yes in Joyce" (ligilähedases tõlkes "Ulyssese grammofon: Jaa-kuulmisest Joyce'il") tõgab Jacques Derrida muu hulgas institutsionaalset Joyce'i tõlgendamist, millega Varblane arvatavasti päri oleks (ja kaasa naeraks). Samas jagab ta üsnagi Varblasevaimus komplimente kõikidele Joyce'i-instituutidele ja -õpetlastele (kes teda on esinema kutsunud), mis kontekstis tunduvad vähemalt kahemõttelisena. Ka on Derrida vahest liigagi radikaalselt väljendanud oma kaasaegse tehnoloogiaga seoses olevaid hirmusid: "Kogu nn kirjandusajastu, aga võib olla kogu kirjandus ei saa säilida telekommunikatsiooni tehnoloogilise režiimi all (poliitiline režiim on ses suhtes teisejärguline). Samuti ka filosoofia või psühhoanalüüs. Või siis armastuskirjad."⁴

Mitme käega Varblane sellele alla kirjutaks?

P. S. Kujundus on alati olnud Varblase, s.t Tiina Viirelaiu tugev külg. Nüüd on sellele lisandunud veel suurepärase editsioon, s.t Urmas Tõnissoni töö. Märkasid vaid kaht väikest vääratust. Nabokovi sünnipaik on *Võra*, mitte *Vora*. Teine neist on see-est valusamas kohas: Bob Dylani laulu nimi on "Blowing *in* the Wind". Mitte *on*.

Toomas Raudam

---

⁴Jacques Derrida, "Ulysses Gramophone: Hear Say Yes in Joyce." — J. Derrida, *Acts of Literature*. New York: Routledge, 1992, lk 253–309.

ABSTRACTS

KÜLLI KEERUS. What to think of the thesis about the value of life?

Primarily, the widely accepted thesis about the value of life prohibits killing of people. However, belonging to a biological species cannot serve as a basis for moral differentiation. Seeking justification for the value of life thesis, attempts have been made to broaden or narrow the prohibition of killing in some borderline cases. This has concerned higher animals, the human foetus, people in a continually vegetative state, etc. By far not everyone agrees to such expansions or restrictions.

The article, while discussing M. Tooley's and M. A. Warren's papers on abortion, shows that the attempts to define persons by means of their properties are arguable. First, the choice of such properties has no moral justification itself. Neither do these theories explain how the conflict of rights should be solved.

The major part of the present paper introduces Richard M. Hare's moral theory — universal prescriptivism. Proceeding from Hare's two-level moral theory and his views on abortion, and juxtaposing them with conventional views in medical and legal practice (P. Singer's example), the author reaches the conclusion that human life has no intrinsic value. The value of life depends mostly on the benefits obtained from the life lived, being thus instrumental.

Based on Hare's views on abortion, one can also argue for attributing value to other forms of biological life. This kind of value has different degrees of stringency, depending on the particular situation, the characteristics and quality of the life under discussion. Thus, Hare's two-level moral theory enables us to solve complicated situations of value conflicts abandoning the thesis of life's intrinsic value. No one is, however, able to be absolutely sure in which cases killing is justified. Therefore, it is beneficial — as Hare thinks — that the thesis under discussion would preserve in people's moral consciousness. (Auth.)

RICHARD M. HARE. **Objective prescriptions**

The term "objective prescriptivity" was introduced by John Mackie. Mackie thinks that people are using words, which, in their opinion, refer to properties that actions done in the world really have, and they are mistaken because there are no such properties. Hare, in contrast, argues that they are mistaken because in their own opinion they mean namely the properties of actions. Hare calls this mistake descriptivism.

The most common mistake is to treat the word 'objective' as if it meant the same as 'factual'. This is because the so-called 'facts' to which descriptivism appeals are facts only because the mores of societies have made them so; people recognize certain moral statements as true because they have been raised that way.

What, then, is needed in order to escape from relativism in both of its forms (both individual relativism, which says that individuals are free to think whatever suits them, and cultural relativism, which says that societies can impose their mores on individuals without any right of appeal)? Nothing else is needed than an understanding of the moral words, words like 'right' and 'wrong'. In particular, this concerns one of the features of moral words — their prescriptivity. People think that prescriptions lack 'objectivity', a statement that factual statements possess.

Kant seldom speaks of moral statements as if they were statements of fact. Instead, he speaks of imperatives and maxims, both of which are prescriptions, not fact-claims — they are expressions of the will. There can be objectivity in our moral prescriptions if the language in which they are framed, and its logic, constrains all rational thinkers come to the same moral opinions, even if they start from opposing moral viewpoints. The two features of this potentially culturally invariant moral language are prescriptivity and a feature of moral prescriptions, also noticed by Kant, which can be called their universalizability.

Hare thinks that one of the facts of language is that if we say that an act ought to be done, then we are committed to saying that a similar act ought to be done in all circumstances resembling these, whoever is in whichever position in the situ-

ation. This means, we have to find maxims, which we can will to be universal laws.

Even in the stables of societies there is a need to examine our moral habits and solve the conflicts between principles in particular cases. Therefore, we should have a higher level of thinking available to do the adjudication.

At this higher level, we should ask what dispositions, what virtues would, if adopted, conduce to the happiness of society in the widest sense. At this level, descriptivism, and with it our entrenched dispositions, have to be left behind; they cannot be the basis of the examination, for they themselves are under scrutiny. If there is a question of the truth of moral statements, it cannot be a truth ascertained by comparison with a known standard. The standard is no longer secure. (Edit.)

JAANUS RAIM. Risks, risk market and social mobility

The article analyses people's behaviour under risk and formation of risk markets in the world, where increasing and diminishing marginal utility of money, and irrationality of economic operators (one does not even strive for maximum profitability) function side by side.

Empirical studies have shown that the classical assumption that economic operators attempt to maximize the expected utility does not hold — lottery players, insurance takers, short-term securities speculators, petty thieves, random electors (e.g. of members of the Parliament), reducers of financial risks do not maximize their expected utility.

The first to state that people making the choices described above consider, in addition to the expected revenues, also risk (or variability of utility) was the famous early 18th century Swiss mathematician Daniel Bernoulli. To justify the aversion to risk (and the negative price of risk), Bernoulli suggested a hypothesis about diminishing marginal utility of money and, based on this, a formula for quantitative assessment of risk value. Bernoulli's contemporary mathematician Gabriel Cramer independently reached a similar standpoint.

As risk aversion is distributed between economic operators extremely unevenly, one may suppose that diminishing marginal utility of goods is not its only reason. Obviously, risk aversion is affected, in addition to diminishing marginal

utility of goods, by factors that disturb planning and diminish trust between business partners, and by people's psychological need for continuous career.

The author has summarised risk market analysis results in the following hypotheses: (1) the market price of risk is a direct indicator of citizen's social mobility in that society; (2) the market price of risk can be positive only because of states regulative intervention in the risk market; (3) for several reasons, risk's market price in the transition stage from planned economy to market economy was (is) essentially lower than in other historical periods; (4) risk's market price is an essential indicator of the wellbeing of society members (although in different ways for different social groups). (Edit.)

ESAIAS TEGNÉR. **Frithiof and Ingeborg**

The Frithiof Saga is a story about heroic deeds, sacrilege and great romantic love in Viking era Norway. The first song, the translation of which we present, depicts the pure happiness and budding love of the two main characters, Frithiof and Ingeborg, under the care of stepfather Hilding. (Edit.)

ISRAEL SHAHAK. **A Closed Utopia?**

We publish the first chapter from Israel Shahak's book *Jewish History, Jewish Religion: The Weight of Three Thousand Years* (1994).

The author begins with Israel's official definition of the concept "Jewish", which illustrates the essential difference between Israel as a "Jewish state" and most other states. By this definition, Israel "belongs" to persons defined by the Israeli authorities as "Jews", regardless of where they reside, and to them alone. On the other hand, Israel does not officially "belong" to its non-Jewish citizens, whose status is even officially considered lower. The author argues that the Israeli state officially discriminates against non-Jews, acting for the benefit of Jews and against non-Jews in many spheres of life. Three of them the author considers the most important are the right to residence, the right to work and the right to equality before law. Allegedly, Israel also encourages the exclusivist policy of land redemption among its Jewish citizens. According to this policy, the "redeemed" land is the land transferred

from possession of non-Jews to Jews. The land can be either privately owned or belong to the Jewish National Fund or to the state of Israel. On the contrary, the land belonging to non-Jews is considered "unredeemed". The main threat that Israel as a "Jewish state" poses to its own people, other Jews and its neighbours is its ideologically motivated endeavour for territorial expansion, which has inevitably led to a series of wars.

In Shahak's opinion, Israel's Jewish society faces two choices. Either it can turn into a completely closed warlike ghetto — a Jewish Sparta, or it can strive to change into an open society. The second choice requires honest research into Jewish past, recognition of the existence of Jewish chauvinism and exclusivism, and honest studies of Judaism's attitudes to non-Jews. Shahak is convinced that anti-Semitism and Jewish chauvinism can be defeated only simultaneously. (Edit.)

MARET KARK. Social and political movements in Tibet in the first half of the 20th century

The paper presented in the Estonian-Tibetan Cultural Society in 2001 gives an overview of the social and political movements in Tibet at the beginning of the 20th century, which have proved pivotal from the perspective of later events in Tibetan history.

In the 17th century, the Gelukpa school of Tibetan Buddhism assumed power with military aid from the Mongolian Gushri Khan, and in 1642 the 5th Dalai Lama became the ruler of Tibet. He established a new political system of government, which joined religious and political affairs.

Apprehensive of the extension of Russia's dominion into Tibet, the British government concluded a number of special agreements with China concerning Tibet. Since the Tibetan government did not accept them, the political status of Tibet had to be redefined — the religious patron-priest relationship was no longer valid in 20th century politics.

In 1895, the 13th Dalai Lama came to reign. After the collapse of the Manchu Dynasty, the Tibetan voluntary army drove out the Chinese army and officials in 1912, and in 1913 the 13th Dalai Lama proclaimed Tibet an independent state.

He introduced social and political reforms to modernize the society and reinforce the defence system.

For more than a thousand years, Tibetan social order had been built upon the dominating Buddhist religion. The Dalai Lama's primary duty was to preserve the Buddhist faith and institutions. The reform policy of the 13th Dalai Lama generated confrontation among three major social factions.

The foundation of the Gelukpa power lay in three most influential Gelukpa monasteries around Lhasa — Ganden, Sera and Drepung. To the monks, Tibet was a unique Buddhist country the religious system of which was to be protected and maintained at all costs. The shift of the government towards secularity would have deprived the monastic system of its resources.

The main force of modernisation that threatened Gelukpa religious domination were young and radical military officers committed to Tibet's independence from China. Their intention to increase the Tibetan army thrice met with strong opposition by the Tibetan monasteries. The radical demand of the military for representation in the National Assembly aroused suspicions of a coup d'état attempt, and the movement was quelled.

Loyal conservative government officials were committed to maintaining the central administration. They saw Tibet as a religious state under Dalai Lama. They did not support the excessive power of the monastic segment and viewed the army as a source of Western influence and economic hardship.

Under pressure from the opposing monastic faction, the Dalai Lama had to halt the education reform and reduce the expenditures on the defence system. In relationship with China, the isolated Tibetan society was not able to re-estimate the rapidly changing situation and relied on the centuries-old religious tradition. Under the pretext of protecting religion, Tibet avoided foreign contacts and neglected the development of national identity.

After the death of the 13th Dalai Lama in 1933, the leading ministers returned to the old form of administration. The young regent Reting, selected by lottery, and the Prime Minister Langdun could not prevent China's increasing influence and pressure on the central government. The Dalai Lama's

testament cautioning Tibetans against the communist threat became the foundation of foreign and domestic policy.

In 1934 it was unthinkable in Tibet to organize a political party founded on modern political concepts. The reform movement led by Lungshar tried to reshape the government without altering the traditional values of Tibetan society. Lungshar wanted the Kashag members' lifelong terms of office to be replaced by four-year terms and shabpes to be selected by the National Assembly. He drafted a petition to improve the central government by changing the leadership in the hope of turning over to the 14th Dalai Lama a strong Tibet. Recruiting support to the petition aroused monks' and secular officials' suspicions, and Lungshar was condemned for high treason. His severe punishment has been considered as a major factor in the failure of the reform movement in Tibet.

In India, the Khampa nationalist Rapga Pandatsang founded the Western Reform Party with the intention to reshape the whole Tibetan government and society and to create an autonomous Tibetan Republic under the control of the Republic of China. Rapga turned to Guomintang for financial and political help. The movement did not have many followers in Tibet and consisted mainly of exiled Tibetan intellectuals. The party was charged with communist revolutionary activities, and the British authorities issued deportation orders to its members.

The commitment of the Dalai Lama's government to Tibet as a religious state has been regarded as a major factor why Tibetan society could not adapt to the changing circumstances. The religious social system lacked the necessary social and political basis to realize the country's urgent need for modernization. The People's Republic of China occupied Tibet in 1951. (Auth.)

HENO SARV. Communism in practice in Russia and the fate of Finno-Ugric peoples

The first among the Finno-Ugric indigenous peoples of Russia to suffer repressions after the Bolshevik revolution of 1917 were the Mordovians of the former Samara province. In a short time the formerly very vital Mordovian community in the Samara province lost 65,000 people. The losses of Mordovians during the Civil War (1918–1922) were 22,500 people

or 1.8% of their total number. The total number of Udmurts in the Vyatka province, which suffered Kolchak's attack and the following famine, decreased by 116,000 (22.4%) and that of the Mari by 57,100 people (13.3%). Because of their fertile soils, the primeval Mordovian territories in the middle reaches of the Volga were severely affected by the Stalinist collectivisation campaign, which was to be carried out in a year. From 1926–1939, 178,000 Mordovians abandoned their villages in the later Mordovian ASSR and the Penza region (almost 1/3 of Mordovian rural population). Each third Ingrian (approximately 50,000 in total) was deported in 1928–1939 during repressions that accompanied collectivisation. In 1942 an additional 25,000–30,000 were deported during Leningrad Siege. From 1959–1970, 53,000 Mari left the villages of the Mari ASSR. The abandonment of Mari villages was caused by concentration and specialisation of agricultural production. In December 1972 Leonid Brezhnev proclaimed the "new historical unity — the Soviet nation". This launched the greatest Russification campaign in the history of Russia. For the Finno-Ugrians of Russia, considering their earlier sufferings, the results of such a campaign were comparable to war. From that time, the number of people who regarded the Finno-Ugric languages as their mother tongues began to decrease. (Edit.)

HARALD KERES. The world I come from: Memoirs

By the beginning of the second part of his memoirs, the narrator has travelled through war-ravaged Czechoslovakia, Poland, Ukraine and Russia and has reached his homeland. At the University of Tartu Harald Keres got the post of a senior lecturer at the Department of Mathematical Analysis. He managed to defend his doctoral dissertation in 1947, but the degree was conferred on him according to the Soviet requirements only in 1949. In the same year he was asked to shoulder the task of founding the Department of Theoretical Physics and to become its head. In parallel, he worked at the astronomical observatory. The author describes work at the Stalinist University: ideological distortion of science, Evening University of Marxism-Leninism, the onslaught of Michurinist biology that excluded genetics. He also mentions that physicists escaped greater harassment as their speciality was of strategic military importance for the Soviet Union. In 1955 Keres got a

full-time position at the University of Tartu. Only then could he become the head of the department as a professor. To obtain the title of a professor one had to go through the ideological filters of Moscow. In 1958 he was offered the post of the vice-rector for research. (Edit.)

Review

VELLO PAATSI. Charmed and overwhelmed by old maps

Tõnu Raid. Tabulæ Livoniæ. Tallinn, 2002. 143 pp.

RIHO SAARD. Can these bones come to life and stones talk?

Jaan Tamm. Eesti keskaegsed kloostrid. Medieval Monasteries of Estonia. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2002. 196 pp.

UNO VEISMANN. Two books on searches for extraterrestrial life

SETI: Maa-välise elu otsingud. [SETI: Search for Extraterrestrial Intelligence.] Translated from Finnish by Kai Nurmik. Tallinn: Valgus, 2001. 206 pp. Jean Heidmann, Alfred Vidal-Madjar, Nicolas Prantzos, Hubert Reeves. Kas me oleme ÜKSI universumis? [Are we ALONE in the universe?] Translated from French by Hillar Tali. Tallinn: Olion, 2001. 208 pp.

TOOMAS RAUDAM. The knowledgeable prophet of uncertainty

Hannes Varblane. Ilmavallas. [Within the universe.] Tartu: Ilmamaa, 2002. 271 pp.

Serial

MATT RIDLEY. Genome: The Autobiography of a Species in 23 Chapters

Taking one gene from each chromosome, the author interprets the human genome as a sort of autobiography — notes recorded in the language of genetics about the changes and innovations that have characterised the history of our species and its ancestors from the dawn of life on the Earth. (Edit.)

AUTHORS

RICHARD MERVYN HARE (1919–2002), British moral philosopher

MARET KARK (b. 1954), Director of the Institute of Tibetology, President of the Estonian-Tibetan Cultural Society

KÜLLI KEERUS (b. 1976), graduate student of philosophy, University of Tartu

VELLO PAATSI MA (b. 1948), geographer, researcher at Estonian Literary Museum, doctoral student at Tallinn Pedagogical University

JAANUS RAIM MA (b. 1973), doctoral student at Tallinn Technical University, economist

TOOMAS RAUDAM (b. 1947), Estonian writer

MATT RIDLEY DPhil, columnist for *Daily Telegraph*

RIHO SAARD PhD (b. 1961), Professor at the Departments of History and Estonian Cultural History at the Estonian Institute of Humanities and Associate Professor at the Department of Church History, Faculty of Theology, University of Helsinki

HENO SARV PhD (b. 1954), researcher at the Institute of Geography, University of Tartu

ISRAEL SHAHAK (1933–2001), chemist, columnist

ESAIAS TEGNÉR (1782–1846), Swedish poet

UNO VEISMANN ScD (b. 1934), senior researcher at Tartu Observatory, part-time lecturer at the Institute of Environmental Physics, University of Tartu

---

GENOOM

Ühe liigi autobiograafia
kahekümne kolmes peatükis

Matt Ridley

Tõlkinud Kalle Hein

X

Matt Ridley. *Genome: The Autobiography of a Species in 23 Chapters*. London: Fourth Estate, 1999. 344 pp.

Copyright ©Matt Ridley 1999

Avaldame autori ja kirjastaja nõusolekul.

E4 erinevus levinumast *E3*-st seisneb selles, et geeni 334. "täht" on A asemel G. *E3* erinevus *E2*-st seisneb selles, et 472. "täht" on A asemel G. Selle tulemusena on *E2* valgul ja *E4* valgul teineteisega võrreldes vastavalt kaks lisa-tsüsteini ja kaks lisa-arginiini, kusjuures *E3* jääb selles osas nende kahe vahele. Nendest pisikesetest muutustest 897 "tähe" pikkuses geenis piisab, et *APOE* valk teeks oma tööd teisiti. Milles see töö täpselt seisneb, on veel ebaselge, kuid ühe teooria kohaselt on selle eesmärk stabiliseerida teist valku nimetusega tau, mis omakorda peab aitama säilitada närvirakkude toruja "skeleti" kuju. Tau'l on kalduvus liituda fosfaadiga, mis takistab tal oma töö tegemist; *APOE* ülesanne on tau fosfaadist eemal hoida. Teine teooria ütleb, et *APOE* ülesanne ajus ei erine tema ülesandest veres. Ta kannab ajurakkude vahel ja nende sees kolesterooli, et viimased saaksid ehitada ja parandada oma rasvadega vooderdatud rakumembraane. Kolmas ja vahetum teooria väidab, et sõltumata *APOE* ülesandest on *E4*-variandile omane eriline afiinsus amüloid- β peptiidi suhtes — see on aine, mis moodustub Alzheimerisse haigestunute närvirakkudes. Mingil viisil aitab ta kaasa nende destruktivsete naastude kasvule.

Ühel päeval saavad ka detailid oluliseks, kuid praegusel hetkel on tähtis see, et ootamatult on meie käsutuses vahend, mille abil on võimalik teha ennustusi. Me võime kontrollida inimeste genee ja suure täpsusega prognoosida, kas nad haigestuvad Alzheimeri tõppe või mitte. Geneetik Eric Lander juhtis hilja-aegu tähelepanu ühele ärevaks tegevale võimalusele. Me teame nüüd, et Ronald Reaganil on Alzheimeri tõbi, ja tagasisivaates näib tõenäoline, et tal olid selle haiguse varased staadiumid juba Valges Majas olles. Oletagem, et mõni ettevõtlik, kuid erapoolik ajakirjanik, soovides iga hinna eest Reaganit kui presidendikandidaati 1979. aastal mingil viisil diskrediteerida, oleks näpanud salvräti, millega Reagan oli oma suud pühkinud, ja testinud sellel leiduvat DNA-d (jätkem tähelepanuta tõsiasi, et niisugust testi ei olnud siis veel leiutatud). Oletagem, et ta oleks avastanud, et see kõigi aegade vanuselt teine presidendikandidaat haigestub suure tõenäosusega oma ametisoleku ajal sellesse tõppe, ning oleks oma leiu ajalehes ära trükkinud.

See lugu illustreerib kodanikuvabadusi varitsevaid ohtusid, mille geneetiline testimine endaga kaasa toob. Kui küsida, kas

me peaksime pakkuma *APOE* testimise võimalust inimestele, kes tahavad teada, kas nad haigestuvad Alzheimeri tõppe või mitte, siis vastab enamik professionaalseid meedikuid eitavalt. Olles hiljaaegu selle küsimuse üle mõtteid vahetanud, jõudis Nuffieldi Bioeetikanõukogu, Briti juhtiv ekspertide kogu niisugustes asjades, samale järeldusele. Kellegi testimine haiguse suhtes, mis on ravimatu, on primal juhul kahtlase väärtusega ettevõtmine. See võib anda kindluse neile, kes saavad teada, et neil pole ühtegi *E4*-geeni, kuid selle hind on kohutav: see mõistab peaaegu kindlalt ravimatusse dementsusesse need, kellel on kaks *E4*-geeni. Kui diagnoos oleks absoluutselt kindel, siis (nagu väitis Nancy Wexler Huntingtoni tõve puhul — vt 4. kromosoomile pühendatud peatükki) võiks niisugune test veelgi muserdavam olla. Ent teisest küljest ei oleks see siis vähemalt eksitav. Kuid neil juhtudel, kus kindlust on vähem, nagu näiteks *APOE* puhul, oleks test veelgi väärtusetum. Teil võib olla kaks *E4*-geeni ja te võite sellegipoolest — kui teil veab — elada ilma ühegi sümptomita kõrge vanaduseni, nagu te võite ka olla ilma ühegi *E4*-geenita ja sellegipoolest — kui teil üldse ei vea — saada kuuekümmne viie aastaselt Alzheimeri tõve. Et kahe *E4*-geeni diagnoosimine ei ole ei piisav ega tarvilik Alzheimeri ennustamiseks ja et ravi selle vastu ei ole, siis ei tohiks kellelegi sellist testi pakkuda, välja arvatud neile, kes ilmutavad juba vastavaid sümptomeid.

Alguses tundusid need argumendid mulle veenvad, kuid praegu ei ole ma enam nii kindel. Lõppude lõpuks on peetud eetiliseks pakkuda inimestele võimalust testida ennast HIV-iiruse suhtes, kui nad seda tahavad, ehkki AIDS oli (kuni viimase ajani) ravimatu. AIDS ei ole HIV-nakkuse vältimatu tagajärg: mõned inimesed elavad HIV-nakkusega määramata aja. Tõsi, AIDS-i puhul on ühiskond lisaks huvitatud ka nakkuse leviku tõkestamisest, mis Alzheimeri tõve puhul ei kehti, kuid me räägime siin praegu ohust olevast üksikindiviidist, mitte ühiskonnast kui tervikust. Nuffieldi nõukogu teeb seda väidet esitades vaikumisi vahet geneetiliste ja teiste testide vahel. Kui inimese vastuvõtlikkust mingile haigusele seostada tema geneetilise ülesehitusega, siis väärustab see hoiakuid, väitis ettekande autor *dame* Fiona Caldicott. See paneb inimesed ekslikult uskuma, nagu oleksid geneetilised mõjud kõige tähtsamad, ja viib nad sotsiaal-

sete ning teiste põhjuste ignoreerimiseni; see omakorda süvendab veelgi vaimuhaiguste häbimärgistatust.¹⁹⁰

See on kohane väide, mida kasutatakse kohatult. Nuffieldi nõukogu rakendab topeltstandardit. Vaimsete probleemide "sotsiaalsetele" seletustele, mida pakuvad psühhoanalüütikud ja psühhiaatrid, antakse eluõigus kõige napimate tõendite toel, ehkki need häbimärgistavad inimesi niisama suure tõenäosusega kui geneetilised seletused. Nad püsivad endiselt au sees, samal ajal kui bioetika tähtsad ninad püüavad põlu alla panna tõenditega toetatavaid diagnoose pelgalt seepärast, et need seletavad asja geneetiliselt. Püüdes leida ettekäändeid geneetiliste seletuste põlustamiseks, jättes sotsiaalsed samal ajal au sisse, on Nuffieldi nõukogu otsinud abi koguni väitest, et *APOE4* testi ennustusvõime on "väga madal" — kummaline sõnakasutus, kui arvestada, et *E4/E4*-inimeste risk haigestuda on üksteist korda suurem kui *E3/E3*-inimestel.¹⁹¹ Nagu on kommenteerinud John Maddox, nimetades *APOE*-d asjakohaseks näiteks: "On põhjust kahtlustada, et arstid ei püüagi ära kasutada väärtuslikke võimalusi, peljates paljastada oma patsientidele negatiivset geneetilist informatsiooni [--] kuid see pelgus võib liiale minna."¹⁹²

Pealegi, ehkki Alzheimeri tõbi on ravimatu, on juba olemas arstimid, mis leevendavad mõningaid selle sümptomeid, ja samuti on võimalik tarvitusele võtta seni veel teadmata väärtusega ettevaatusabinõud, et seda ennetada. Kas poleks parem, kui inimene teaks, et ta peab kõik abinõud tarvitusele võtma? Kui mul oleks kaks *E4*-geeni, võiksin ma vabalt seda teada tahta, et osaleda vabatahtlikuna eksperimentaalsete ravimite katsetamises. Nende jaoks, kelle tegevusala suurendab Alzheimeri tõppe haigestumise riski, on niisugune test kahtlemata mõttekas. Näiteks on praeguseks ilmne, et kahe *E4*-geeniga elukutselistel poksijatel on sedavõrd suur oht haigestuda varakult Alzheimeris, et poksijatele kuluks tõepoolest ära nõuanne lasta ennast testida ja mitte enam poksida, kui nad avastavad endal kaks *E4*. Iga

¹⁹⁰F. Caldicott *et al.* *Mental disorders and genetics: The ethical context*. London: Nuffield Council on Bioethics, 1998.

¹⁹¹H. Bickeboller *et al.* Apolipoprotein E and Alzheimer disease: genotypic-specific risks by age and sex. — *American Journal of Human Genetics* 60 (1997), lk 439–446.

¹⁹²J. Maddox. *What remains to be discovered*. London: Macmillan, 1998.

kuuendat poksijat tabab viiekümnendaks eluaastaks Parkinsoni või Alzheimeri tõbi — nende mikrokoopilised sümptomid on sarnased, ehkki asjaomased geenid mitte — ja paljud, teiste seas näiteks Muhammad Ali, haigestuvad veelgi varem. Alzheimerisse jäävate poksijate seas on *E4*-geen ebatavaliselt sage, nagu ka inimeste seas, keda tabab mõni peavigastus ja kellel hiljem leitakse närvirakkudest naaste.

Mis kehtib poksijate puhul, võib kehtida ka teiste spordialade puhul, mille harrastamise käigus pea saab hoope. Alarmerituna siit-sealt tulnud teadetest selle kohta, et paljusid suuri jalgpallureid tabab vanemas eas enneaegne seniilsus — viimased kurvad näited Briti klubidest on Danny Blanchflower, Joe Mercer ja Bill Paisley —, on neuroloogid hakanud uurima Alzheimeri tõve laialdast levikut niisuguste sportlaste seas. Keegi on välja arvutanud, et jalgpallur lööb hooaja jooksul peaga palli keskmiselt 800 korda; sellel võib olla märkimisväärselt laastav mõju. Ühes Hollandi uuringus leiti tõepoolest, et jalgpallurite mälu halveneb rohkem kui teistel sportlastel, ja üks Norra uuring leidis tõendeid jalgpallurite ajukahjustustest. Taas on usutav, et *E4/E4* homosügotidele võib tulla kasuks, kui nad oma karjääri algul vähemalt teavad, et kuuluvad riskirühma. Inimesena, kes lööb oma pea sageli vastu uksepiita, sest arhitektid ei ole neid piisavalt suureks teinud, et pikad inimesed saaksid läbi kõndida, juurdlen ma endamisi, millised võiksid minu *APOE*-geenid olla. Võib-olla peaksin neid testida laskma.

Testimisest võib ka muul viisil abi olla. Vähemalt kolm uut Alzheimeri ravimit on väljatöötamisel ja katsetamisel. Üks neist, takriin, on juba saadaval, ja nagu me praeguseks teame, töötab see paremini *E3*- ja *E2*-geeniga inimeste kui *E4* kandjate puhul. Ikka ja jälle aitab genoom meil mõista meie individuaalsust. Inimkonna mitmekesisus on selle tähtsaim sõnum. Ja ometi suhtuvad meedikud endiselt silmatorkava tõrksusega ideesse ravida üksikindiviidi, mitte elanikkonda. Ravi, mis sobib ühele inimesele, ei pruugi sobida teisele. Nõuanded dieedi osas, mis võivad päästa ühe inimese elu, ei pruugi teisele mitte mingisugust kasu tuua. Tuleb päev, mil arst ei kirjuta teile väga paljusid ravimeid välja enne, kui on kontrollinud, millised geeni- või geenide variandid teil on. Juba töötatakse välja tehnoloogiat, teiste seas Kalifornia väikese firma Affymetrix poolt, kuidas kanda kogu genoomi geneetiline järjestus üheleainsale silikoonkiibile. Ühel päeval võib meil kõigil olla just nimelt selline kiip, millelt arsti arvuti saab lu-

geda ükskõik missugust geeni, et oma raviettekirjutusi paremini just meile kohandada.¹⁹³

Küllap olete juba aimanud, milline probleem sellega kaasneb — ja mis on tegelik põhjus, miks on asjatundjad *APOE* testide suhtes nii tundlikud. Oletagem, et mul on tõepoolest *E4/E4* ja et ma olen elukutseline jalgpallur. Seega on mul keskmisest palju suurem tõenäosus jääda angiini või haigestuda enneaegu Alzheimeri tõppe. Oletagem, et arsti juurde mineku asemel lähen ma praegu kindlustusagendi juurde, et sõlmida oma kinnisvara-laenuga kaasas käiv uus elukindlustusleping või et saada tervisekindlustus tulevaste haiguste vastu. Mulle antakse blankett ja palutakse vastata küsimustele, kas ma suitsetan, kui palju ma joon, kas mul on AIDS ja kui palju ma kaalun. Kas minu perekonnas on varem esinenud südamehaigusi? — küsimus geneetikast. Kõik küsimused on mõeldud selleks, et määratleda minu koht ühes või teises riskikategoorias ja määrata mulle sellest tulenev kasumlik, kuid siiski konkurentsivõimeline kindlustusmaks. On igati loogiline, et varsti tahab kindlustusfirma näha ka mu geene, et teha kindlaks, kas ma olen *E4/E4* või on mul selle asemel hoopis kaks *E3*-e. Asi pole ainult selles, nagu kardaksid nad võimalust, et ma üritan oma elukindlustust suureks paisutada just seepärast, et olen tänu hiljutisele geneetilisele testile saanud teadlikuks oma peatsest lõpust ja üritan neid seega niisama kindlalt paljaks varastada kui inimene, kes kindlustab hoone, mille ta kavatseb maha põletada. Nad näevad ka võimalust teha kasulikku äri, pakkudes soodustusi inimestele, kelle testid osutuvad kindlust sisendavaks. Seda nimetatakse koore riisumiseks ja just seepärast avastavad noored saledad heteroseksuaalsed mittesuitsetajad juba praegu, et saavad elukindlustuse odavamalt kui vanad paksud homoseksuaalsed suitsetajad. Kahe *E4*-geeni omamine ei erinegi sellest kuigi palju.

Ei tule siis imeks panna, et Ameerika tervisekindlustuskompaniid ilmutavad juba huvi geneetiliste testide vastu, mis on seotud Alzheimeri tõvega, haigusega, mis võib neile väga kalliks maksma minna (Suurbritannias, kus tervisekindlustus on üldiselt tasuta, muretsetakse peamiselt elukindlustuse pärast). Kuid mäletades, millise pahameeletormi nad vallandasid, haka-

---

¹⁹³C. Cookson. Markers on the road to avoiding illness. — *Financial Times*, 3. märts 1998, lk 18; K. Schmidt. Just for you. — *New Scientist*, 14. november 1998, lk 32.

tes homoseksuaalsetelt meestelt nõudma kõrgemaid kindlustuspreemiaid kui heteroseksuaalsetelt, et oleks arvesse võetud ka AIDS-i oht, toimivad kindlustusfirmad nüüd tasa ja targu. Kui geneetiline testimine peaks muutuma rutiinseks paljude geenide osas, siis satuks löögi alla kogu summeeritud riski kontseptsioon, millel kindlustus põhineb. Kui on täpselt teada, milline saatust mind ootab, siis määratakse mulle kindlustuspreemia, mis katab täpselt minu elu maksimumuse. Geneetiliselt õnnetutele võib see osutada ülejõukäivaks: neist saab kindlustuse alamklass. Olles nendes küsimustes hellaks tehtud, otsustas Briti kindlustusfirmade ühendus 1997. aastal, et kahe aasta vältel ei nõua nad kindlustuslepingu sõlmimise tingimusena geneetilisi teste ega taha (100 000 naelast väiksemate hüpotekide puhul) tingimata teada teie varasemate võimalike geneetiliste testide tulemusi. Mõned firmad läksid veelgi kaugemale, öeldes, et geneetilised testid ei kuulu nende plaanide hulka. Kuid selline pelglikkus ei saa kesta kaua.

Miks on inimeste kired selles küsimuses sedavõrd lõkkelöödud, kui ometi tähendaks see tegelikult paljude jaoks odavamaid kindlustusmaksid? Tõepoolest, erinevalt nii paljudest asjadest siin elus on geneetiliselt õnnelikku saatust jagatud erapooletult nii privilegeeritutele kui ka vähem privilegeeritutele — rikkad ei saa endale häid genee osta ja niikuini kulutavad rikkad kindlustusele rohkem. Ma arvan, et vastus puudutab determinismi sisimat tuuma. Inimese otsus suitsetada ja juua ning isegi otsus, mille tulemusena ta on saanud AIDS-i, on teatud mõttes olnud vabatahtlik. Tema otsus omada *APOE*-geenina kahte *E4*-geeni ei ole aga üldse mingi otsus olnud; selle on talle määranud loodus. Diskrimineerimine *APOE*-geenide alusel on nagu diskrimineerimine nahavärvi või soo alusel. Mittesuitsetaja võib õigustatult olla vastu suitsetaja kindlustusmaks subsideerimisele, kui ta on temaga samasse riskikategooriasse surutud, aga kui *E3/E3* oleks vastu *E4/E4* kindlustusmaks subsideerimisele, siis ilmutaks ta kitsarinnalisust ja eelarvamuslikkust inimese suhtes, kes on süüdi ainult selles, et tal ei ole õnne olnud.¹⁹⁴

Viirastuslik pilt tööandjatest, kes kasutavad geneetilisi teste potentsiaalsete töötajate väljasõelumiseks, tekitab vähem rahu. Isegi kui rohkem teste kättesaadavaks muutub, on neis

¹⁹⁴T. Wilkie. The people who want to look inside your genes. — *Guardian*, 3. oktoober 1996.

vähe sellist, mis ahvatleks tööandjaid neid kasutama. Sedamööda kuidas me üha enam harjume mõttega, et vastuvõtlikkus kesk-konnariskidele sõltub geenidest, võivad mõned testid osutada hoopis väga praktiliseks nii tööandja kui ka töövõtja seisukohast. Ametite puhul, millega kaasneb kokkupuude teadaolevate kantserogeenidega (nagu ereda päikesevalgusega — näiteks veltel-päästjatel), võib tööandja tulevikus olla süüdi hooletuses oma töötajate suhtes, kui ta võtab tööle vigase p53-geeniga inimesi. Teistest küljest võib ta aga nõuda kandidaatidelt geneetilise testi tegemist hoopis isekamatel motiividel: et valida parema terve ja suhtlemisoskusega inimesi (nimelt selleks ongi mõeldud tööintervjuud), kuid selleks puhuks on juba olemas diskrimineerimisevastased seadused.

On oht, et geneetiliste kindlustustestide ja geneetiliste töötetide paharet peletab meid eemale geneetiliste testide kasutamisest meditsiini hüvanguks. Siiski on olemas üks teine paharet, mis tekitab minus suurematki hirmu: viirastuslik nägemus valitsusest, kes ütleb mulle, mida ma tohin oma geenidega teha. Ma ei ole mingil juhul huvitatud oma geneetilise koodi* arutamise kindlustusandjaga, ma olen huvitatud, et minu arst seda teaks ja kasutaks, kuid ma kaitsen kasvõi fanaatilise järeleandmatusega oma õigust seda ise otsustada. Minu genoom on minu, mitte riigi oma. Ei ole valitsuse otsustada, kellele ma tohin oma geenides peituvast teatada. Ei ole valitsuse otsustada, kas ma tohin seda testi teha. See on minu otsustada. On tekkinud kohutav, paternalistlik kaldumus mõelda, nagu peaks "meil" selles küsimuses ühtne poliitika olema ja et valitsus peab kehtestama reeglid selle kohta, kui suurt osa oma geneetilisest koodist te näha tohite ja kellele te seda näidata tohite. See on teie, mitte valitsuse oma ja te peaksite seda alati meeles pidama.

---

* Autor peab silmas geenide (genoomi) nukleotiidset järjestust. Geneetilise koodi all mõeldakse eestikeelses kirjanduses DNA nukleotiidse järjestuse ja valkude aminohappelise järjestuse vastavust, mis on (pea-aegu) universaalne. *Tlk.*

Märkus

Geneetilise seire väljavaateid ja riske arutatakse pikalt-laialt paljudes raamatutes, artiklites ja ettekannetes, kuid ainult vähesed neist tõusevad esile kui olulised teadmiste allikad. Üks selliseid on Chandler Burri *A separate creation: How biology makes us gay* (Bantam Press, 1996).

20. KROMOSOOM: POLIITIKA

Oo, veisepraad ja Inglismaa
ja Vana Inglismaa veisepraad.

Henry Fielding, *The Grub Street Opera*

Kütus, mille abil teadus edasi liigub, on teadmatust. Teadus on nagu näljane ahi, mida tuleb toita halgudega meid ümbritsevast teadmatusemetsast. Lagendik, mida me nimetame teadmiseks, küll suureneb selle protsessi käigus, kuid mida rohkem ta suureneb, seda pikemaks muutub tema ümbermõõt ja seda rohkem teadmatust meie pilgule avaneb. Enne genoomi avastamist me ei teadnud, et iga raku südames on kolme miljardi tähe pikkune dokumend, ega olnud meil aimugi selle sisust. Nüüd, olles mõned osad sellest raamatust läbi lugenud, oleme saanud teada must-tuhandest uuest mõistatusest.

Selle peatüki teema on mõistatus. Tõeline teadlane tüdineb teadmisesest; rünnak teadmatusele on see, mis teda motiveerib — mõistatused, mille on esile toonud varasemad avastused. Mets on huvitavam kui lagendik. 20. kromosoomil asub üks ülimalt mõistatuslik tihnik, millest põnevamat ja paeluvamat on raske leida. See on andnud juba kaks Nobeli preemiat, pelgalt avastuse eest, et ta üldse olemas on, kuid endiselt paneb ta visalt vastu katsetele ta maha raiuda ja teadmiseks muuta. Ja otsekui meenutamaks meile, et esoteerilisel teadmisel on kombeks maailma muuta, sai sellest ühel 1996. aasta päeval teaduse üks kõige põletavamaid poliitilisi küsimusi. Jutt käib väikesest geenist, mida kutsutakse *PRP*-ks.

Asi sai alguse lammastest. Kaheksateistkümnenda sajandi Suurbritannias viis grupp eesrindlikke ettevõtjaid, teiste seas Robert Bakewell Leicestershire'ist, põllumajanduses läbi revolutsiooni. Bakewell avastas, et lammaste ja veiste omadusi on võimalik kiiresti parandada, kui ristata valikuliselt kõige paremaid isendeid nende endi järglastega, et soovitud omadusi säilendada. Lammastele kohandatult olid niisuguse sisearetuse tulemuseks kiiresti kasvavad paksud pika villaga talled. Kuid sellel oli ootamatu kõrvalefekt. Eriti Suffolki tõugu lambad hakkasid vanemaks saades ilmutama nõdrameelsuse tundemärke. Nad kratsisid ennast, komistasid, traavisid imeliku sammuga,

muutused rahutuks ja näisid olevat seltsimatud. Varsti nad surid. See ravimatu haigus, mida hakati nimetama skreipiks, muutus tõsiseks probleemiks, tappes sageli iga kümnennda ute. Skreipi järgnes Suffolki ja vähemal määral ka teist tõugu lammastele muudessegi maailma paikadesse. Selle põhjus jäi mõistatuseks. Tundus, et haigus ei ole pärilik, kuid ka mingit muud põhjust ei suudetud leida. 1930. aastatel põhjustas ühe teise haiguse vastast uut vaktsiini katsetav veterinaarteadlane Suurbritannias ulatusliku skreipiepidemia. Vaktsiin oli osalt valmistatud teiste lammaste ajust, ja ehkki formaliiniga põhjalikult steriliseeritud, säilitas see ometi mingil viisil nakatamisvõime. Sealpeale muutus veterinaarteadlaste seas üldlevinuks, et mitte öelda pimesi usutavaks seisukoht, et skreipi kui edasiantav haigus peab olema põhjustatud mikroobist.

Aga millisest mikroobist? Formaliin seda ei tapnud. Samuti mitte detergendid, keetmine ega kiiritamine ultraviolettkiirgusega. Haigustekitaja pääses läbi filtritest, mis olid nii peened, et püüdsid kinni ka kõige pisemad viirused. See ei kutsunud nakatunud loomades esile immuunreaktsiooni ja mõnikord jäi haigustekitaja süstimise ning haiguse enda puhkemise vahele pikk peiteaeg — ehkki peiteaeg oli palju lühem, kui haigustekitajat süstiti otse aju. Skreipi püstitas nõutuks tegeva teadmatusemüüri, mis pidas vastu terve põlvkonna otsusekindlate teadlaste rünnakutele. Kui samasuguseid sümptomeid täheldati ameerika naaritsa kasvandustes ja Kaljumäestiku mõnedes rahvusparkides elavatel metsikutel põtradel ning mustsaba-pampahirvedel, muutus asi üksnes veelgi mõistatuslikumaks. Kui lammaste skreipit süstiti eksperimendi korras ameerika naaritsatele, selgus, et nad on selle suhtes resistentsed. 1962. aastaks oli üks teadlane tagasi pöördunud geneetilise hüpoteesi juurde. Võib-olla, oletas ta, on skreipi nii pärilik kui ka edasiantav haigus, seega seni tundmatu kombinatsioon. On suur hulk pärilikke haigusi ja nakkushaigusi, mille puhul pärilikkus määrab vastuvõtlikkuse — neist koolera on nüüdseks saanud klassikaliseks näiteks —, kuid oletus, et nakkusosake võiks mingil viisil edasi kanduda sugurakkudega, näis olevat vastuolus kõikide bioloogia reeglitega. Teadlasele nimega James Parry näidati kindlalt koht kätte.

Umbes samal ajal nägi ameerika teadlane Bill Hadlow Londonis Wellcome'i Meditsiinimuseumis näitusel pilte skreipist puratud lammaste kahjustatud ajudest. Teda rabas nende sarnasus

piltidega, mida ta oli varem näinud ja mis pärinesid ühest hoopis teistsugusest paigast. Skreipi hakkas omandama üha rohkem seost inimestega. See paik oli Paapua Uus-Ginea, kus kohutav ja kurnav ajuhaigus, mida nimetati kuruks, oli fore nime all tuntud suguharus maha niitnud suure hulga inimesi, eelkõige naisi. Esmalt hakkasid neil jalad tudisema, siis tabas värin kogu keha, kõne muutus arusaamatuks ning aeg-ajalt purskasid nad ootamatult naerma. Aasta jooksul — sedamööda kuidas aju seestpoolt üha enam lagunes — oli ohver surnud. 1950. aastate lõpuks oli kurust saanud fore naiste peamine surma põhjus ja see oli tapnud neist nii paljud, et meeste arv ületas naiste oma kolmekordselt. Haigus tabas ka lapsi, kuid suhteliselt väheseid täiskasvanud mehi.

Sellest sai otsustav võti. 1957. aastal ei kulunud kahel tolles piirkonnas töötanud lääne arstil, Vincent Zigasel ja Carleton Gajdusekil palju aega taipamaks, mis oli juhtunud. Kui keegi suri, lõikasid suguharu naised matuserituaali ühe osana tema surnukeha tseremoniaalselt tükkideks ja — nagu teatakse rääkida — sõid ära. Valitsus oli just tol ajal hakanud matusekannibalismi välja juurima, ja et see komme oli juba omandanud piisavalt negatiivse varjundi, siis oli vähe neid, kes olid valmis sellest avalikult rääkima. See on ajendanud mõnesid inimesi küsima, kas sellist asja üldse on olnud. Ent Gajduseki ja teiste kogutud piisav hulk pealtnägijate tunnistusi ei jätnud erilist kahtlust, et forelased ei valetanud, kirjeldades enne 1960. aastat toimunud matuserituaale pidžinkeeles sõnadega “katim na kukim na kaikai” — ehk lõika tükkideks, küpseta ja söö.* Enamasti sõid naised ja lapsed ära siseelundid ja südame; mehed sõid lihaseid. See näitas otsekohe kätte kuru esinemismustri võimaliku seletuse. Kõige enam oli haigus levinud naiste ja laste seas; seda esines ka ohvrite sugulastel — ent nii sugulastel abielu kaudu kui ka veresugulastel; ja pärast kannibalismi muutumist ebaseaduslikuks tõusis selle ohvrite vanus pidevalt. Eriti väärib märkimist, et Gajduseki tudeng Robert Klitzman tegi kindlaks kolm surmasaanute rühma, millest igatühese kuulusid ainult need, kes olid 1940. ja 1950. aastatel osalenud konkreetsetel kuru ohvrite matustel. Näiteks viieteistkümnest sugulasest, kes osalesid 1954. aastal Neno-nimelise naise matustel, suri kaksteist hiljem kurusse. Kolmest ellujäänust üks suri noorelt mingil teisel põhjusel, üks ei olnud tohtinud traditsiooni järgides söömisest osa võtta, sest nii tema kui ka surnud

---

*Ingl. *k cut up, cook and eat. Tlk.*

naine olid abielus ühe ja sama mehega, ning üks väitis hiljem, et oli söönud ainult käelaba.

Kui Bill Hadlow nägi sarnasust kurust puretud inimese ajude ja skreipist puretud lamba ajude vahel, kirjutas ta viivitamatult Uus-Gineasse Gajdusekile. Gajdusek võttis nõuannet kuulda. Kui kuru on üks skreipi vorme, siis peaks olema võimalik seda vahetult ajju süstimise teel inimeselt loomadele üle kanda. 1962. aastal alustas tema kolleeg Joe Gibbs pikka katseseeriat, üritades nakatada šimpanse ja teisi ahve surnud fore-inimeste ajast saadud kuruga (küsimus, kas niisugust eksperimenti praegu eetiliseks võiks pidada, jääb väljapoole selle raamatu piire). Kaks esimest šimpansi haigestus ja suri kahe aasta jooksul pärast süstimist. Nende sümptomid olid samad mis kuru ohvritel.

Ehkki nüüdseks oli tõestatud, et kuru on inimesele omane skreipivorm, ei olnud sellest erilist abi, sest skreipi uurimises valitses täielik segadus küsimuse osas, mis võiks olla selle põhjus. Juba 1900. aastast peale oli neurolooge narritanud üks harvaesinev ja inimese jaoks surmav ajuhaigus. Tol aastal diagnoosis Hans Creutzfeldt Breslaus esmakordselt haiguse, mida on hakatud nimetama Creutzfeldti-Jakobi tõveks ehk CJD-ks ja patsientideks oli üheteistkümneaastane tüdruk, kes suri aegamisi järgmise kümne aasta jooksul. Et CJD ei taba peaaegu kunagi väga noori ja tapab harva nii pikaldaselt, siis oli selle esmajuhutumi puhul peaaegu kindlasti tegemist valediagnoosiga, mistõttu me seisame silmitsi sellele mõistatuslikule haigusele üdini tüüpilise paradoksigi: esimene tuvastatud CJD-haige ei põdenud üldse CJD-d. 1920. aastatel leidis Alfons Jakob siiski patsiente, kellel ilmselt oli CJD, ja nimi jäi külge.

Peagi selgus, et Gibbsi šimpansid ja teised ahvid on CJD suhtes niisama vastuvõtlikud, kui nad olid olnud kuru suhtes. 1977. aastal võtsid sündmused hirmutavama pöörde. Kaks epileptikut, kelle aju oli ühes ja samas haiglas uuritud kirurgilisel teel elektroodidega, haigestusid ootamatult CJD-sse. Enne seda oli neid elektroode kasutatud ühe CJD patsiendi peal, kuid pärast kasutamist oli neid korralikult steriliseeritud. Niisiis ei olnud haigust põhjustav mõistatuslik element resistentne mitte ainult formaliini, detergentide, keetmise ja kiiritamise suhtes, vaid elas üle ka kirurgilise steriliseerimise. Elektroodid lennutati Bethesdasse, kus neid kasutati šimpanside peal, kes haigestusid samuti otsekohe CJD-sse. See osutus uue ja veelgi kummalisema, iatrogeense ("arstide põhjustatud") CJD epideemia alguseks. Praeguseks on

see tapnud peaaegu sada inimest, kellele väikese kasvu tõttu manustati laipade hüpofüüisist valmistatud inimese kasvuhormooni. Et iga hormoonisaaja peale kulus mitu tuhat hüpofüüsi, siis võimendas see protsess mõned väga üksikud loomulikud CJD juhtumid tõeliseks epideemiaks. Ent kui te mõistate hukka teaduse faustliku vahelesegamise looduse asjadesse, mis on nüüd tagasilöögi andnud, siis avaldage talle ka tunnustust selle probleemi lahendamise eest. Juba enne kasvuhormoonist tingitud CJD epideemia ulatuse mõistmist 1984. aastal oli laipadest pärit hormooni hakanud asendama sünteetiline kasvuhormoon, üks esimesi aineid, mis on toodetud geenitehnoloogiliselt muudetud bakterite abil.

Võtkem nüüd see kummaline lugu kokku, nii nagu ta paistis umbes aastal 1980. Lambad, ameerika naaritsad, ahvid, hiired ja inimesed võisid kõik omandada ühe ja sama haiguse teatud versiooni, kui neile süstida saastunud aju. See saastus elas üle peaaegu kõik tavapärased pisikute tapmise protseduurid ja jäi täiesti nähtamatuks ka kõige võimsamates elektronmikroskoopides. Ometi ei olnud ta igapäevaelus nakkav, ei paistnud edasi kanduvat emapiimaga, ei kutsunud esile immuunvastust, püsis mõnikord latentsena rohkem kui kakskümmend või kolmkümmend aastat ja võis haiguse esile kutsuda juba väikeses annuses — ehkki haigestumise tõenäosus sõltus olulisel määral saadud annuse suuruselt. Mis see võis olla?

Suures erutuses oli peaaegu ununenud Suffolki lammaste juhtum ja vihje sellele, justkui oleks sisearetus skreipit selle algusaegadel võimendanud. Samuti hakkas vähehaaval selgeks saama, et inimeste mõnede haigusjuhtude puhul — ehkki vähemal kui kuuel protsendil — näis ilmnevat perekondlik seotus, mis viitas geneetilisele haigusele. Vöti skreipi mõistmiseks peitus geneetiku, mitte patoloogi arsenalis. Skreipi oli geenides. Iseäranis veenvalt tuli see esile Iisraelis. Kui Iisraeli teadlased otisid 1970. aastate keskel oma riigis üles CJD põdejad, märkasid nad ühte tähelepanuväärset asja. Koguni neliteist haigusjuhtu ehk kolmkümmend korda rohkem, kui eeldanuks juhuslik jaotus, langes nende väheste juutide arvele, kes olid immigrerinud Iisraeli Liibüast. Otsekohe langes kahtlus nende toitudele, mille hulka erilise eelistusena kuulus ka lambaaju. Aga ei. Tegelik seletus on geneetiline: kõik haigestunud inimesed kuulusid ühteainsasse laialipillutatud suguvõsasse. Praeguseks on teada, et nad kõik jagavad ühte ja sama mutatsiooni, mida võib leida

ka mõnedes vähestes slovakkia, tšiili ja saksa päritolu ameerika perekondades.

Skreipi maailm on salapärane ja eksootiline, kuid ometi kummaliselt tuttavlik. Samal ajal kui üht teadlaste gruppi tõmbas vastupandamatult järeltule poole, et skreipi on geenides, oli teist haaranud revolutsiooniline, koguni ketserlik idee, mis näis esmapilgul risti vastupidisena. Juba nii vara kui 1967. aastal oli keegi tulnud lagedale oletusega, et võib-olla ei ole skreipi haigustekitajal üldse DNA-st ega RNA-st geene. See võis olla ainus elusosake planeedil, mis ei kasuta nukleiinhappeid ja millel ei ole oma geene. Et Francis Crick oli alles hiljaaegu sõnastanud, nagu ta ise naljaga pooleks ütles, "geneetika kesksu dogma" — mille kohaselt DNA teeb valmis RNA, mis teeb valmis valgu —, siis oli oletus, nagu saaks eksisteerida ka ilma DNA-ta elus asi, bioloogias umbes sama teretulnud kui Lutheri seisukohad Roomas.

1982. aastal pakkus geneetik Stanley Prusiner välja lahenduse sellele näilisele paradoksile ilma DNA-ta olendist ja haigusest, mis kandub edasi koos inimese DNA-ga. Prusiner oli avastanud valgutüki, mida tavalised proteaasidest ensüümid ei suutnud seedida ja mis oli olemas skreipi-laadseid haigusi põdevates loomades, kuid mitte sama liigi tervetes isendites. Tal oli suhteliselt lihtne teha kindlaks aminohapete järjestus selles valgutükis, arvestada välja vastav DNA järjestus ning otsida sellist järjestust hiire ja hiljem inimese geenidest. Nii leidis ta geeni nimetusega *PRP* (sõnadest proteaasiresistentne proteiin) ja naelutas oma ketserluse teadusekiriku uksele. Tema teooria, mida ta mõne järgneva aasta jooksul vähehaaval täiustas, oli järgmine. *PRP* on hiirel ja inimesel normaalne geen; ta toodab normaalset valku. Ta ei ole viirusegeen. Kuid tema produkt, mida nimetatakse priooni, on ühe ebatavalise omadusega valk: ta võib ootamatult kuju muuta ja omandada sitke ning kleepja vormi, mis paneb vastu kõikidele katsetele ta hävitada ja kuhjub koos teiste endasugustega klompidesse, lõhkudes sel viisil raku struktuuri. Kõik see oli juba niigi pretseedenditu, kuid Prusiner tuli lagedale veelgi eksootilisema ideega. Ta oletas, et sellel uuel prioonivormil on võime muuta normaalsete prioonide kuju ja teha nad endasarnaseks. Ta ei muuda nende järjestust — valgud nagu geenidki

koosnevad pikkadest digitaalsetest järjestustest —, kuid ta muudab viisi, kuidas nad on kokku pakitud.¹⁹⁵

Prusineri teooria langes viljatule pinnasele. See jättis täiesti seletuseta skreipi ja tema sugulashaiguste mõned kõige põhilisemad jooned, eelkõige tõsiasja, et need haigused esinevad mitmesugustes vormides. Nagu ta täna kahetsevalt väljendub: "Sellisesse hüpoteesi ei suhtunud erilise entusiasmi." Mul on eredalt meeles, milline põlgus sai skreipiekspertide poolt osaks Prusineri teooriale, kui ma küsisin nende arvamust artikli jaoks, mida ma tol ajal parasjagu kirjutasin. Ent vähehaaval, kui lisandusid uued faktid, hakkas tunduma, et võib-olla peab tema oletus siiski paika. Lõpuks sai selgeks, et ilma prioonigeenideta hiir ei saa ühessegi neist haigustest jääda, samas kui piisab ühest annusest väärastunud kujuga prioonist, et anda haigus edasi teisele hiirele: prioonid ühtaegu põhjustavad haigust ja kannavad seda edasi. Aga ehkki Prusineri teooria on tollest ajast peale langetanud suure teadmatusemetsa — ja Prusiner järgnes otsekui enesestmõistetavalt Gajdusekile Stockholmi Nobeli preemia järele —, püüvad suured metsamassiivid ikka veel püsti. Prioonides peitub endiselt arvukalt mõistatusi, ning peamine neist on küsimus, miks nad üleüldse olemas on. Lisaks sellele, et PRP geen on olemas kõigil seni uuritud imetajatel, varieerub tema järjestus väga vähe, mis viitab sellele, et ta teeb mingit tähtsat tööd. See töö on peaaegu kindlasti seotud ajuga, sest just seal on see geen sisse lülitatud. Sel võib olla mingi seos vasega, millesse prioon näib olevat kiindunud. Kuid — ja selles seisnebki mõistatus — hiir, kellel on juba enne sündi mõlemad selle geeni koopiad teadlikult rivist välja viidud, on täiesti normaalne hiir. Näib sedamoodi, et ükskõik mis funktsiooni prioon ka täidab, on hiir võimeline õppima ilma temata toime tulema. Me ei ole endiselt sammugi lähemal teadmisele, miks meil see potentsiaalselt surmav geen olemas on.¹⁹⁶

Samas lahutab meid kõigest mõni üksik mutatsioon haigestumisest meie enda prioonigeenide tõttu. Inimesel on selles geenis 253 kolmetähelist "sõna", ehkki kaksikümmend kaks esimest ja kaksikümmend kolm viimast sõna lõigatakse valgu

¹⁹⁵S. B. Prusiner, M. R. Scott. Genetics of prions. — *Annual Review of Genetics* 31 (1997), lk 139–175.

¹⁹⁶D. R. Brown *et al.* The cellular prion protein binds copper *in vivo*. — *Nature* 390 (1997), lk 684–687.

küljest ära niipea, kui see on valmis tehtud. Prioonhaiguseni võib viia kõigest neljas kohas toimuv sõnamuutus — kuid see tähendab haiguse nelja erinevat avaldumisvormi. 102. sõna muutumine proliinist leutsiiniks põhjustab Gerstmanni-Sträussleri-Scheinkeri tõbe, haiguse pärilikku vormi, millel kulub inimese surmamiseks tükk aega. 200. sõna muutumine glutamiinist lüsiiniks põhjustab Liibüa juutidele omast CJD vormi. 178. sõna muutumine asparagiinhapest asparagiiniks põhjustab tüüpilist CJD-d, välja arvatud juhul, kui ka 129. sõna muutub valiinist metioniiniks, ning sel juhul on tulemuseks küllap kõige jubedam prioonhaigus. See on harvaesinev tõbi, nn fataalne perekondlik unetus, mille puhul surm saabub pärast kuudepikkust täielikku magamatust. Sel korral on taalamus (mis on lisaks muule ka aju unekeskus) see, mille haigus ära sööb. Näib, et eri prioonhaiguste erinevad sümptomid on tingitud eri ajuosade erosioonist.

Kümne aasta jooksul, mis on möödunud nende faktide esmakordselt teatavakssaamisest, on teadus ilmutanud oma absoluutset tipptaset ja tunginud üha sügavamale selle ühe geeni saladustesse. Prusineri ja teiste teadlaste laborites on läbi viidud jahmatalvalt teravmeelseid katseid, mis jutustavad meile loo erakordselt determinismist ja spetsiifilisusest. "Halb" prioon muudab kaju sel teel, et pakib ümber oma keskmise osa (sõnad 108–121). Mutatsioon selles piirkonnas, mis teeb kujumuutuse tõenäolisemaks, on hiire jaoks fataalne nii varases elujärgus, et prioonhaigus tabab teda juba mõne nädala jooksul pärast sündi. Mutatsioonid, mida meie näeme — päriliku prioonhaiguse eri järglasliinides —, on kõrvalised ja mõjutavad üksnes kergelt kujumuutuse tõenäosust. Seega räägib teadus meile prioonidest üha rohkem, kuid iga uus teadmiskild avab meie pilgule üha sügavamad mõistatuste kihid.

Kuidas täpselt see kujumuutus esile kutsutakse? Kas sellega on seotud, nagu Prusiner kahtlustab, mingi teine, seni veel tuvastamata valk, nn X-valk, ja kui nii, siis miks me seda üles ei leia? Me ei tea seda.

Kuidas on võimalik, et üks ja sama geen, mis avaldub kõigis ajuosades, käitub eri ajuosades isemoodi, sõltuvalt sellest, missugune mutatsioon tal on? Kitsedel varieeruvad haiguse sümptomid unisusest hüperaktiivsuseni, sõltuvalt sellest, missuguse kahest haigustüvest nad saavad. Me ei tea, miks see peaks nii olema.

Miks on olemas liigibarjäär, mis raskendab prioonhaiguste kandumist ühelt liigilt teisele, samas kui liigisiselt on see lihtne? Miks on väga raske haigust edasi anda suu kaudu, kuid suhteliselt lihtne otsese süstimise teel ajju? Me ei tea seda.

Miks sõltub sümptomite avaldumine doosist? Mida rohkem prioone hiir sisse sööb, seda kiiremini tal sümptomid ilmnevad. Mida rohkem prioonigeeni koopiaid hiirel on, seda kiiremini võib ta prioonhaiguse saada, kui talle "halbu" prioone süstida. Miks? Me ei tea seda.

Miks on ohutum olla heterosügoot kui homosügoot? Teisisõnu, kui teil on geeni ühel koopial 129. sõnaks valiin ja teisel koopial metioniin, siis miks olete te sellisel juhul prioonhaiguste suhtes (välja arvatud fataalne perekondlik unetus) resistentsem kui inimene, kellel on kas kaks valiini või kaks metioniini? Me ei tea seda.

Miks on see haigus nii valiv? Hiired ei saa kuigi hõlpsalt hamstri skreipit ja vastupidi. Kuid hiir, kes on teadlikult varustatud hamstri prioonigeeniga, saab hamstri skreipi, kui talle süstida hamstri aju. Hiir, kes on varustatud inimese prioonigeenide kahe eri variandiga, võib saada kaks erisugust inimese haigust, millest üks sarnaneb fataalse perekondliku unetusega ja teine CJD-ga. Hiir, kes on varustatud nii inimese kui ka hiire prioonigeenidega, haigestub aeglasemalt inimese CJD-sse kui ainult inimese prioonigeeniga hiir — kas see tähendab, et erinevad prioonigeenid konkureerivad omavahel? Me ei tea seda.

Kuidas muudab geen läbi uue liigi liikudes oma tüve? Hiired ei haigestu kuigi kergesti hamstri skreipisse, aga kui nad seda teevad, siis annavad nad selle teistele hiirtele edasi järjest hõlpsamalt.¹⁹⁷ Miks? Me ei tea seda.

Miks levib haigus süstimiskohast edasi aeglaselt ja vähehaaval, justkui saaksid halvad prioonid häid prioone muuta ainult oma vahetus naabruses? Me teame, et haigus liigub läbi immuunsüsteemi B-rakkude, mis annavad selle mingil viisil edasi ajule.¹⁹⁸ Aga miks just nemad ja kuidas? Me ei tea seda.

---

¹⁹⁷S. B. Prusiner, M. R. Scott, S. J. DeArmand, F. E. Cohen. Prion protein biology. — *Cell* 93 (1998), lk 337–349.

¹⁹⁸M. A. Klein *et al.* A crucial role for B cells in neuroinvasive scrapie. — *Nature* 390 (1997), lk 687–690.

Tõeliselt jahmatav selle üha paisuva teadmise juures meie teadmatusest on aga tõsiasi, et see puudutab ühe veelgi kesksema geneetilise dogma tuuma kui Francis Cricki oma. See seab kahtluse alla ühe neist sõnumitest, mida ma olen juba selle raamatu kõige esimesest peatükist peale kuulutanud, nimelt et bioloogia alus on digitaalne. Siin prioonigeenis on meil küll viisipärased digitaalsed muutused, mis asendavad ühe sõna teisega, kuid sellegipoolest kutsuvad esile muutusi, mida ei ole võimalik ilma teiste teadmisteta täiel määral ennustada. Prioonisüsteem on analoogne, mitte digitaalne. See ei ole mitte järjestuse, vaid kuju muutus ja see sõltub doosist, asukohast ning sellest, kustpoolt tuul puhub. See ei tähenda, nagu puuduks selles determinism. Kui üldse miski, siis just CJD on haiguse alguse osas veelgi täpsem kui Huntingtoni tõi. On olemas andmed õdede-vendade kohta, kes haigestusid täpselt ühevanuselt, ehkki olid kogu elu elanud eraldi.

Prioonhaigusi põhjustab omamoodi ahelreaktsioon, mille käigus üks prioon muudab oma naabri kujult endasarnaseks ja kumbki neist muudab seejärel järgmise priooni kuju ja nii eksponentsiaalselt edasi. See on nagu too saatuslik pilt, mida Leo Szilard nägi oma vaimusilmas ühel 1933. aasta päeval, oodates Londonis võimalust üle tänava minna: pilt aatomist, mis lõhustub ja saadab välja kaks neutronit, mis kutsuvad esile järgmise aatomi lõhustumise ja kahe neutroni väljasaatmise ja nii edasi — pilt ahelreaktsioonist, mis viis hiljem plahvatuseni Hiroshima kohal. Prioonide ahelreaktsioon on muidugi palju aeglasem kui neutronite oma. Kuid ta on niisama võimeline eksponentsiaalselt plahvatuseks; Uus-Ginea kuruepideemia oli selle võimaluse veenvaks tõestuseks parasjagu siis, kui Prusiner asus 1980. aastate algul selle üksikasju välja peilima. Ent juba oli — kodule palju lähemal — oma ahelreaktsiooni alustamas veelgi suurem prioonhaiguse epideemia. Sel korral olid ohvriks lehmad.

Keegi ei tea täpselt, millal, kus ja kuidas — jälle need neetud mõistatused —, kuid mingil ajal 1970. aastate lõpul või 1980. aastate algul hakkasid Briti töödeldud loomasööda tootjad lisama oma toodangusse väärastunud kujuga prioone. See võis olla tingitud sellest, et rasva hinna languse järel muutus rasvasalustehastes tootmisprotsess. See võis olla tingitud sellest, et tänu heldelt jagatud talletoetustele leidis üha suurem arv vanu lambaid tee neisse tehastesse. Olgu põhjus missugune tahes, vale kujuga prioonid pääsesid süsteemi sisse: selleks piisas ainult ühe

ülimalt nakkusliku, skreipit tekitavate prioonide poolt muserdatud looma sattumisest veisekooki. Ei olnud mingit tähtsust, et vanade lehmade ja lammaste kondid ja rupskid keedeti steriilseks, enne kui need piimakarjale mõeldud valgurikastesse söödalisanditesse viidi. Skreipit tekitavad prioonid elavad keetmise üle.

Tõenäosus, et mõni lehm saab sel viisil prioonhaiguse, oli ikka veel väga väike, kuid et lehmi oli sadu tuhandeid, siis sellest piisas. Niipea kui esimesed "hullulehmatõve" ohvrid toiduahele saasid ja teiste lehmade jaoks uuesti söödaks tehti, oli ahelreaktsioon käivitunud. Veisekooki sattus üha rohkem prioone, mistõttu uued vasikad said neid üha suuremas annuses. Pikk inkubatsiooniperiood tähendas seda, et kulus keskmiselt viis aastat, enne kui hukule määratud loomadel avaldusid sümptomid. Kui esimese kuue juhtumi puhul tunti 1986. aastal lõpuks ära, et tegemist on millegi ebatavalisega, oli Suurbritannias juba ligikaudu 50 000 hukule määratud looma, ehkki keegi ei võinud seda tol ajal teada. Lõppkokkuvõttes suri veiste spongiosse entsefalopaatia (BSE) tagajärjel ligikaudu 180 000 lehma, enne kui haigus 1990. aastate lõpuks peaaegu täielikult välja juuriti.

Aasta jooksul alates esimesest dokumenteeritud juhtumist olid valitsuse veterinaarid osava detektiivitööga kindlaks teinud, et probleemi allikaks on saastunud sööt. See oli ainus teooria, mis sobis kokku kõikide detailidega ja seletas ka veidraid anomaaliaid, näiteks fakti, et Guernsey saarel puhkes epideemia tunduvalt varem kui Jersey'l: neid kaht saart varustasid loomasöödaga eri firmad, millest üks kasutas palju, teine aga vähe liha ja kondijahu. 1988. aasta juuliks oli valmis seadus nimetusega *Mäletsejate söödakeeld*.^{*} On raske näha, kuidas oleksid eksperdid või ministrid saanud veel kiiremini tegutseda, kui me ei kasuta just oma täiuslikku tagantjäreletarkust. 1988. aasta augustiks oli saanud seaduse jõu Southwoodi komisjoni^{**} soovitus hävitada kõik BSE-sse nakatunud veised ja mitte lubada nende tagasilülitamist toiduahelasse. Ja just siis tehti esimene viga: otus maksta kompensatsiooniks ainult viiskümmend protsenti iga looma väärtusest ajendas farmereid haiguse märke eirama. Kuid

---

^{*}Seadus keelas mäletsejate tapajätmete kasutamise loomasööda toormena. *Tlk.*

^{**}Komisjoni juhi, Oxfordi ülikooli zooloogiaprofessori Richard Southwoodi järgi. *Tlk.*

on ka võimalik, et see viga ei läinudki nii kalliks maksma, kui inimesed oletavad: kui kompensatsiooni suurendati, ei järgnenud sellele teatatud haigusjuhtude arvu hüppelist kasvu.

Veiste tapajäätmete täpsustatud keeld, mis hoidis ära täiskasvanud lehmade ajude sattumise inimese toiduahelasse, jõustus aasta hiljem ja alles 1990. a laiendati seda vasikatele. Seda oleks võidud varem teha, kuid et oli teada, kui raskesti hakkab teistele liikidele külge lammaste skreipi, välja arvatud ajude otsese süstimise korral ajju, siis tundus see tol ajal liigse ettevaatusena. Ahvide nakatamine inimese prioonhaigustesse toidu abil oli osutunud võimatuks, välja arvatud juhul, kui kasutati tohutuid annuseid: ja hüpe veiselt inimesele on märksa suurem kui hüpe inimeselt ahvile. (Hinnangute kohaselt suurendab süstimine ajju riski 100 miljonit korda võrreldes allaneelamisega.) Olnuks ülim vastutustundetud öelda tol hetkel midagi muud, kui et loomaliha söömine on "ohutu".

Teadlaste seisukohast oli nakkuse liikidevahelise suukaudse ülekande risk tõepoolest kaduvväike: nii väike, et olnuks võimatu saavutada ühtainustki nakatumisjuhtu, kui katses poleks osalenud sajad tuhanded katseloomad. Ent just nii asi oligi: eksperiment viidi läbi viiekümne miljoni katseloomaga, keda nimetatakse brittideks. Sedavõrd suure valimi puhul olid mõned üksikud nakatumisjuhud vältimatud. Poliitikute jaoks oli ohutus absoluutne, mitte suhteline mõiste. Nad ei tahtnud mõne üksiku inimese nakatumist; nad tahtsid, et mitte ükski inimene poleks nakatunud. Liiatigi osutus BSE nagu iga teinegi prioonhaigus enne teda hoiatavalt heaks üllatuste valmistajaks. Kassid said selle endale külge samast lihast ja kondijahust, mida sõid veised — praeguseks on BSE-sse surnud rohkem kui seitsekümmend kodukassi, lisaks veel kolm gepardit, üks puuma, üks otselot ja koguni üks tiiger. Kuid seni pole esinenud mitte ühtegi koera-BSE juhtumit. Kas inimestelt võiks oodata samasugust resistentsust kui koertel või samasugust vastuvõtlikkust kui kassidel?

1992. aastaks oli veiste probleem tõhusalt lahendatud, ehkki viieaastase peiteaja tõttu nakatumise ja sümptomite ilmnemise vahel oli epideemia haripunkt alles saabumas. Väga vähesed pärast 1992. aastat sündinud veised on nakatunud või nakatuvad edaspidi BSE-sse. Ent inimeste hüsteeria alles hakkas jõudu koguma. Alles nüüd hakkasid poliitikute poolt vastuvõetavad otsused vähehaaval üha hullumeelsemaks muutuma. Tänu tapajäätmete keelule oli veiseliha söömine ohutum kui kunagi va-

rem või hiljem kümne aasta jooksul ja ometi hakkasid inimesed just nüüd veiseliha boikoteerima.

1996. aasta märtsis teatas valitsus, et kümme inimest on tõepoolest surnud mingi prioonhaiguse tagajärjel, kusjuures näis kahtlaselt sedamoodi, et nakkus saadi ohtlikul perioodil loomali-
hast: haigus sarnanes mõnede sümptomite poolest BSE-ga ja seda polnud kunagi varem nähtud. Üleüldine ärevus, millele ajakir-
jandus varmalt hoogu juurde andis, paisus — lühikeseks ajaks —
äärmuslike mõõtmeteni. Tõsiselt võeti ka kõige pöörasemaid
ennustusi miljonitest ohvritest ainuüksi Suurbritannias. Inime-
se mõistmatust, mis on muutnud veised inimsööjateks, kujutati
laialdaselt kui argumenti mahepõllumajanduse kasuks. Tekkis
hulgaliselt vandenõuteooriaid: et haigust põhjustavad pestit-
siidid; et poliitikud on teadlased vaikima sundinud; et tõelisi
fakte varjatakse; et probleemi tingis valitsusepoolse kontrolli
lõpetamine söödatootjate üle; et Prantsusmaa, Iirimaa, Saksa-
maa ja teised riigid varjavad andmeid oma epideemiatest, mis on
niisama suured.

Valitsus tundis end olevat kohustatud reageerima veel ühe
kasutu keeluga, mis puudutas rohkem kui kolmekümne kuu va-
nuste lehmade tarvitamist: see oli keeld, mis andis üldisele ärevu-
sele veelgi hoogu juurde, laostas kogu majandusharu ja ummistas
süsteemi hukule määratud veistega. Sama aasta lõpupoole andis
valitsus Euroopa poliitikute pealekäimisel korralduse "praakida
valikuliselt välja" veel 100 000 veist, ehkki teadis, et see žest on
mõttetetu ja süvendab veelgi lõhet farmerite ja tarbijate vahel. See
ei olnud enam isegi talliukse sulgemine pärast seda, kui hobune
on juba põgenenud; see oli kitse ohverdamine, kes on tallist väljas.
Nagu võiski arvata, ei olnud sellest uuest väljapraakimisest niigi
palju abi, et oleks tühistatud Euroopa Liidu suuresti omakasu-
püüdlük keeld Briti veiseliha igasugusele ekspordile. Asi läks
aga veelgi hullemaks, kui 1997. aastal keelati kondiga veiseliha.
Kõik olid ühel meelel, et kondiga veiselihas lähtuv oht on pea-
aegu olematu — see võis tõenäoliselt viia kõige rohkem ühe CJD
juhtumini iga nelja aasta tagant. Valitsuse suhtumine ohtudesse
oli nüüd nii riigikeskne, et põllumajandusminister ei olnud isegi
valmis laskma inimestel ise oma arvamust kujundada ohu suhtes,
mille tõenäosus oli väiksem kui välgutabamus. Võttes ohu suhtes
nii absurdse hoiaku, provotseeris valitsus tegelikult ettearvatult
oma alamaid riskeerivamale käitumisele. Mõnedes ringkonda-
des võtsid võimust peaaegu et kodanikuallumatuse meeleolud ja

noil ähvardavatel keelupäevadel täheldasin ma, et mulle pakutakse rohkem härjasabapraadi kui iial varem.

Kogu 1996. aasta valmistus Suurbritannia inimese BSE epideemiaks. Ometi suri alates märtsist aasta jooksul selle haiguse tõttu kõigest kuus inimest. Kaugel sellest, et tõusta, näis see arv pigem stabiliseeruvat või isegi langevat. Praegu, mil ma neid ridu kirjutan, ei ole ikka veel kindel, kui palju inimesi selle CJD "uusversiooni" tagajärjel sureb. Nende arv on vähehaaval üle neljakümne nihkunud ja igaüks neist juhtudest on peaaegu kirjeldamatu perekondlik tragöödia, kuid siiski mitte epideemia. Esimene uurimise järel tundus, et kõik selle CJD uusversiooni ohvrid olid olnud ohtlikel aastatel eriti entusiastlikud lihasööjad, ehkki üks esimesi ohvreid oli mõni aasta varem taimetoitlaseks hakanud. Kuid see osutus pettekujutluseks: kui teadlased küsitlesid nende inimeste sugulasi, kes arvati olevat surnud CJD-sse (ehkki nagu lahkamisel selgus, surid nad siiski mingil muul põhjusel), ja pärisid nende harjumuste kohta, avastasid nad sellesama lihasöömisalduvuse: niisugused meenutused rääkisid rohkem sugulaste psüühikast kui tegelikkusest.

Üks ühine joon ohvritel oli aga see, et peaaegu kõigil neil oli ühesugune genotüüp — nad olid 129. "sõna", metioniini suhtes homosügootsed. On võimalik, et palju arvukamate heterosügootide ja valiin-homosügootide inkubatsiooniperioodi osutub lihtsalt pikemaks: aju süstimise teel ahvidele üle kantud BSE-l on palju pikem inkubatsiooniperiood kui enamikul teistel prioonhaigustel. Kuid teisest küljest: teades, et valdav enamik inimeste nakatumistest loomaliha kaudu pidi olema aset leidnud enne 1988. aasta lõppu ja et kümme aastat on juba niigi kaks korda pikem aeg kui keskmine inkubatsiooniperiood veistel, on võimalik, et liigibarjäär on tõepoolest nii kõrge, nagu ta on loomkatsetes tundunud, ja et me oleme epideemia halvima osa juba ära näinud. Võib ka olla, et sellel CJD uusversioonil ei ole veiselihha söömisega mingit seost. Paljud usuvad praegu, et 1980. aastate lõpul heitsid võimud mõneti kiirustades kõrvale võimaluse, et loomalihatoodetest valmistatud inimese vaktsiinid ja teised meditsiinivahendid katkevad palju suuremat ohtu.

CJD on tapnud eluaegseid taimetoitlasi, kellele pole kunagi tehtud ühtki kirurgilist operatsiooni, kes ei ole iial lahkunud Suurbritanniast ega töötanud üheski loomafarmis ega lihakaupluses. Viimane ja suurim priooniga seotud mõistatus on see, et isegi praegu, kui CJD eri vormidesse on nakatu-

tud kõikvõimalikel viisidel — sealhulgas kannibalismi, kirurgiliste operatsioonide, hormoonsüstide ja võib-olla ka loomaliha söömise teel —, on kaheksakümmend viis protsenti kõikidest CJD juhtudest “sporaadilised”, mis tähendab seda, et hetkel ei ole neid võimalik seletada millegi muu kui puhtalt juhusega. See solvab meie loomuomast determinismi, mille kohaselt haigustel peavad olema põhjused; ent me ei ela läbinisti determineeritud maailmas. Võib-olla ongi nii, et CJD tekib lihtsalt spontaanselt sagedusega umbes üks juhtum miljoni inimese kohta.

Prioonid on meid meie teadmatuses alandanud. Me ei osanud kahtlustada, et on olemas isereplitseerumise viis, mis ei kasuta DNA-d — ei kasuta õigupoolest üldse digitaalset informatsiooni. Me ei osanud ette kujutada, et nii ebatõenäolisest kandist võib esile kerkida nii läbinisti mõistatuslik haigus ja osutada nii surmavaks. Me ei mõista ikka veel päriselt, kuidas saavad muudatused peptiidahela kokkupakkimises esile kutsuda niisuguse laastamistöö või kuidas saavad väikestel muutustel ahela ülesehituses olla nii keerulised tagajärjed. Nagu on kirjutanud kaks prioonieksperti: “Isiklikud ja perekondlikud tragöödiad, rahvuslikud õnnetused ja majanduskatastroofid on kõik tagasi viidavad ühe väikese molekuli pahanudusttekitavalt valele kokkupakkimisele.”

Märkus

Erakordselt hästi jutustavad loo prioonidest Rosalind Ridley ja Harry Baker oma teoses *Fatal protein* (Oxford University Press, 1998). Olen toetunud ka Richard Rhodesi raamatule *Deadly feasts* (Simon and Schuster, 1997) ja Robert Klitzmani teosele *The trembling mountain* (Plenum, 1998).

21. KROMOSOOM: EUGEENIKA

Ma ei tea ühtegi teist ühiskonna kõrgeima võimu
ohutut hoidjat kui rahvas ise, ja kui
me arvame, et inimesed ei ole piisavalt õpetatud,
et seda juhtimist kasutoovalt ning tasa
ja targu teostada, siis ei tule seda neilt mitte
ära võtta, vaid nende tarkust edendada.

Thomas Jefferson

21. kromosoom on inimese kõige väiksem kromosoom. Seega tuleks teda nimetada 22. kromosoomiks, kuid seda nime kandvat kromosoomi peeti kuni viimase ajani veelgi väiksemaks ja nüüdseks on see nimi kinnistunud. Küllap seepärast, et tegu on kõige väiksema kromosoomiga, millel ilmselt on ka kõige vähem geene, on 21. kromosoom ainus, mida võib muidu terves organismis olla kahe asemel kolm koopiat. Kõikidel teistel juhtudel lööb lisakopia omamine kogu kromosoomist inimgenoomi sedavõrd tasakaalust välja, et organism ei ole üldse võimeline korralikult arenema. Aeg-ajalt sünnivad lapsed 13. või 18. lisakromosoomiga, kuid nad ei ela kunagi üle mõne päeva. Lapsed, kes sünnivad 21. lisakromosoomiga, on hea tervise juures, silmatorikavalt rõõmsameelsed ja neile on antud elada palju aastaid. Kuid neid ei peeta, kui kasutada seda halvustavat sõna, "normaalseks". Neil on Downi sündroom. Nende iseloomulik välimus — lühike kasv, lihav keha, pilusilmad, rõõmsameelne nägu — on otsekohe äratuntav. Samuti on teada, et nad on vaimse arengupeatusega, õrna tervisega, vananevad kiiresti, kusjuures sageli areneb neil teatud tüüpi Alzheimeri tõbi, ning nad surevad enne neljakümenda eluaastani jõudmist.

Downi sündroomiga lapsed sünnivad tavaliselt vanematel emadel. Tõenäosus saada Downi sündroomiga laps suureneb ema vanuse kasvades kiiresti ja eksponentsiaalselt, olles kahekümneaastaste emade puhul 1 2300-st ja neljakümneaastaste puhul 1 100-st. See on ainus põhjus, miks on Downi sündroomiga looted geneetilise seire peamised ohvrid ja nende emad selle peamised kasutajad. Enamikus maades pakutakse praegu amniootsenteesi võimalust kõikidele vanematele emadele — või isegi

nõutakse neilt seda —, et kontrollida, ega lootel ei ole lisakromosoomi. Kui on, siis soovitatakse — või kästakse — emal teha abort. Põhjusena tuuakse esile see, et hoolimata niisuguste laste rõõmsast meelelaadist eelistaks enamik inimesi mitte olla Downi sündroomiga lapse vanem. Kui te olete ühte meelt, siis näete te selles headtegeva teaduse ilmingut, mis hoiab imepäraselt ja ilma igasuguste kannatusteta ära julmalt sandistatud inimeste sündimise. Kui te olete teist meelt, siis näete te püha inimelu ametlikult heakskiidetud mõrvamist kaheldava väärtusega ürituse, inimese täiustamise nimel ja lugupidamatuse avaldust invaliidide suhtes. Õigupoolest näete endiselt toimimas eugeenikat — rohkem kui viiskümmend aastat pärast seda, kui natside metsikused selle groteskselt häbisse saatsid.

See peatükk räägib geneetika mineviku tumedamast poolest, geneetika perekonna mustast lambast — geneetilise puhtuse nimel sooritatud mõrvadest, steriliseerimisest ja abortidest.

Eugeenika isa Francis Galton oli mitmes mõttes oma nõo Charles Darwini vastand. Kui Darwin oli metoodiline, kannatlik, häbelik ja konventsionaalne, siis Galton oli intellektuaalne dilettant, psühhoseksuaalne tuisupea ja möllumees. Samas oli tal ka sädelev mõistus. Ta uuris Lõuna-Aafrikat ja kaksikuid, kogus statistikat ja unistas utopiatest. Tänapäeval on ta peaaegu sama kuulus kui ta nõbu, ehkki see on pigem kurikuulsus. Darwinismi on alati ähvardanud oht, et ta muudetakse poliitiliseks veendumuseks, ja Galton tegigi seda. Filosoof Herbert Spencer oli idee kohastunumate ellujäämisest innukalt omaks võtnud ja väitis, et see toetab vabaturumajanduse usutavust ning õigustab viktoriaanliku ühiskonna individualismi: ta nimetas seda sotsiaalseks darvinismiks. Galtoni idee oli proosalisem. Kui liike, nagu oli väitnud Darwin, on süstemaatilise selektiivse aretustööga muudetud — näiteks veiseid ja võistlustuvisid —, siis samamoodi saaks tõu parandamiseks ka inimesi aretada. Teatud mõttes apelleeris Galton veelgi vanemale traditsioonile kui darvinism: kaheksateistkümnenda sajandi veisearetustraditsioonile ja veelgi vanemale õuna- ja teraviljasortide aretamisele. Tema hüüdlause oli: parandagem meie enda liigi tõugu, nagu me oleme parandanud teiste oma. Paljunegem inimsoo parimatest, mitte halvimatest esindajatest. 1885. aastal võttis ta sellise aretustöö tähistamiseks kasutusele sõna "eugeenika".

Kuid kes on need "meie"? Spencerlikus individualismimaailmas oli selleks sõna otseses mõttes igaüks meist: eugeenika

tähendas seda, et iga üksikindiviid püüab endale leida hea elukaaslase — inimese, kellel on head vaimuanded ja terve keha. See oli pisut enam kui valiv suhtumine oma abielupartnerisse — mis on meile juba niikuinii omane. Galtoni maailmas hakkas aga "meie" tähendama midagi kollektiivsemat. Galtoni esimene ja kõige mõjukam järgija oli Karl Pearson, radikaalne sotsialistlik utopist ja hiilgav statistik. Olles ühtaegu võlutud ja ärahirmutatud Saksamaa kasvavast majanduslikust võimsusest, muutis Pearson eugeenika briti marurahvusluse üheks osaks. Mitte indiviide ei pidanud olema eugeeniline, vaid rahvas. Ainult oma kodanike selektiivse aretamisega võis Suurbritannia jääda ettepoole oma rivaalist mandril. Riigil pidi olema õigus öelda, kes peaks paljunema ja kes mitte. Oma sünnihetkel ei olnud eugeenika politiseeritud teadus; ta oli teaduseks muudetud poliitiline veendumus.

1900. aastaks oli rahva kujutlusvõime eugeenikast tuld võtnud. Nimi Eugene sai ootamatult suurmoeks, inimesed vaimustusid planeeritud paljunemise ideest ja kõikjal üle Suurbritannia toimusid eugeenikateemalised koosolekud. 1907. aastal kirjutas Pearson Galtonile: "Ma kuulen, kuidas ülimalt auväärset keskklassi emandad ütlevad, kui lapsed on kidurad: "Ah, oleks see ometi olnud eugeeniline abielu!" " Buuri sõja tarbeks armeesse võetud nekrutite vilets seisund sünnitas niisama palju vaidlusi parema aretustöö kui parema hoolekandesüsteemi üle.

Midagi samasugust oli juhtumas Saksamaal, kus segunesid Friedrich Nietzsche kangelasefilosoofia ja Ernst Haeckeli õpetus bioloogilisest ettemääratusest, tuues endaga kaasa vaimustumise evolutsioonilisest progressist, mis peab käima käsikäes majandusliku ja sotsiaalse progressiga. Vastuvõtlikkus igasuguse autoritaarse filosoofia suhtes tähendas seda, et rohkemgi kui Suurbritannias mässiti Saksamaal bioloogia natsionalismi võrku. Kuid tol hetkel jäi see suuresti ideoloogiliseks, mitte praktiliseks küsimuseks.¹⁹⁹

Seni kulges kõik leebelt. Peagi tõusis aga kõige paremate "eugeenilise" paljunemise soodustamise asemel tähelepanu keskmesse kõige halvemate "düsgeenilise" paljunemise peatamine. Ja need "kõige halvemad" hakkasid varsti tähendama peamiselt "nõrgamõistuslikke", kelle hulka kuulusid nii alkohoolikud, epi-

¹⁹⁹M. Hawkins. *Social Darwinism in European and American thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

leptikud, kurjategijad kui ka vaimselt alaarenenud. Eriti käis see Ameerika Ühendriikide kohta, kus Galtoni ja Pearsoni imetleja Charles Davenport rääkis 1904. aastal augu pähe Andrew Carnegie'le, kes rajas talle eugeenika uurimiseks Cold Spring Harbori labori. Ülienergiline ja jäiga konservatiivina oli Davenport huvitatud rohkem düsgeenilise paljunemise takistamisest kui eugeenilise paljunemise soodustamisest. Tema teadus oli pehmelts öeldes lihtsustav; näiteks ütles ta, et nüüd, kui mendelism on tõestanud, et pärilikkus toimib osakeste kaupa, võib käsituse Ameerikast kui rahvuste "sulatusahjust" ajaloo prügikasti heita; samuti oletas ta, et meremeeste suguvõsades on olemas talasofiilia ehk merearmastuse geen. Kuid poliitikas oli Davenport osav ja mõjukas. Olles leidnud abilise Henry Goddardi eduka raamatu näol, mis rääkis suuresti müütilisest vaimupuudega perekonnast nimega Kallikak ja milles püüti vägisi jätta muljet, et nõrgamõistuslikkus on päritav, veensid Davenport ja tema liitlased vähehaaval Ameerika poliitikaavalikkust selles, et inimsugu on suures degenereerumisoosus. Nagu ütles Theodore Roosevelt: "Ühel päeval me mõistame, et õiget tüüpi tublide kodanike esmane kohus, vältimatu kohus on jätta endast maailma maha oma veri." Valedel tüüpidel ei maksa üritadagi.²⁰⁰

Ameerika entusiastlik suhtumine eugeenikasse oli suurelt jaolt võrsunud immigrandidevastastest meeleoludest. Kiire siserände ajastul Ida- ja Lõuna-Euroopast oli kerge üles kütta paranoiat, et sel viisil lahjendatakse riigi "paremat" anglosaksi tõugu. Eugeenilised argumendid pakkusid mugavat kattevarju neile, kes soovisid piirata immigratsiooni traditsioonilisematel rassistlikel põhjustel. 1924. aasta *Immigratsioonipiirangute akt* tulenes otseselt eugeenikakampaaniast. Järgmise kahekümne aasta jooksul tähendas see paljude meeleheitlike Euroopa emigrantide jaoks kurba saatust kodumaal, sest ei võimaldanud neil rajada uut kodu Ameerika Ühendriikides, ja see jäi muutmata kujul jõusse neljakümneks aastaks.

Immigratsiooni piiramine ei olnud eugeenikute ainus õiguslane kordaminek. 1911. aastaks kehtisid juba kuues osariigis seadused, mis lubasid vaimselt põdurate sunniviisilist steriliseerimist. Kuus aastat hiljem oli nendega ühinenud veel üheksa osariiki. Kui osariik võib võtta kurjategijalt elu — nii

²⁰⁰D. Kevles. *In the name of eugenics*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1985.

kõlas põhjendus —, siis võib ta kahtlemata võtta ka õiguse paljuneda (justkui oleks vaimne küündimatus samaväärne kriminaalse süüga). “On rumaluse tipp [---] rääkida sellistel puhkudel inimese vabadusest või inimõigustest. Sellistel inimestel [---] ei ole õigust omasuguseid sigitada.” Nii kirjutas ameerika arst nimega W. J. Robinson.

Esiailgu ülemkohus tühistas paljud steriliseerimisseedused, kuid 1927. aastal ta muutis oma poliitikat. Kohtuasjas Buck *versus* Bell otsustas kohus, et Virginia osariik võib steriliseerida Carrie Bucki, Lynchburgi epileptikute ja nõrgamõistuslike kolooniasse saadetud seitsmeteistkümnendaastase tüdruku, kes elas seal koos oma ema Emma ja tütre Vivianiga. Pärast põgusat läbivaatust kuulutati seitsme kuu vanune (!) Vivian imbetsilliks ja anti käsk Carrie steriliseerida. Nagu kõlasid kohtunik Oliver Wendell Holmesi kuulsad sõnad otsuse langetamisel: “Kolmest põlvkonnast imbetsillidest piisab.” Vivian suri noorelt, kuid Carrie elas kõrge vanuseni, olles küllaltki intelligentne lugupeetav naisterahvas, kes lahendas vabal hetkel ristsõnamõistatusi. Carrie õde Doris, kes oli samuti steriliseeritud, püüdis palju aastaid endale last soetada, enne kui sai teada, mida temaga ilma tema nõusolekuta oli tehtud. Virginias jätkati vaimupuudega inimeste steriliseerimist kuni 1970. aastateni. Ameerika, inimõiguste kants, steriliseeris aastatel 1910 kuni 1935 vastu võetud rohkem kui kolmekümne osariigi- ja föderaalseeduse alusel üle 100 000 inimese nõrgamõistuslikkuse pärast.

Aga ehkki Ameerika oli teerajaja, järgnesid teised riigid talle peagi. Rootsis steriliseeriti 60 000 inimest. Kanada, Norra, Soome, Eesti ja Island võtsid kõik vastu sundsteriliseerimise seedused ja ka rakendasid neid. Kõige kurikuulsamaks saanud Saksa maal steriliseeriti esmalt 400 000 inimest ja seejärel mõrvati neist paljud. Teise maailmasõja ajal surmati kõigest kaheksateistkümneme kuu jooksul gaasiga 70 000 juba varem steriliseeritud saksa psühhiaatrilist patsienti, et vabastada haiglavoodid haavatud sõduritele.

Ent Suurbritannia, peaaegu ainsana protestantlikest tööstusmaadest, ei võtnudki vastu eugeenikaseadust: see tähendab, ei võtnud vastu ühteegi seadust, mis lubanuks valitsusel piirata inimese õigust saada järglasi. Mis kõige tähtsam, iial ei ole olemas olnud Briti seadust, mis keelanuks vaimupuudega inimestel abielluda, ja iial ei ole olemas olnud Briti seadust, mis lubanuks riigil kedagi nõrgamõistuslikkuse tõttu sunniviisil steriliseerida. (See

ei tähenda, nagu poleks mõnede arstide või haiglate näol esinenud üksikuid "vabakutselisi", kes ahvatlesid inimesi petteusega steriliseerimisele.)

Suurbritannia ei olnud ainus; riikides, kus oli tugev katoliku kiriku mõju, ei olnud eugeenikaseadusi. Hollandil õnnestus selliste seaduste vastuvõtmine ära hoida. Nõukogude Liit, mis oli huvitatud pigem tarkade kui rumalate inimeste kõrvaldamisest ja tapmisest, ei kehtestanud kunagi sellist seadust. Kuid Suurbritannia tõuseb esile seetõttu, et just siit sai kahekümnenda sajandi esimese neljakümne aasta jooksul alguse suur osa — õigupoolest enamik — eugeenika-alasest teadusest ja propagandast. Selle asemel et küsida, kuidas said nii paljud riigid järgida sellist julma praktikat, on õpetlik küsimus pea peale keerata: miks pani Suurbritannia sellele kiusatusele vastu? Kelle teene see oli?

Teadlaste teene küll mitte. Teadlastele meeldib tänapäeval endale kinnitada, et eugeenikas on alati nähtud "pseudoteadust", mille peale tõelised teadlased nina on kirtsutanud, eriti pärast mendelismi taasavastamist (mis näitab, kui palju rohkem on mutatsioonide varjatud kandjaid võrreldes otseste mutantidega), kuid kirjalikest allikatest ei leia sellele kuigi palju kinnitust. Enamik teadlasi tundis end meelitatuna, kui neid koheldi uue tehnokraatia ekspertidena. Nad õhutasid pidevalt valitsust, et see asuks viivitamatult tegutsema. (Saksamaal astusid rohkem kui pooled akadeemilised bioloogid natsipartei liikmeks — ja mitte ükski neist ei kritiseerinud eugeenikat.²⁰¹)

Asjakohane näide on *sir* Ronald Fisher, veel üks moodsa statistika leiutajaid (ehkki Galton, Pearson ja Fisher olid suured statistikud, ei ole keegi sellest järeldanud, et statistika on niisama ohtlik kui geneetika). Fisher oli tõeline mendelist, kuid ta oli ka Eugeenika Ühingu asepresident. Teda painas, nagu ta ise väljendus, "reproduktiooni esinemissageduse ümberjaotumine" kõrgkihist vaeste sekka: tõsiasi, et vaestel inimestel on rohkem lapsi kui rikastel. Isegi eugeenika hilisemad kriitikud Julian Huxley ja J. B. S. Haldane olid enne 1920. aastat selle toetajad; nemand kaebasid tahumatuse ja erapoolikuse üle, millega USA-s hakati eugeenilist poliitikat rakendama, asja olemus neid ei häirinud.

Ka sotsialistid ei saa eugeenika peatamist oma teeneks lugeda. Ehkki Leiboristlik Partei oli hakanud 1930. aastateks eugeenikale

---

²⁰¹D. B. Paul, H. G. Spencer. The hidden science of eugenics. — *Nature* 374 (1995), lk 302–305.

vastu seisma, pärines enne seda sotsialistlikust liikumisest laiemas mõttes suur osa eugeenika intellektuaalsest laskemoonast. Teil tuleb põhjalikult otsida, et leida mõni silmapaistev briti sotsialist sajandi esimesest kolmekümnest aastast, kes oleks avaldanud nõrkagi vastuseisu eugeenilisele poliitikale. Erakordselt lihtne on leida eugeenikat pooldavaid tsitaate tolle aja fabiaanlastelt. H. G. Wells, J. M. Keynes, George Bernard Shaw, Havelock Ellis, Harold Laski, Sidney ja Beatrice Webb — kõik nad ütlesid võikaid asju hädavajadusest kiiresti peatada rumalate ja puudega inimeste paljunemine. Üks tegelane Shaw' *Inimesest ja üliinimesest* ütleb: "Argpüksidena me nurjame filantroopia sildi varjus loodusliku valiku: laiskvorstidena jätame peenetundelisuse ja kõlbelisuse sildi varjus hooletusse kunstliku valiku."

Eriti rikkad on mahlakate ütleliste poolest H. G. Wellsi teosed: "Lapsed, keda inimesed ilmale toovad, ei saa olla rohkem ainuüksi nende eraasi kui haigustekitajad, mida nad levitavad, või lärm, mida teeb õhukese põrandaga korteris elav mees." Või: "Mustade ja pruunide ja määrdunudvalgete ja kollaste inimeste hordid [---] peavad kaduma." Või: "On saanud selgeks, et terved suured inimmassid on täies koosseisus alaväärtuslikud pretendeerimaks tulevikule [---] anda neile võrdsus tähendaks langeda nende tasemele, neid kaitsta ja kalliks pidada tähendab mattuda nende sigivuse alla." Ta lisas rahustavalt: "Kõik sellised tapmised tehakse opiaatide abil." (Ei tehtud.)²⁰²

Sotsialistid, kes uskusid planeerimisse ja olid valmis andma riigile võimu üksikindiviidi üle, olid eugeenikasõnumi vastuvõtukuks algusest peale valmis. Ka soojätkamine oli natsionaliseerimiseks küps. Just Pearsoni sõprade seas Fabiani Ühingu muutus eugeenika esmakordselt populaarseks jututeemaks. Eugeenika oli vesi nende sotsialismiveskile. Eugeenika oli progressiivne filosoofia ja nõudis, et ka riik etendaks selles oma osa.

(Järgneb)

---

²⁰²J. Carey. *The intellectuals and the masses*. London: Faber and Faber, 1992.

AKADEEMIA TELLIMINE

Lugupeetud lugejad,

ajakirja *AKADEEMIA* on võimalik nüüd tellida

• mugava otsekorralduslepinguga e-pangas või pangakontoris — selle vormistamiseks tuleb toimetusest küsida endale isiklik viitenumber (tel. 07423050 või e-post akadeemia@akad.ee)

Peale selle on tellimust võimalik vormistada

- Eesti Posti sideettevõtetes
- AS Expresspost tellimiskeskuse vahendusel: tasuta tel. 08002444, tel. 06662535, E-R kl 8–20, L kl 8–13. või internetiaadressil www.tellimine.ee
- Oü Kirilind vahendusel: tel. 06408597, faks 06408598, e-post kirilind@estpak.ee või internetiaadressil www.kirilind.ee

Akadeemia ilmub 12 korda aastas.

Kuutellimus maksab 27 krooni, aastatellimus 324 krooni.

Välismaale tellides lisandub postikulu.

Lähemat teavet saab toimetusest, tel. 07423050
või e-post akadeemia@akad.ee.

Toimetuses on müügil ka *Akadeemia* vanemad numbrid.

CONTENTS

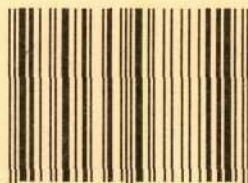
What to think of the thesis about the value of life?*	<i>Küllli Keerus</i>	3
Objective prescriptions	<i>Richard M. Hare</i>	26
Risks, risk market and social mobility	<i>Jaanus Raim</i>	49
Frithiof and Ingeborg	<i>Esaias Tegnér</i>	74
A Closed Utopia?	<i>Israel Shahak</i>	84
Social and political movements in Tibet in the first half of the 20th century	<i>Maret Kark</i>	101
Communism in practice in Russia and the fate of Finno-Ugric peo- ples	<i>Heno Sarv</i>	130
The world I come from: Memoirs. II	<i>Harald Keres</i>	139
<i>Review: Charmed and overwhelmed by old maps. Tõnu Raid.</i> <i>Tabulae Livoniae. Tallinn, 2002. ....</i>	<i>Vello Paatsi</i>	160
<i>Review: Can these bones come to life and stones talk? Eesti</i> <i>keskaegsed kloostrid. Medieval Monasteries of Estonia. Tallinn:</i> <i>Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2002. ....</i>	<i>Riho Saard</i>	166
<i>Review: Two books on searches for extraterrestrial life. SETI:</i> <i>Maa-välise elu otsingud. Translated from Finnish by Kai Nurmik.</i> <i>Tallinn: Valgus, 2001. ....</i>		170
Jean Heidmann, Alfred Vidal-Madjar, Nicolas Prantzos, Hubert Reeves. <i>Kas me oleme ÜKSI universumis?</i> Translated from French by Hillar Tali. Tallinn: Olion, 2001.	<i>Uno Veismann</i>	175
<i>Review: The knowledgeable prophet of uncertainty. Hannes Varb- lane. Ilmavallas. Tartu: Ilmamaa, 2002. ....</i>	<i>Toomas Raudam</i>	183
Abstracts		183
Genome: The autobiography of a species in 23 chapters. X		193
.....	<i>Matt Ridley</i>	

* Peer-reviewed article.

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 36 krooni

9 770235 077719